

ИМОМИ АЪЗАМ

Асарлар

Тошкент 2003

2
A95

ИМОМИ АЪЗАМ АСАРЛАРИ

«Movarounnahr»
Тошкент — 2003

Таржимон ва нашрга тайёрловчи
Абдурашид қори БАҲРОМОВ

Масъул муҳаррир
Абдуқаҳҳор ШОШИЙ

Муҳаррир
Ҳомиджон ИШМАТБЕКОВ

Ношир
Юсуфжон МАҲМУДОВ

Кирилл ёзувидаги ва арабча
матнларни компьютерда терувчи
Раҳима КАРИМЖОН қизи

Босишга 29.08.2003 йилда рухсат этилди.
Босмахонага 8.09.2003 йилда топширилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Адади 3000 нусха.

Фин газета қоғози. 137-сон буюртма.

Тошкент шаҳар китоб-журнал фабрикасида чоп этилди.

Тошкент, Муродов кўчаси, 1-уй.

МУҚАДДИМА

Аллоҳ таоло Қуръони каримда: «Аллоҳдан бандалари орасида уламоларгина қўрқурлар...» (Фотир, 28, мазмуни), деб хабар берган. Шунингдек, Пайғамбаримиз, алайҳиссалом: «Аллоҳ бирор бандасига эзгуликни истаса, уни динда фақиҳ (фиқҳ илми олими) қилади», «Аллоҳ ҳар юз йил бошида Унинг динини янгилаб турадиган зотни юборади», деганлар.

Ушбу ояти карима ва ҳадиси шарифларда айтилган таъриф бизнинг имомимиз: суннийларнинг пешвоси ва дунёнинг кўп мамлакатларида, хусусан, Ўрта Осиё жумҳуриятлари, Ироқ, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Узоқ Шарқдаги Индонезия, Малайзия каби йирик мамлакатлардаги мусулмонларнинг диний-ижтимоий ҳаётларида ўн уч асрдан бери мусулмонлар тутиб келаётган ҳанафий мазҳабининг асосчиси Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳга ҳам тегишли десак, ҳеч муболаға қилмаган бўламиз. Бу зоти шарифнинг фиқҳ илми ривожига қўшган буюк ҳиссаларини таърифу тавсиф қилишга қалам ожиздир. Зеро, ҳижрий сананинг иккинчи юз йиллиги бошидаёқ етук олим бўлиб етишган Абу Ҳанифа шарият аҳкомларини истинбот қилишда замондош уламоларнинг тафаккурига келмаган усулни Ислому оламига тақдим қилдилар. У ҳам бўлса, Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шарифларда учрамайдиган ҳаётий масалаларни «раъй» ва «қиёс» усули билан ҳал этиш эди. Бу фиқҳ илмида оламшумул воқеа бўлди. Бутун дунё фуқаҳолари шу кунга қадар ўзларининг илмий, назарий ва амалий фаолиятларида ундан самарали фойдаланиб келмоқдалар.

Фиқҳ фанининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшган кўплаб алломаю уламолар Имоми Аъзам раҳматуллоҳи

алайҳни буюк устоз деб биладилар ва чуқур ҳурмат-эҳтиром билан тилга оладилар. У зоти шарифнинг бой меросларини ўрганиш ва омма орасида тарғибу ташвиқ қилиш билан Ислом оламидаги кўпгина тадқиқот марказлари ва исломий муассасалар мунтазам шуғулланиб келмоқда. Бағдоддаги Имоми Аъзам институти олиб бораётган изланишлар ва «Имоми Аъзам куллияси» номли ойнома саҳифаларида эълон қилинаётган қатор илмий мақолалар фикримизнинг ёрқин далилидир.

Ўрта Осиё жумҳуриятлари, жумладан, Ўзбекистон дёрида истиқомат қилаётган мусулмонларнинг қарийб ҳаммаси ҳанафий мазҳабига мансуб эканлиги барчамизга маълум. Афсуски, илгари мазҳабимизнинг асосчиси Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳнинг илмий ва амалий фаолиятларини чуқурроқ ўрганиш имкониятидан маҳрум эдик. Зеро, куфр мафкураси ҳукмрон бўлган ва маънавий зулм ниҳоятда авжига чиққан замонларда диний ибодатларни эмин-эркин адо этиш амримаҳол эди. Истиқлол шарофати билан бугунги кунда, мазҳабимиз асосчисининг илмий ва амалий фаолияти билан кенг оммани яқиндан таништириш бахтига муяссар бўлдик. Ул зоти шарифнинг мазҳабларини чуқурроқ ўрганиш ва ўзига хос хусусиятларини тарғиб қилиш ва кенг жамоатчилик онгига сингдириш замон тақозосидир.

Имоми Аъзамнинг (р.а.) имону эътиқод масалаларига дахлдор ўта аҳамиятли фикрларини яхши билмаслик баъзи бир ёшларимиз орасида бошқа мазҳабларга тақлид қилиш каби салбий ҳолатлар вужудга келишига ва оқибат натижада мусулмонлар ўртасида ихтилофлар пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Ислом тарихидан маълумки, ихтилофлар халқлар бошига қанчадан-қанча балою офатлар ёғилишига олиб келган. Ихтилофчилик туфайли қатор саҳобаи киромлар, Пайгамбаримиз алайҳиссалом авлодлари ва йирик уламои киромларнинг ноҳақ қатл этилишлари ва азобу уқубатларга дучор бўлишлари бунга яққол мисолдир. Афсуски, ҳозир

ҳам баъзи бир ёшларнинг исломий билимларни тўла ўзлаштирмаган кимсалар таъсирига берилиб, бошқа бузуқ мазҳабларга тақлид қилиш ҳоллари учрамоқда.

Мақсадимиз ҳанафий мазҳабининг бошқа исломий мазҳаблардан афзал эканини исбот қилишга уриниш эмас. Zero, Имоми Аъзамнинг ўзлари: «Менинг далилларимдан кўра кучлироқ далил топсангиз, менинг сўзларимни шеворга отинглар», — деб ошкора айтганлар. Мазҳабларнинг қайси бири афзал эканлигига баҳо бермоқ учун аввало, мужтаҳидлик мақомига, яъни Имоми Аъзам, Имом Молик, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом Шофеъий каби мазҳаб асосчиларининг даражасига етмоқ ва уларнинг мазҳабларини ўзлаштириб, ўзаро бир-бирига таққослай олиш маълумасини ҳосил қилмоқ зарурдир. Бундай даражага етмоқ учун, бизнинг умримиз кифоя қилмоғи амримаҳолдир. Бинови алайҳ, биз учун энг тўғри йўл Имоми Аъзамнинг (ра.а.) энзиб берган йўлларида оғишмай юриш, у зотнинг кўрсатмаларини маҳкам ушлаш, уларни кундалик ҳаётга табиқ этишдан иборатдир.

Бундан 1235 йил муқаддам (милодий ҳисоб билан) Ироқнинг пойтахти ва Араб халифалигининг маркази Бағдод шаҳрида фикҳ илмининг қуёши, Ислом оламидаги энг йирик мазҳаблардан бири ҳанафий мазҳабининг асосчиси Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳнинг юраклари уришдан тўхтади. Бу воқеа Ислом тарихи саҳифаларида ва мусулмонлар қалбида ўчмас из бўлиб қолди. Имом Аъзамнинг вафотлари мусулмонлар учун нақадар катта йўқотиш бўлгани у зотнинг жанозаларига эллик мингдан ортиқ мусулмонларнинг ҳозир бўлишидан кўриниб турар эди.

Абу Ҳанифа куняси билан дунёга ном таратган зотнинг асл исмлари Нўмон ибн Собит ибн Зуто ибн Моҳдир. Тарих китобларининг хабар беришича, боболари Зуто афғонистонлик форсийлардан бўлиб, Ҳазрат Али каррамаллоку ражжаҳуға (Аллоҳ унинг юзини мукаррам қилсин) инъом қилинган хизматкорлардан бири бўлган.

Арабларнинг одатлари бўйича ҳурмат ва эҳтиромнинг ифодаси сифатида бир-бирларининг исмлари билан эмас, балки, кунялари билан мурожаат қиладилар. Куня — «ота» ёки «она» деган сўз билан бошланади ва фалончининг отаси, фалончининг онаси деган маънони англатади, у лақаб эмас. Демак, Абу Ҳанифа дегани Ҳанифанинг отаси деганидир. Маълумки, Исломда халқларнинг тили, ирқи, жинси, ранги, миллати ва яшаш жойларининг турли бўлишидан қатъий назар мусулмонлар бир умумий ном билан, яъни «ҳанифий» миллати (ўз динида мустаҳкам турадиган миллат), деб аталади. Имоми Аъзам шу миллатга мажозий ота бўлганликлари сабабли у зотга Абу Ҳанифа, деб куня берганлар. У кишининг вафотларидан сўнг мазҳаблари мустақил мазҳаб сифатида шакллангач, уни ҳанафий мазҳаби ва унга тақлид қилган мусулмонларни «ҳанафийлар», деб юрита бошлаганлар. Имоми Аъзам (бузрук имом) номи билан шуҳрат қозонганликларига келсак, сийрат фани мутахассисларининг сўзларига қараганда, Абу Ҳанифага замондош бўлган фуқаҳолар, уламолар ва ундан кейин ўтган йирик ва забардаст Ислом олимлари у зотнинг ҳақиқий мужтаҳид эканликларини эътироф этиб, у зоти шарифни «бузрук имом», деб атай бошлаганлар.

Тарихчиларнинг ривоят қилишларича, Имоми Аъзамнинг илк устозлари Имом Жаъфар ас-Содиқ (80—148 ҳ. с.) бўлган. Нўъмон ибн Собит отадан эрта етим қолгач, у зотнинг оналари Имом Жаъфар Содиққа турмушга чиққанлар. Ёш Нўъмон унинг ҳузурида таълим ва тарбия олган.

Имом Содиқ шиа мазҳабида эътиқод қилинадиган мўътабар ўн икки имомнинг олтинчисидир. У ўз замонасининг йирик олимларидан бўлиши билан бирга Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг набиралари, яъни Ҳазрат Алининг ўғли Имом Ҳусайннинг фарзанди бўлган. Унинг ҳузурида Имоми Аъзам ва моликий мазҳабининг асосчиси Имом Моликнинг дарс олганлари Имом Содиқнинг чуқур илмга эга бўлганликларидан далолатдир.

Тарихий китобларда Имоми Аъзам ҳақларида кўплаб

ривоятлар битилган. Жумладан, «Жомиъ ар-Румуз» китобининг муаллифи, Бухоронинг муфтийси бўлган Шамуддин Муҳаммад ал-Хуросоний ал-Кўҳистоний (вафоти 950 ҳ.с.) ва «ал-Дурр ал-Мухтор» китобининг муаллифи Алоуддин ал Ҳаскафий (вафоти 1088 ҳ.с.) ўз асарларида бу ҳақда ҳадислар ривоят қилишган.

Бу Имоми Аъзам таваллудларидан бир аср муқаддам Пайгамбаримиз алайҳиссаломнинг у зоти шариф ҳақида баъшорат қилганлари эмасми...

Имоми Аъзам (р.а.) тобеинлардандир — саҳобалар билан учранишга ва суҳбат қуришга мушарраф бўлганлар. Анас ибн Молик, Абдуллоҳ ибн Абу Авфо, Абу Амома, Ибн Аббос каби саҳобаи киромлар билан мулоқотда бўлганлари аниқ далиллар асосида исбот қилинган.

Ҳанафий мазҳаби мўътамад ва мўътабар мазҳаб бўлганлиги учун ҳам унга нафақат фуқаҳолар, шунингдек, турли замонларда ва ўлкаларда яшаб ўтган пири муршидлар, тарриқат аҳли пешволари амал қилганлар. Жумладан, машҳур шайхлардан Иброҳим Адҳам ибн Мансур (вафоти 161 ҳ.с.), Довуд ат-Тоий (вафоти 125 ҳ.с.), Фузайл ибн Аёз (вафоти 178 ҳ.с.), Шақиқ ал-Балхий (вафоти 194 ҳ.с.), Абу Язид ал-Бастомий (вафоти 261 ҳ.с.) ҳамда Абдул Холиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд каби Хожагон силсиласининг барча пири муршидлари ҳам ҳанафий мазҳабида бўлганлар.

Агарда биз баъшарият тарихига назар солсак, ер юзида узоқ муддат ҳукмронлик қилган аббосийлар, салжуқийлар, хоразмийлар, усмонийлар ва темурийлар давлатни идора қилишда ҳанафий мазҳабига асосланганликларининг шохиди бўламиз. Ҳатто шофеъий мазҳабининг асосчилари, Имом Шофеъий ҳам Имоми Аъзам мазҳабига риоя қилиб оммавий вақтида «Бисмиллоҳ...»ни овоз чиқармасдан айтганликлари нақд қилинган. Бу шубҳасиз, у зотнинг ҳанафий мазҳабига бўлган ҳурмат ва эҳтиромлари ифодасидир.

Мўхтарам китобхонлар! Бузрук имомимиз — Абу Ҳанифанинг ибратли ҳаётлари ва фаолиятлари ҳақида муҳим ва асосий маълумот бериш учун Ислому дунёсида эъти-

роф этилган «Ал-Ислом било мазоҳиб» («Мазҳабларсиз Ислом») номли китобнинг бир бобини араб тилидан таржима қилиб, сиз азиз ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола қилмоқдамиз. Мазкур асар мисрлик Ислом олими, исломий ҳуқуқшунослик фани доктори Мустафо Муҳаммад аш-Шакаъа қаламига мансубдир. Бу китобга юксак баҳо бериб, Қоҳирадаги машҳур ал-Жомий ал-Азҳар университетининг собиқ ректори марҳум Шайх Маҳмуд Шалтут муқаддима ёзган. Бундан ташқари, имомимизнинг манокибларини баён қилишда юқорида зикр этилган «Жомий ар-Румуз»дан ташқари Имом Нававийнинг «Таҳзиб ал-Асмо», Мавлавий Абдулҳайнинг «Фавоид ал-Баҳия», Васлий Самарқандийнинг «Ал-Калом ал-Афҳам...», ҳуқуқшунос олим Субҳий Маҳмасонийнинг «Фалсафа ат-Ташрий» китобларидан унумли истифода қилдик.

Имоми Аъзамнинг ушбу китобимиздан ўрин олган мактубу панду насиҳатлари, шунингдек, «ал-Олим ва ал-Мутааллим», «ал-Фиқҳ ал-Акбар», «ал-Фиқҳ ал-Абсат» асарларини ҳеч бир ўзгартиришсиз ва изоҳсиз (оддий сўзлар изоҳи бундан мустасно) бевосита араб тилидан ўзбек тилига ўгирилди.

Абдурашид қори БАҲРОМОВ,

Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий

ИМОМ АБУ ҲАНИФА

Муҳаққиқ фақиҳ, фазилатли олим Собит ўғли Нуъмон ҳижратнинг 80-йилида Куфа шаҳрида (Ироқ) дунёга келди. У ёшлигиданоқ илм олишга маҳкам бел боғлади ва шу билан бирга касби кор қилиш ҳаракатида ҳам бўлди. У таҳсили илмдан қолган вақтини бўз билан савдогарлик қилишга ажратди.

Абу Ҳанифа чуқур ва мукамал илм ҳосил қилгач, таълим бериш ва масалаларни ҳал қилиш билан мунтазам машғул бўлди.

ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ИЛМИ ВА ТАҚВОСИ

Абу Ҳанифанинг ҳаёти ва илмий фаолиятига бағишланган манбаларда уни илмига амал қилувчи олим, парҳезкор обид, тақводор зоҳид, Аллоҳга доимий илтижо қилувчи камтарин банда сифатида таъриф қиладилар.

Имом Молик розияллоҳу анҳу уни фақат аниқ далилу ҳужжатларга суянувчи беназир олим, деб тавсиф қилса, Имом Шофеъий розияллоҳу анҳу эса шундай деган:

– Фуқаҳоларнинг барчаси фикҳ соҳасида Абу Ҳанифанинг шогирдидурлар.

Яҳё ибн Муъин (ҳадис илмининг имомларидан, «Ат-Тарих ва ал-Илал», «Маърифат ар-рижол» каби машҳур асарлар муаллифи, Бағдодда яшаган, 233 ҳижрий санада Мадинада вафот этган) мен Қуръон тиловатида Ҳамзанинг (машҳур етти қорилардан бири) қироатига, аммо фикҳда Абу Ҳанифа мазҳабига тақлид қиламан, деган.

Абу Ҳанифанинг босиб ўтган йўлига назар қилсак, комил инсон бўлмоқлик учун фақат чуқур илмга эга бўлишнинг ўзигина кифоя қилмаслигига, балки, илм би-

лан баробар Аллоҳга ибодат комилликнинг муҳим омили эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз. Бунга Абу Ҳанифанинг ҳоли яққол мисолдир. У бомдод намозига қилган таҳорати билан хуфтон намозини ўқиган. Бу ҳолат қирқ йил муттасил давом этган. Имом Абу Ҳанифага рас-соллик қилган Ҳасан ибн Аммора муборак жасадни гусл қилиб бўлганидан сўнг ёшли кўзлари билан маййитга қараб, Аллоҳ сени ўз раҳматига олсин, гуноҳларингни мағфират қилсин, ўттиз йилдан бери рўзадор экансан, қирқ йилдан бери бошинг юмшоқ ёстиққа етмаган экан, деб хитоб қилган экан.

АБУ ҲАНИФАНИНГ ҚОЗИЛИКИ РАД ҚИЛИШИ

Юқоридаги гаплар Абу Ҳанифанинг парҳезкорлигига биргина мисол. Бу борада жуда кўп ривоятлар бор. Унинг ҳаёти тақво ва илмга асосланганлиги аниқ. Бу икки фази-лат, яъни, тақво ва илм инсонга илоҳий илҳом, илоҳий файзу барака ва илоҳий сурур бахш этади. Шунинг учун Абу Ҳанифа беихтиёр бировга зулм қилиб қўйишдан кўрқиб қозилик мансабини қабул қилишга рози бўлмаган. Чунки ҳадислардан бирида, учта қозидан иккитаси дўзах-га киради ва биттаси жаннатга дохил бўлади, дейилган. Ушбу ҳадис мазмунини юрагига жо қилиб олган Абу Ҳани-фа, гарчи азобу уқубатларга дучор бўлишини олдиндан билса ҳам, қозиликдек буюк мансабни қабул қилишдан бош тортди. Марвон ибн Муҳаммад халифа бўлган даврда унинг Ироқдаги волийси Язид ибн Умар қозилик манса-бини таклиф қилиш учун Абу Ҳанифани Куфага чақир-тиради. Аммо, у бу таклифни мутлақо рад қилади. Бундан газабланган волий Абу Ҳанифани ҳар куни ўн даррадан уришга буйруқ беради. Уч кун давом этган бу азоб ҳам унинг иродасини бука олмайди ва шундан кейин волий уни ўз ҳолига қўйишга фармон беради.

Халифалик аббосийлар қўлига ўтгач, Бағдод халифаликнинг пойтахтига айланади. Халифа Абу Жаъфар Абдуллоҳ ал-Мансур Куфадан Абу Ҳанифани Бағдодга чакиртиради ва унга Русофа музофотига қози бўлишни таклиф қилади. Аммо, у бу таклифни ҳам рад этиши натижасида кўп машаққатларни бошидан кечиради. Абу Ҳанифанинг халифа билан қилган суҳбати унинг ақлу заковати, фаросатию дониши, тақвою парҳезкорлиги нақадар юксак эканлигига далolat қилади. Абу Ҳанифа халифага қараб:

— Аллоҳдан кўрқинг, Аллоҳдан кўрқадиган банданинг сизга бўлган ишончини ҳурмат қилинг! Аллоҳга қасамки, мен аччиғим чиқмаган пайтда ҳам ишончга лойиқ одам эмасман. Аччиғим чиққанида эса қандай қилиб ишончга сазовор бўлай?! Тасаввур қилинг. Мен сизга қарши ҳукм чиқардим, дейлик. Сиз менга, сени Фурот дарёсига чўктиртираман ёки ҳукмингни ўзгартирасан, иккаласидан бирини танла, десангиз, мен сўзсиз дарёга фарқ қилишимни танлайман. Сизнинг атрофингизда яқин аъёнларингиз бор. Улар сизнинг шарофатингиз туфайли ўзларини иззат ва иқром қиладиган одамга муҳтождирлар. Шунинг учун мен қозилик мансабини эгаллашга муносиб эмасман, — деди.

Халифа:

— Ёлғон гапиряпсан, — деди. Шунда Абу Ҳанифа нокулай вазиятдан қутулиш чорасини топиб:

— Ушбу сўзингиз билан сиз менга нисбатан ҳукм чиқардингиз. Қандай қилиб сиз мендек ёлғончи одамга қозилик мансабини ишониб топширмоқчисиз?! — деди.

АБУ ҲАНИФА ВА АББОСИЙЛАР ҲУКМДОРИ

Аббосийлар ҳукмдорларидан Абу Жаъфар ал-Мансур ҳожиблари ва қозилари Абу Ҳанифага нисбатан ўз тасарруфотларида халифанинг азму иродасини акс эттирар эдилар. Ўз навбатида халифа ҳам Абу Ҳанифанинг ҳис-туйғу-

си унинг томонида эмаслигини, балки, ҳақ тарафида эканлигини яхши билар эди. Бундай муносабат Абу Ҳанифанинг сарой аъёнларининг фикрларига ва хатоларига очиқ-ойдин айтган танқидий фикр-мулоҳазаларида сезилиб турар эди. Бу тўғрида жиддий маълумотлар қўплаб топилади. Халифа аъёнларининг ҳатти-ҳаракатлари бундай нохуш муносабат пайдо бўлишига сабабчи бўлган. Уларнинг ҳийла-найранглари, воқеъликни тўғри баҳолай олмасликлари, фикҳий ҳукмларни нотўғри талқин қилишлари Абу Ҳанифа томонидан танқид қилинишларига имкон яртиб берар эди. Масалан, халифа тарафидан Куфага қози қилиб тайинланган Ибн Абу Лайло эс-хушидан айрилган бир аёлга нисбатан ҳукм чиқарган ва уни масжидда ижро қилдирган. Бу воқеада аёлнинг эрига: «сен зинокорларнинг ўғлисан», деб айтган сўзи учун қози унга иккита айб қўйган. Биринчиси, аёл эрининг отасини ва иккинчиси, эрининг онасини ҳақорат қилганлиги учун уни дарра билан уриб жазолаш ҳукмини чиқарган. Абу Ҳанифага бу ҳукмни ва унинг ижро этилганини батафсил баён қилиб беришган. Шунда у қозининг қуйидаги олти нуқтада хато қилганини бирма-бир айтиб беради:

1. Қозининг ҳукми масжидда ижро этгани, чунки жазо масжидда қўлланилмайди.

2. Қози аёлни тик турган ҳолида жазолатгани. Аёлларга тик ҳолларида эмас, балки ўтирган ҳолларида дарра урилади.

3. Қозининг аёлга нисбатан иккита жазо тайин қилгани. Биринчиси, аёл эрининг отасини ҳақорат қилди, иккинчиси, аёл эрининг онасини ҳақорат қилди, деб ҳукм чиқарган. Бу мутлақо хато. Чунки, бир хилда содир бўлган икки жиноятга битта жазо белгиланади.

4. Қози аёлга белгиланган иккита жазони бир-бирига қўшиб ижро этган. Айбланувчи бир жазодан энгиллашмагунича, унга иккинчи жазо татбиқ этилмайди.

5. Қози эс-хуши йўқ аёлни жазога ҳукм этган. Ваҳоланки, эс-хуши йўқ одамга жазо белгиланмайди.

6. Қози аёлни эрининг ота-онасини ҳақорат қилган, деган хулосага келган. Ҳукм чиқарилган вақтда аёлнинг қайнота ва қайнонаси қозига ҳақоратланганликлари ҳақида даъво билан мурожаат қилмаганлар ва ҳатто маҳкамада иштирок ҳам этмаганлар, Бундай ҳолларда айбланувчига жазо тайин қилинмайди.

АБУ ҲАНИФАНИНГ ҚЎШНИСИГА МЕҲРИБОНЛИГИ

Абу Ҳанифа илм бобида қанчалик беназир бўлса, инсоний муносабатда ҳам тенгсиз эди. У одамларга ўта меҳрибон, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган, оқибатли бир инсон эди. У Куфада яшаган кезлари, эрталабдан кечгача меҳнат қилиб, тун қоронғусида уйига қайтиб келадиган этикдўз қўшниси бўлар эди. Этикдўз бозордан олиб келган гўшт ёки балиқни бир ўзи пиширар ва пишган овқатни еб, тўйгунича шароб ичар ва қўлига созини олиб, ҳиргойи қилар эди:

*Мени йўқотдилар, эҳ, қандай йигитни
йўқотдилар?!
Бунга унинг тўғри сўзлигию ёмон кун сабаб.*

У ушбу байтни уйқуси келгунча такрорлар ва сўнгра ухлаб қолар эди. Абу Ҳанифа тунда ибодат билан машғул бўлган вақтида маст қўшнисининг мунгли овозини доимо эшитар ва унга одатланиб қолган эди. Бир куни кечаси Абу Ҳанифа қўшнисининг овозини эшитмади ва хавотирланиб уни суриштира бошлади. Қўшнилари этикдўзни миршаблар олиб кетиб, қамаб қўйганликларини айтиб бердилар. Бу хабарни эшитган Абу Ҳанифа эртасигаёқ бомдод намозидан сўнг хачирини миниб, тўғри Куфа волийси саройига йўл солди ва қабул қилишига изн сўради. Волий девон ходимларига:

— Абу Ҳанифанинг киришига ижозат беринглар. Аммо унинг хачири гиламларни босиб ўтмагунича уни хачирдан туширманглар, — деди.

Девон ходимлари шундай қилдилар. Абу Ҳанифа қабулхонага киргач, волий ўрнидан турмасданок унинг қандай ҳожати борлигини сўради. Шунда Абу Ҳанифа:

— Менинг косиб қўшним бор эди. Бир неча кун илгари миршаблар уни тутиб олиб кетишиб, қамаб қўйишибди. Уни бўшатиб юборишларига волийдан буйруқ беришларини сўрайман, — деди. Буни эшитган волий дарҳол:

— Ўша тундан бери то шу кунга қадар ҳибсга олинганларни озод қилишларига амр қиламан, — деди. Дарҳақиқат, маҳбусларнинг ҳаммасини озод қилишди.

Қайтишда Абу Ҳанифа хачирига миниб олган ҳолда, қўшниси эса унинг кетидан пиёда юра бошлади. Уйларига етиб келгач, хачирдан тушиб қўшнисига:

— Эй йигит, сени машаққатга қўйдик-ку (мен хачирда, сен эса пиёда юриб, азият чекдинг), — деди. Шунда йигит:

— Йўқ, йўқ. Қўшничилик ҳаққини адо этганингиз ва ҳақиқатни ҳимоя қилганингиз учун Аллоҳ хайрингизни берсин! — деб кўз ёши тўқди.

Шу воқеадан кейин Абу Ҳанифанинг косиб қўшниси тавба қилиб, ўтмиш ҳаёт тарзидан мутлақо воз кечди.

АБУ ҲАНИФА ВА РАЪЙ

Абу Ҳанифа, дарҳақиқат, буюк олим ва беназир инсонпарвар эди. Унинг имомлиги (пешволиги) нафақат илмда, балки инсоний муносабатларда ҳам ўз исботини топган. Унинг ижтиҳоди Қуръон ва Суннатдан баҳра олган ва улардан илҳом олиб, юзага келган раъйнинг самараси ўлароқ дунёга машҳур бўлган қатор фатволаридир. Имоми Аъзам ҳужжат қилиб фақат исноди саҳиҳ бўлган ҳадисларнигина инобатга олган. Исноди заиф ҳадислар-

дан Абу Ҳанифа аҳкомлар борасида мезон сифатида ҳам фойдаланган эмас.

Имоми Аъзам яшаган даврда олимлар икки гуруҳга: аҳли ҳадислар ва аҳли раъйларга бўлинган эдилар. Улар ўртасидаги ихтилоф фақат эзгу ният мақсадида рўй берган. Мазкур икки гуруҳ вакилларида ҳам гаразли мақсадлар бўлган эмас. Уларнинг бош мақсадлари Ислоҳ ҳақиқатини самимий баён этишга йўналтирилган эди. Барча тортишув, баҳс ва мунозаралар илмий ва ўзаро ҳурмат чегарасидан ташқарига чиққан эмас.

Абу Ҳанифа умрининг сўнгига келиб, мазкур икки гуруҳ вакиллари тортишувларга чек қўйиб, умум мусулмонлар манфаатлари йўлида аҳкомга оид масалаларни биргаликда тадқиқ эта бошлаган эдилар.

Имоми Аъзам ўз фикрини мухтасар ҳолда шундай баён қилган эди:

— Мен аҳкомлар ишлаб чиқишда Қуръони карим сўзини биринчи ўринга қўяман. Агарда унинг оятлари орасидан ўз саволларимга аниқ жавоб топа олмасам, Пайғамбаримиз алайҳиссалом суннатларига мурожаат қиламан. Шунда ҳам муаммо бартараф бўлмаса, саҳобаларнинг сўзларидан жавоб ахтараман. Лекин улардан истаганларимнинг сўзини қабул қиламан, истамаганларимникини эса қабул қилмайман. Саҳобалардан қайси бирларининг сўзларини инобатга олиш ва инобатга олмаслик ихтиёри менинг ўзимдадир.

Имоми Аъзам Қуръони карим ва Суннати набавия таълимотларида, шунингдек, саҳобаларнинг сўзларида ўз аксини топмаган масалаларни илмига, адолатига суяниб ҳал этишга ҳаққи бор мужтаҳид олим бўлганлар.

Имоми Аъзамдаги фикрлаш қобилияти, чуқур илм ва адолати туфайли ижтиҳод қилишга, ўзининг раъйига қараб ҳукм чиқаришга, мусулмонлар унга суяниб, унинг фикрларини ҳаётга татбиқ этишларига муносиб бўлган аллома зот эдилар.

АБУ ҲАНИФАНИНГ ФИҚҲИ

Абу Ҳанифа Қуръони карим ва Суннати набавиядан кейин қиёс ва раъйни аҳкомлар ишлаб чиқишда асосий мезонлардан бири қилиб олган. Унинг бу ижтиҳодини яхши тушуниб етмаган баъзи бир кимсалар даҳшатга туша бошладилар. Шунингдек, Абу Ҳанифадек Ислом талаб қиладиган илмга эга бўлган кенг қиррали мужтаҳид олим томонидан «Истиҳсон» ва «Урф»нинг аҳкомлар ишлаб чиқишда далил сифатида амалиётда қўлланиши уларни янада ҳайрон қолдирар эди.

Абу Ҳанифа бирор нарсани ҳам Қуръони карим ва Суннати набавия кўрсатмаларидан устун қўйган эмас. У ўз мухолифларига шундай рад жавобини берар эди:

— Кимки, бизни Қуръон ва Ҳадис таълимотларидан Қиёсни устун қўяди деб айбласа, Аллоҳга қасамки, у ёлғончи ва тухматчидир. Қуръон ва Ҳадис турган жойда ким ҳам Қиёсга эҳтиёж сезади?! Биз қиёслаш услубини ўта зарур бўлганидагина татбиқ этамиз. Бирор масала учун Қуръон ва Ҳадисда далил топа олмаганимиздагина, уни бошқа далилу ҳужжати бор масала билан қиёслаймиз. Биринчи навбатда далил ва ҳужжатни Қуръондан, сўнгра Ҳадисдан излаймиз ва улардан топа олмаган тақдиримиздагина, саҳобалар сўзларига мурожаат қиламиз. Саҳобалар ҳам мазкур масалада ҳамфикр бўлмаган тақдирларидагина, маънонинг ойдинлашиши учун икки масаланинг уммумий иллатини топиб, бир ҳукми иккинчи ҳукмга қиёс қиламиз.

Абу Ҳанифа вафотидан сўнг уламолар ва уларнинг пешқадами Имом Шофеъий қиёсни Абу Ҳанифанинг фикри асосида бойитиб, унга шундай таъриф бердилар:

— Ҳукми номаълум бўлган ҳолат ҳукмини, ҳукми Қуръон карим, Суннати набавия ва ижмоъ билан маълум

бўлган ҳолат билан, ҳукм сабабида муштарак бўлганлиги учун, баён қилиш — Қиёсдир.

Устоз Абу Заҳранинг фикрига кўра, Абу Ҳанифанинг иштиҳоди ва ҳадисларни ўрганишда тутган йўли, у яшаган муҳитда кўп қиёс қилишга ва унинг тақозосига қараб, қисмларга бўлишга боис бўлган:

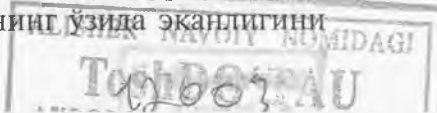
Абу Ҳанифа илм доирасининг кенглиги туфайли, кўз ўнгида содир бўлаётган масалаларнигина баҳс қилиш билан чегараланиб қолмай, балки, келажакда воқеъ бўлиши мумкин ва қутилаётган масалаларни ҳам назаридан четда қолдирган эмас.

Аҳкомларнинг далилларини ҳадисларнинг қаъридан бўлса ҳам, суғуриб олишга моҳир бўлган Абу Ҳанифанинг шогирди Имом Абу Юсуф устози ҳақида шундай деган эди:

— Ҳадис ва ундаги фикрҳа оид нуқталарни изоҳлаб беришда устозим Абу Ҳанифадан кўра олимроқ одамни кўрмаганман.

Абу Ҳанифа мазҳабининг моҳияти ва мазмунида одамларга энгиллик яратиб беришдек олий мақсад ўз аксини топган. У ҳеч қачон мусулмонларга қийинчилик ва машаққатни раво кўрмаган. Хоҳ ибодатда бўлсин, хоҳ муомалот масалаларида бўлсин, Абу Ҳанифанинг бундай ёндашуви диққат ва эътиборга сазовордир. Масалан, Абу Ҳанифа кўйлақдаги нажосатни гул ёки узум суви билан тозалаш жоиз дейдилар. Шунингдек, у тунда қиблани аниқлай олмаган намозхоннинг намози, гарчи у тонгда бошқа тарафга қараб намоз ўқиб қўйганини билиб қолса ҳам, дуруст эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, у закот масаласида ҳам мусулмонларга энгил бўлишини истаган. Тилла ва кумушдан ясалган нарсалардан закот беришлик вожиб эканлиги масаласида ҳам Абу Ҳанифа камбағаллар томонида бўлган ва қарзи ҳамма молларини қамраб оладиган қарздорга закот вожиб эмаслигини таъкидлаган.

Шунингдек, Абу Ҳанифа бўйи етган қиз турмуш ўрғини танлашида ихтиёр мутлақо унинг ўзида эканлигини

ва ҳатто ота-онаси ҳам, оға-иниси ҳам унинг хоҳишини инкор этишга ҳақлари йўқлигини баён қилган. Инчунун, у турмушга чиқажак қиз никоҳ вақтида шахсан ўзи иштирок этиши мумкинлигини, никоҳ вақтида бир эркак ва икки аёлнинг гувоҳлиги ҳам мақбуллигини, отаси зўрлаб узатаётган қизнинг, агар у турмушга чиқишни истамаса ёки куёвни ёқтирмаса, унинг никоҳи шариатга мувофиқ никоҳ эмаслигини қайд қилган.

Абу Ҳанифанинг фазилатларидан яна бири унинг иқтисодий масалаларни ҳал қилишга қодир ўткир ақл соҳиби эканлигидадир. Бундай фазилат унинг иқтисодга оид ижтиҳодларида яққол кўзга ташланади. Ўлик ерларни ислоҳ қилиб, экинзорга айлантиришга қодир деҳқонларга хусусий мулк қилиб бериш, меваларни хомлигида истеъмолчиларга сотишга ижозат бериш, етимларнинг молларидан уни кўпайтириш учун тижорат мақсадида фойдаланишга рухсат бериш ҳақидаги Абу Ҳанифанинг ижтиҳодлари фикримизнинг далилидир.

Биз юқорида Абу Ҳанифадек зотнинг улуғ шахсиятлари ҳақида сўз юритдик. Шундай буюк зотнинг мазҳабига дунёдаги сунний мусулмонларнинг кўпчилиги тақлид қилишлари ҳеч бир ажабланарли ҳол эмас. У зот ҳақидаги фикримизнинг ниҳоясида, ҳижратнинг 150 санасида вафот этгани ва шу йили яна бир мужтаҳид — Имом Шофеъийдек улуғ зот дунёга келгани, Ислому даҳоларидан бири бу дунёни тарк этиб, бошқа бир Ислому даҳоси илму ёймоқ учун дунёга келгани, бир даҳонинг кексайиб вафот этишию ва иккинчисининг туғилиб вояга етиш йилларида яна бир даҳо Имом Молик ибн Анасдек зот ҳам ҳаёт бўлганини зикр қилиб ўтишни истадик.

*Доктор Мустафо аш-Шакаъанинг
«Ислому било мазоҳиб» китобидан олинди.*

ФИҚҲ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА МАЪЛУМОТ

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг сиёсий ва иқтисодий вазият ўзгариши муносабати билан эътиқод эркинлигига кенг йўл очиб берилгани ҳаммага маълум. Тарихан қисқа муддат ичида мусулмонларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётларида муҳим ўрин эгаллайдиган фикҳга оид «Ал-Ҳидоя», «Мухтасар ал-Виқоя», «Чор китоб» каби асарларнинг ўзбек тилида чоп этилиши мислсиз воқеа бўлди, десак муболага қилмаган бўламиз. Афсуски, мазкур асарлар она тилимизда нашр қилинишига қарамасдан, улардаги муҳим масалаларнинг асл моҳиятини англаб етиш, маъноларини чуқур идрок қилиш, уларнинг мақсаду вазифаларини тушуна билиш ҳамма юртдошларимизга ҳам насиб қилмаслиги айни ҳақиқатдир. Зеро, уларнинг қарийб ҳар саҳифасида учраб турадиган «фикҳ», «илми фикҳ», «усули фикҳ», «шариат», «аҳком» каби сўзларни ҳамон нотўғри талқин қилиш, уларга салбий нуқтаи назардан ёндашиш, фақат ибодатларгагина оид сўзлар, деб қараш ҳоллари баъзи бир зиёли юртдошларимиз орасида учраб туриши ҳеч кимга сир эмас.

Фикҳ фанининг мақсад ва вазифаларидан халқимизни яқиндан таништириш ва кенг омма ўртасида тарғибу ташвиқ қилиш замон тақозосигина эмас, балки талаби ҳамдир. Хусусан, ўлкамиздаги иқтисодий ўзгаришларнинг бозор муносабатига асосланиши, халқимизга мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи берилиши ва бу борада қабул қилинаётган ҳукумат миқёсидаги қонуну қарорлар Ислом шариати аҳкомларига нақадар мос ва яқин эканлигидан келиб чиқсак, фикҳ фанини ўрганишга аҳамият бериш нақадар зарур эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Шунингдек, Ислом «улул амр» (ҳокимият) томонидан жорий этилган қонунларга риоя қилмаслик, уларни менсимаслик оғир

гуноҳ (оғир жиноят) эканлигини ўн тўрт асрдан бери мусулмонларга уқтириб келади.

Ислом ер юзида пайдо бўлганидан бери одамларни эътиқод поклигига даъват қилган. У эътиқодсиз инсонни мунофиқ деб атаган ва уни доимо лаънатлаб келган (*Қаранг: Бақара сураси, 8—20-оятлар*).

Биз ушбу китобни чоп этиш муносабати билан бузрук имомимиз Абу Ҳанифа раҳматуллоҳи алайҳ асарларида тез-тез учраб турадиган фикҳга оид сўзларнинг мазмунидан ўқувчиларни яқиндан хабардор қилиш мақсадида фикҳ фани ҳақида қисқача маълумот беришни лозим топдик. Фикҳ фани тўғрисида муфассал баён қилиш, илмий тадқиқотлар олиб боришни қонуншунослар ва фикҳ илмининг мутахассисларига ҳавола қиламиз. Биз фақат фикҳга оид ушбу мухтасар маълумотимиз олимларимизнинг фикҳ соҳасида йирик илмий ишлар олиб боришларига туртки бўлади, деб умид қиламиз.

ФИҚҲ ВА ФИҚҲ ИЛМИ

«Фикҳ» калимасининг луғавий маъноси билмоқ, тушунмоқ ва фаҳхламоқдир. Масалан, Куръони каримда: «...Диллари эса муҳрлаб қўйилди. Бас, улар (жиҳоднинг фазлини) **англамайдилар**» (*Тавба, 87, мазмуни*), дейилган. Унинг истилоҳий маъноси тўғрисида жуда кўп таърифлар мавжуд. Жумладан, фикҳ — шаръий-амалий масалалар тўғрисидаги илмдир, дейилган. Демак, фикҳ илми *тафсиллий далиллардан* келиб чиққан *фаръий-шаръий* аҳкомларни билиш ҳақидаги илмдир.

Бу таърифни батафсилроқ тушунтиришга ҳаракат қиламиз. «Шаръий аҳком» («аҳком» — «ҳукм» сўзининг кўплигидир) Аллоҳнинг буюрган, қайтарган ёки ихтиёр этган қатъий кўрсатмаларидир. «Фаръий» дегани эса мусулмонларнинг кундалик ҳаётларида учраб турадиган амалий ишларга нисбатан айтилган ҳукмдир. Шунинг учун ҳам

фиқҳ илмида бундай масалалар «фаръий» масалалар деб аталади. «Тафсилий далил» иборасига келсак, ундан мақсад Китоб, суннат, ижмоъ ва қиёсдир.

Фақиҳ — фиқҳ илмининг билимдон олими, унинг мутахассиси. Фақиҳ сўзининг кўплиги фуқаҳодир.

Шу ўринда «шаръий» сўзига қисқача изоҳ бериб ўтайлик. Аллоҳ таоло бандаларига кўрсатган йўл ва ҳукмларга мувофиқ бўлган ҳол шаръий дейилади. Аллоҳ таоло Шорий, яъни, шариат асосчисидир. Бу хусусда Қуръони каримда шундай марҳамат қилинади:

«(Эй, имон келтирганлар, Аллоҳ) сизлар учун дин бўйича Нуҳга буюрган нарсани... — шариат қилди» (*Шўро, 13, мазмуни*); **«...Ҳар бир (уммат) учун (алоҳида) шариат ва йўл (тайин) қилиб қўйдик...»** (*Моид, 48, мазмуни*); **«Сўнгра (эй Муҳаммад), Биз сизни (диний) ишдан иборат шариат узра (барқарор) қилдик...»** (*Жосия, 18, мазмуни*).

Шу ўринда қонун сўзига тўхталиб ўтайлик, унинг асли юнонча бўлиб, араб тилига сурёнийлардан (уссурийлардан) ўтган. У аввалда чизғич маъносида қўлланилган. Ҳозирда араблар қонун сўзини «ҳар бир нарсанинг ўлчагичи» маъносида ишлатадилар ва шундан келиб чиқиб, уни умум мажбурий қоида тарзида татбиқ қиладилар.

Фуқаҳолар қонун сўзини жуда кам ишлатадилар. Унинг ўрнига «шаръ», «шариат» ва «шаръий ҳукм» сўзларини истеъмол қиладилар. Чунки қонун сўзининг мазмунида илоҳийлик туйғуси ўз аксини топмайди. Шунинг учун афкоромма назарида қонун одамлар томонидан ишлаб чиқилган, шаръий ҳукм эса Аллоҳ томонидан жорий қилинган.

Ҳозирги кунда қонун сўзи араб дунёсида уч хил маъно касб этган:

1. Шаръий ҳукмлар;
2. Шаръ ва шариат;
3. Ижтимоий ҳаётда мажбурий тарзда татбиқ этиладиган қоидалар ва тартиботлар.

Намоз, рўза, закот ва ҳаж каби ибодатларга нисбатан «қонун» сўзи мутлақо ишлатилмайди.

Аммо фикҳий аҳкомлар замонавий қонунлардан фарқли ўлароқ ҳам диний, ҳам дунёвий масалаларга тегишли тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштиради. Шунитаъкидлаш лозимки, дунёвий масалаларга оид шаръий аҳкомлар бу дунёда амалиётга татбиқ этилади. Аммо фарз, вожиб, суннат ва мустаҳаб каби амалларни бажариш ё тарк қилиш учун белгиланган ҳукмлар охирада кўрилади.

Фикҳ инсон ҳаётининг барча қирраларини қамраб оладиган фаолиятига дахлдор масала ва масоилларни ишлаб чиқади ва уларнинг ҳукмларини белгилайди. Ислоннинг илк даврларида фикҳ эътиқод, ахлоқ-одобга оид масалаларнинг ҳукмларини ишлаб чиқиш билан машғул бўлган. Фуқаҳолар ўз фаолиятларида Қуръони карим кўрсатмаларига, Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) бирор воқеа борасидаги ҳадисларига, одамларнинг саволларига берган жавобларига, жанжалларни бартараф этишдаги ҳукмларига таяниб у ёки бу масаланинг ҳукмини ишлаб чиққанлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафотларидан сўнг саҳобалар фикҳни ривожлантиришга зарурат сеза бошладилар. Чунки улар дуч келаётган янги ҳодиса ва воқеалар улардан ижтиҳод қилишни тақозо қила бошлади ва натижада фикҳ оғзаки равишда бўлса ҳам, ривожлана бошлади.

Ҳижратнинг 2 ва 3 асрига келиб халифаликнинг чегаралари Ислонга кирган бошқа миллат ва элатлар ҳисобига кенгая бошлади ва натижада уламолар олдида янги-янги муаммолар, ечимлари зарур бўлган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий масалалар пайдо бўла бошлади. Уларни ҳал қилиш учун олимлардан ижтиҳод билан жилдий шуғулланиш талаб қилина бошлади. Мужтаҳидларнинг саъй-ҳаракатлари самараси ўлароқ, фикҳ фан сифатида шаклланишга юз тутди, фикҳга оид қатор асарлар юзага келди ва натижада Ислонда мазҳаблар пайдо бўла бошлади. Уларнинг энг машхурлари тўрттадир:

1. Ҳанафий. Унинг асосчиси Имоми Аъзам, исмлари Нуъмон ибн Собит, кунялари Абу Ҳанифа (80–150 ҳ.с.).

2. Моликий. Унинг асосчиси Имом Молик ибн Анас (95–179 ҳ.с.).

3. Шофеъий. Унинг асосчиси Имом Шофеъий Муҳаммад ибн Идрис (150–204 ҳ.с.).

4. Ҳанбалий. Унинг асосчиси Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (164–241 ҳ.с.).

Имоми Аъзамнинг шогирдлари Имом Абу Юсуф, Имом Муҳаммад ва Имом Зуфар ҳанафий мазҳабининг мустақил мазҳаб сифатида шаклланишида, ривожланишида ва дунёга машҳур бўлишида улкан ҳисса қўшган мужтаҳид олимлардир.

УСУЛИ ФИҚҲ

Усули фиқҳ — шаръий далиллар асосида ҳукмлар чиқариш усуллари-қоидалари ҳақида баҳс юритадиган фандир. Шаръий далилларнинг манбаи тўртта: Қуръони карим, Суннати набавия, Ижмоъ ва Қиёс (таққослаш).

«Усул» калимаси «асл» сўзининг кўплигидир. Унинг луғавий маъноси асослар, қонунлар, қоидалар деган тушунчаларни англатади, истилоҳий маъноси эса, бу қоидалар ҳеч қандай бошқаларга таянмайди, аксинча, бошқалар уларга суянадилар демакдир.

Усули фиқҳ фани билан шуғулланадиган ва амалиётга татбиқ этадиган мутахассис олим усулий деб аталади.

Юқоридаги фикрларимизни жамиятимизнинг сиёсий ва ижтимоий структурасига таққослаб баён қилсак, ўқувчиларимизга муддаоларимиз янада тушунарлироқ бўлади, деган умиддамиз.

Маълумки, мамлакатимиздаги асосий қонун манбаи Ўзбекистон Республикаси Конституциясидир. Табиийки, ҳар қандай Конституция жамиятнинг барча соҳаларини ҳар томонлама тўла қамраб ололмайди. Фақат умумий қоидаларнинг асосларини белгилаб бериш билан кифойланади. Масалан, Ўзбекистон Конституцияси дунёдаги

кўпгина мустақил мамлакатлар Конституциялари каби давлат тузуми, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташқи сиёсат каби давлат суверенитетига оид умумий қоидалар билан баробар, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари тўғрисида, Давлат ҳокимиятининг тузумлари бўлмиш Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти, Суд ҳокимияти, сайлов тизими, Прокуратура, Мудофаа ва Хафвсизлик хизмати кабиларнинг ваколатлари ва уларнинг фаолиятлари ҳақидаги умумий таълимотларни ўз ичига олган. Масалан, Олий Мажлис қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади, Вазирлар Маҳкамаси Олий Мажлиснинг қарорлари, Президентнинг фармонлари ижросини таъминлайди, деб Конституцияда ёзиб қўйилган. Давлат ҳокимиятининг барча органлари ўз фаолиятларини Конституция кўрсатмалари ҳудудида амалга оширадилар ва ундан ҳеч қачон четга чиқиб кета олмайдилар. Улар ўзларининг ички қарору кўрсатмаларида Конституцияга таянадилар. Демак, Конституция қонун ишлаб чиқишнинг ягона манбаидир. У қонун ишлаб чиқишда на Олий Мажлис, на Вазирлар Маҳкамаси ва на Президентнинг қарорларию, фармойишларига таянмайди. Аксинча, давлат ҳокимияти органлари меъёрий ҳужжат — манба сифатида Конституцияга мурожаат қиладилар ва ундан йўл-йўриқ оладилар, ҳаёт тақозосига қараб янги-янги қонунлар, қарорлар ва кўрсатмалар ишлаб чиқадилар.

Ислом ҳукмларининг асосий ва бош манбаи Қуръони каримдир. Қуръони каримдан сўнг Суннат, Ижмоъ ва Қиёс туради.

Исломиё аҳкомларнинг манбаи Аллоҳнинг каломи бўлгач, бу аҳкомлар ҳам илоҳийдир.

Замонавий конституциялар инсон заковати ва тафаккурининг маҳсули ўлароқ, ҳар қанча мукамал бўлмасин, барибир улар илоҳийлик касб эта олмайди.

Зеро, инсон ақли ва онги чегараланган бўлиб, улар хатою нуқсонлар қилишдан холи эмас, инсон жамият та-

раққиёти жараёнида рўй бериши мумкин бўлган муаммолар ва мушкулотларни олдиндан кўра билишга ожиз. Куръони карим кўрсатмалари ўн тўрт асрдан бери мусулмонларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва шахсий ҳаётларида муҳим аҳамият касб этиб келаётгани унинг таълимотлари илоҳий эканлигига ёрқин далилидир.

Илоҳий қонунлар (шаръий аҳкомлар) Аллоҳнинг мукаллаф бандалар ҳатти-ҳаракатларига нисбатан талаб қилиш ёки ихтиёр бериш ёки буйруқ оҳангидаги хитобидир.

Шаръий аҳкомлар уч нарсани ўз ичига олади: ҳукм чиқарувчи ёки ҳукм қилгувчи ҳоким (яъни, Аллоҳ), ҳукм чиқаришга боис ҳол (маҳкум фийҳ), ҳукм татбиқ этиладиган мукаллаф инсон (маҳкумун алайҳ).

Шаръий ҳукмлар мукаллаф бўлмаган инсонга татбиқ этилмайди.

Шу ўринда фикҳий китобларда тез-тез учраб турадиган мукаллаф ва ғайримукаллаф сўзларига ойдинлик киритиб ўтайлик.

Ислом шаръий аҳкомларни қўллашда одамларни икки тоифага бўлади: мукаллаф ва ғайримукаллаф.

Ғайримукаллафлар сирасига балоғат ёшига етмаганлар, ақли ноқислар, ухлаб қолишлик, бетоб бўлишлик, унутиб қолишлик каби ўзларига боғлиқ бўлмаган самовий иллатларга дучор бўлганлар киради. Бундай тоифадаги мусулмонларга шаръий ҳукмларни татбиқ этиш мажбурий эмас. Улардан бошқа барча тоифадаги ақли Исломга мукаллаф дейилади ва улар шаръий ҳукмга итоат этишга мажбурдирлар.

Шаръий ҳукмлар икки хилдир: таклифий (ундовчи) ва вазъий (соқит қилувчи). Талаб ва ихтиёр этишга боғлиқ бўлган ҳукмлар таклифий ҳукмлар бўлиб, бу жиҳатдан амаллар фарз (вожиб), суннат, мубоҳ, макруҳ ва ҳаромга бўлинади.

Фарз (вожиб) — банданинг бажариши қатъий талаб қилинган шаръий ҳукмдир. Уни тарк этган банд жазога маҳкум этилади.

Ҳаром — банданинг қилмаслиги қатъий талаб қилинган шаръий ҳукмдир. Ҳаромни қилган банда жазога маҳкум этилади.

Суннат (мандуб) — банданинг бажариши талаб қилинган шаръий ҳукмдир. Аммо мандубни бажармаган банда иқоб (азоб)га лойиқ бўлмайди.

Макруҳ — банданинг қилмаслиги талаб қилинган шаръий ҳукмдир. Аммо уни қилган банда ҳам иқобга учрамайди.

Мубоҳ — бажаришлик ёки тарк этишлик ихтиёри бандида бўлган ҳукмдир.

И Ж М О Ъ

Юқорида таъкидлаганимиздек, исломий аҳкомларнинг манбаи Қуръон, Суннат, Ижмоъ ва Қиёсдир.

Қуръон ва Суннат Ислом аҳкомларининг манбаи эканлигида барча мусулмонлар яқдиллар. Аммо Ижмоъ масаласида баҳслар бўлиб ўтган. Шунинг учун бу масалага қисқача тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Ижмоънинг шаръий аҳкомлар ишлаб чиқишда асосий манбалардан бири эканлигига Қуръондан, ҳадислардан, асҳоби киромлардан ва ақлий далиллардан, жумладан, қуйидагилар келтирилади:

1. Қуръони каримдан:

«Кимда-ким ҳидоят унга аниқ бўлганидан кейин Пайгамбарга муҳолифлик қилса, мўминлар йўлидан ўзгасига эргашса, Биз уни ўзи кетаётган йўлига қўйиб берамиз ва (охиратда) уни жаҳаннамда тоблаймиз. Нақадар нохуш жой у!» (Нисо, 115, мазмуни).

Бу оят мазмунидан маълум бўладики, Ижмоъ мўминлар йўли бўлиб, унга эргашмоқлик вожибдир.

«Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, Пайгамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) иш эгалари (раҳбарлар)га итоат этингиз! Борди-ю, бирор масалада келиша олмай қолсангиз, Аллоҳга ва охират кунига ишонадиган

бўлсангиз, уни Аллоҳга ва Пайғамбарига ҳавола қилингиз...» (Нисо, 59, мазмуни).

Ушбу ояти карима мазмунидан англаш мумкинки, низо ва тортишувни баргараф қилишда Ижмоъдан истифода қилиш мақбулдир.

2. Ҳадиси шарифдан:

«*Умматининг бир фикрга келишлари (бир фикр устидан жам бўлишлари) хатодан (залолатдан) холидир*». Бу ҳадисни Имом Термизий ривоят қилган.

3. Машҳур саҳобалар орасидаги алломалардан бири, фикҳ илмининг асосчиларидан Ибн Масъуд шундай деган:

«Кўпчилик мусулмонлар яхши деган нарсалар Аллоҳ наздида ҳам яхшидир, улар ёмон деган нарсалар Унинг ҳузурида ҳам ёмондир». Бу иборани баъзи бир муаллифлар ҳатто ҳадис ҳам деганлар. Аммо у ҳадис эмас, балки, Ибн Масъуднинг сўзидир.

4. Ақлий далил:

Ақл одатан бир вақтнинг ўзида барча мужтаҳид олимларни бирварақайига хато қилишларини инкор этади. Агар улар хато қилганларида ҳам, ҳеч бўлмаса, улардан бирортаси бундан огоҳ бўлган бўлур эди.

ИЖМОЪНИНГ МАЪНОСИ ВА ШАРТЛАРИ

«Ижмоъ» сўзи тўпламоқ, жам қилмоқ, у ёки бу масалада бир фикрда бўлмоқ маъноларини англатади. Аммо унинг истилоҳий маъноси бирор воқеа, ҳодиса, муаммо ёки масалага нисбатан ҳукм чиқаришда замондош мужтаҳидларнинг ҳамфикр эканликларига далолат қилади. Шу тариқа чиқарилган ҳукм шаръий ҳукм ҳисобланади ва барча мусулмонларга вожиб бўлади.

Қуйидаги шартлар мавжуд бўлгандагина Ижмоъ амалга ошади ва унинг ҳукми шаръийлик мақомига етади:

1. Бирор асрда янги бир воқеа ёки ҳодиса содир бўлганида ёки янги бир масала туғилганида бир нечта мужтаҳидларнинг ҳаёт бўлишлари шарт. Чунки, бир нечта мужтаҳидларнинг фикрлари у ёки бу муаммога нисбатан ҳамоханг бўлгандагина Ижмоъ ҳосил бўлади. Агар бир асрда битта мужтаҳид бўлса ёки умуман мужтаҳид бўлмаса, шаръан Ижмоъ амалга ошмайди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳаёт чоғларида Ижмоъ бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди.

2. Янги бирор муаммога нисбатан чиқарилган ҳукм шаръийлик мақомини касб этмоғи учун барча ҳамзамон мужтаҳидлар, ватанидан, жинсидан, тоифасидан қатъий назар, ҳамфикр бўлмоқликлари шарт. Агарда Макка, Ироқ, Ҳижоз ёки Пайғамбаримиз (с.а.в.) авлодлари ё фақат суннийлар мужтаҳидлари алоҳида-алоҳида бирор муаммога оид ҳукм чиқарсалар, уларнинг ҳукмлари шаръийлик касб этмайди. Ижмоъ Ислом оламининг барча мужтаҳидлари ҳамфикр бўлганидагина ҳукм шаръийлик мақомини олади.

3. Мужтаҳидлар у ёки бу масалада ҳамфикр эканликларини уларнинг очикдан-очик оғзаки айтган сўзларидан, ёзма равишда чиқарган фатволаридан ёки бир жойга тўпланиб чиқарган қарорларидан билиш мумкин. Шундагина Ижмоъ шаръийлик мақомига эга бўлади.

4. Ҳукм шаръийлик мақомини касб этмоқлиги учун барча мужтаҳидлар беистисно ҳамфикр бўлишда келиша олмасалар, у вақтда улар кўпчилик бўлиб бирор қарор қабул қилсалар ҳам унинг ҳукми шаръийлик касб этмайди. Чунки, бундай ҳукмда хато содир бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ислом таълимоти инсонпарвар ва ҳар бир замону маконга салоҳиятли, ҳаётий бўлиб, у ақл ва мантиққа мос эканлигини ҳар бир оқил одам тушуниб етади. Бу ғоянинг мутлақо тўғри эканлигини ҳаётнинг ўзи исбот қилиб келмоқда. Афсуски, мутаассиб ва ғаразгўй, билими саёз, сохта олимлар (бундайлар ҳар бир мамлакатда топилади) таърих ғилдирагини ўн уч аср орқага суришга уриниб, «ваҳ-

ҳобийлик», «ҳизбут таҳрир»чилик каби ўз замонасини яшаб бўлган тоифаларнинг дунёқарашларини дунёнинг кўп мамлакатларида, жумладан, бизнинг юртимизда ҳам татбиқ этишга уринишди. Бу на Куръони карим, на Ҳадиси шариф, на Ижмоъ ва на Қиёс кўрсатмаларига мувофиқ эмас. Бизнинг асримизда мазҳабимиз пешволари Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ асос солган Қиёс усулидан кенг фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Зеро, Қиёс яшин каби тезкорлик билан ўзгариб бораётган давримизнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ички ва ташқи дунёнинг оламшумул муаммоларини ҳал этишга, долзарб масалаю масоилларнинг муносиб ечимини топишга яқиндан ёрдам беради.

Қ И Ё С

Шаръий аҳкомлар манбаининг тўртинчиси Қиёсдир. Фуқаҳолар қиёсни шаръий аҳкомлар манбаи эканлигини Куръони карим, Суннати набавия, саҳобаи киром сўз ва амаллари ва ақлий далиллар билан асослайдилар. Фуқаҳолар ўз фаолиятларида, ҳар бир ҳукм бирор мақсадни кўзлаш ёки бирор манфаатни назарда тутиш натижасида дунёга келади, деган шаръий қоидага амал қила бошладилар. Дарҳақиқат, бирор мақсад ёки бирор манфаат ҳукм пайдо бўлишига сабабчи бўлади. Уламолар ҳукмнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган омилни «иллат» деб атай бошладилар. Фикримизни ойдинлаштириш учун мисол келтирайлик:

Куръон оятидаги далил билан ароқ ичиш ҳаром, деб ҳукм чиқарилган. Фуқаҳоларнинг фикрича ароқни ҳаром деб ҳукм чиқарилишига сабаб бўлган омил маст қилишидир. Демак, маст қилиш ароқнинг иллатидир. Мана шу иллат бошқа нарсада ҳам топилса, уни ароққа қиёс қилиниб, унга ҳам ҳаром деган ҳукм чиқарилади. Масалан, гиёҳванд модда. Ароқ билан гиёҳванд модда орасида уму-

мий иллат бор, у ҳам бўлса маст қилиш. Шунинг учун гиёҳванд моддага ҳам ҳаром, деб ҳукм қилинади. Демак, ҳар қандай маст қилувчи нарсалар борки, уларни ароққа таққосланади ва мана шу таққослаш қиёс деб аталади.

Яна бир мисол: Аллоҳ таоло Куръони каримда жума намозига азон айтилгач, савдо қилишни тўхтатишга амр қилган. Чунки савдо-сотик одамни намоздан қолдириши эҳтимоли бор. Намоздан чалғитишлик омили бошқа намозларда ҳам содир бўлиши мумкин. Шунинг учун фуқаролар беш вақт намозга азон айтилгач, олди-сотди қилиш кароҳиятли, яъни, макруҳ деб жума намозига таққослаб ҳукм чиқарганлар.

ИЖТИҲОД ВА МУЖТАҲИД

«Ижтиҳод» сўзининг луғавий маъноси жидду жаҳд қилмоқдир. Унинг истилоҳий маъноси эса, шаръий далилларга асосланиб, аҳкомларни ўрганиш йўлида бор илмини сарф қилмоқ ва изланмоқликдир. Соддароқ қилиб изоҳлайдиган бўлсак, ижтиҳод Куръон ва Ҳадис мазмунларида акс этган таълимотларга асосланиб ва юқорида зикр қилинган қоидаларга риоя қилиб, ҳукмларни истинбот қилишдан иборатдир. Ижтиҳод тақлиднинг аксидир. Тақлид ҳужжат ва далил талаб қилмасдан туриб, мужтаҳиднинг белгилаб берган йўлига эргашмоқдир. Бу маънода аксар мусулмонлар тақлидчи, яъни, муқаллиддир.

«Мужтаҳид» эса ижтиҳод сўзидан таркиб топган бўлиб, ижтиҳод қилувчи олим деган маънони англатади.

Мужтаҳидлик мақомини даъво қиладиган олим араб тили ва мумтоз араб адабиёти, фикҳ ва усули фикҳ, тафсир ва ҳадис каби илмларни чуқур эгаллаган, Ислом тарихи ва Пайғамбаримиз (с.а.в.) таржимаи ҳолларини мукамал билган бўлмоғи лозим. Бундан ташқари мужтаҳид шаръий манбалар ва улардан шаръий ҳукмларни истинбот қилиш йўллари ва қоидаларини яхши ўзлаштирган, яшаб

турган мамлакатадаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий вазиятни англай оладиган, идрокли, адолатли, ҳақиқатни сўзлашдан тап тортмайдиган, ҳар қандай вазиятда ҳам Исломни ҳимоя қила оладиган, жасоратли, хушфёъл ва хушсухан, тақволи ва ибодатли, бир сўз билан айтганда, маънан ва руҳан баркамол, бошқаларга намуна бўладиган фазилатларга эга бўлмоқлиги шартдир. Бундай хислатлар билан музайян бўлган мужтаҳидга тақлид қилиш, у чиқарган ҳукмларга итоат этиш ҳар бир муқаллид учун мажбурийдир.

Бизнинг мазҳабимиз асосчиси ва пешвоси Имоми Аъзам, раҳматуллоҳи алайҳ, ана шундай фазилатларнинг соҳиби эдилар.

Ушбу маълумотлар Субҳий Маҳамасонийнинг «Фалсафа ат-Ташир фи ал-Ислом», «Илм усули ал-Фикҳ» ва «Кашф аз-Зунуун» китобларидан олинди.

АҲЛИ СУННА ВАЛ-ЖАМОАНИНГ АСОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Биродарларим, Аллоҳ таоло сизларга муваффақият ато қилсин, билингларки, Аҳли Сунна вал Жамоанинг мазҳаби ўн икки эътиқодий хусусият устига барпо бўлган. Ушбу хусусиятларга таянган банда, албатта, тўғри йўлда – ҳидоятда бўлажак:

1. Имон. У тил билан иқрор бўлиш ва дил билан тасдиқ қилишдир. Аммо иқрор бўлишликнинг ёлғиз ўзи имон эмас. Агар шундай бўлганида эди мунофиқларнинг барчалари мўмин бўлардилар. Шунингдек, ёлғиз маърифат (Аллоҳни таниш) ҳам имон эмас. Агар шундай бўлганида эди, аҳли китобларнинг ҳаммаси мўмин бўлган бўлардилар. Аллоҳ мунофиқлар ҳақида шундай баён қилади: **«...Аллоҳ мунофиқларнинг ҳақиқатан ёлгончи эканликларига ҳам гувоҳлик берур»** (*Мунофиқун, 1, мазмуни*). Шунингдек, Аллоҳ аҳли китоблар хусусида: **«Биз китоб берган ўша (золим) кимсалар уни (Муҳаммадни) худди ўз фарзандларини танигандек танийдилар...»** (*Бақара, 146, мазмуни*).

Имон зиёда ҳам бўлмайди ва камайиб ҳам қолмайди. Чунки имоннинг камайиши куфрнинг зиёда бўлиши ва имоннинг зиёда бўлиши куфрнинг камайиши, дегани бўлади. Инсон бир вақтнинг ўзида ҳам мўмин ва ҳам кофир бўлиши ҳеч мумкинми?! Инсон ҳақиқий мўмин ёки ҳақиқий кофир бўлади. **«Айнан ўшалар ҳақиқий мўминлардир...»** (*Анфол, 4, мазмуни*); **«ана ўшалар ҳақиқий кофирлардир...»** (*Нисо, 151, мазмуни*), имонда шак бўлмаганидек, куфрда ҳам шак йўқ.

Шу боис Муҳаммад, алайҳиссалом, умматларидан гуноҳкорлари ҳам ҳақиқий мўминлардир, улар кофир эмаслар.

Амал имон эмас, имон амал эмас. Бунга далил шуки, кўп вақтларда мўмин одамдан амал кўтарилади. Бундай

пайтда мазкур мўминнинг имони кўтарилди, деб айтилмайди. Масалан, ҳайз кўрган мўмина аёлдан Аллоҳ намоз амалини кўтаради, яъни, бекор қилади. Бу вақтда биз, Аллоҳ аёлдан имонини кўтарди ёки унга имонни тарк қилишни буюрди дея олмаймиз. Шариат ҳайз кўрган аёлга, рўзани қўйиб тур, унинг қазосини кейин тутиб берасан, дейди. Аммо шариат у аёлга, имонни қўйиб тур, уни қазосини кейин адо қилиб берасан, демайди. Шунингдек, камбағал одам учун закот фарз эмас, дейиш жоиз. Аммо унга имон фарз эмас, дейиш жоиз эмас.

Тақдирнинг барча яхшилигию ва ёмонлиги Аллоҳ таоло томонидандир. Агарда бирор банда тақдирнинг яхшилик ва ёмонлиги Аллоҳдан ўзгага боғлиқ деса, у Аллоҳни инкор этувчи кофирга айланиб қолади ва унинг тавҳид ақидаси барбод бўлади.

2. Биз амаллар уч хил, яъни, фарз, фазилят ва маъсият бўлишига иқроримиз.

Фарз амаллари. Улар Аллоҳнинг амри, хоҳиши, муҳаббати, ризоси, қазойи қадари, яратиши, ҳукми, илми, тавфиқи ва Лавҳул Маҳфузда битиши билан содир бўладиган амаллардир.

Маъсият амаллар. Улар Аллоҳнинг амри билан эмас, балки Унинг хоҳиши билан, Унинг муҳаббати билан эмас, Унинг қазоси билан, Унинг ризоси билан эмас, Унинг тақдири билан, Унинг тавфиқи билан эмас, Унинг илми ва Лавҳул Маҳфузда битиши билан, лекин Унинг *нусратисиз* содир бўладиган амаллардир.

Фазилятли амаллар. Улар ҳам Аллоҳнинг буйруғи билан эмас, балки Унинг хоҳиши, муҳаббати, ризоси, қазойи қадари, ҳукми, илми, тавфиқи, яратиши ва Лавҳул Маҳфузда битиши билан содир бўладиган амаллардир.

3. Биз Аллоҳни Аршга бирор ҳожат учун ёки қўним топиш учун «истиво» қилган, деб иқрор қилмаймиз. Аллоҳ Аршни ва ундан бошқа нарсаларни ҳам ҳифзу ҳимоя қиладиган Зотдир. Агар Аллоҳ эҳтиёжманд зот бўлганида эди, У оламини яратишга, унинг тадбирини қилишга қодир бўлма-

ган бўлур эди. Агарда Аллоҳ ўтиришга ва қарор топишга ҳожатманд бўлса, У Аршни яратмасдан илгари қаерда эди?! Аллоҳ таоло бу каби нуқсонлардан ўта баланддир.

4. Биз Қуръон Аллоҳнинг сўзи, махлуқ эмас, ваҳийи, танзили, сифати, У эмас, ўзга ҳам эмас, деб иқрормиз. Каломуллоҳ мусҳафларда битилган, тиллар билан ўқилган, қалбларда ёдланган бўлса-да, уларда ўрнашмагандир. Сиёҳ, қоғоз, битиш-ёзиш махлуқдир, зеро, улар бандаларнинг феълларидир. Аллоҳнинг каломи эса махлуқ эмас. Ёзиш, ҳарфлар, сўзлар, оятлар, уларга бандаларнинг эҳтиёжи боис Қуръон далолатларидир. Аллоҳнинг каломи Унинг зотида собитдир. Аллоҳнинг каломини махлуқ деган кимса Аллоҳ таолони инкор этгувчи қофирдир. Аллоҳ ҳамиша — ягона маъбуддир. Унинг каломи Зотида йўқолмай, ўқилади ва ёдланади.

5. Биз Пайғамбаримиздан, алайҳиссалом, кейин уммати Муҳаммадиянинг энг афзали Абу Бакр Сиддиқ, сўнгра Умар, кейин Усмон ва ундан сўнг Али (Аллоҳ уларнинг барчаларидан рози бўлсин), деб иқрор қиламиз. Сўзимизга далил Аллоҳнинг қуйидаги оятидир: «(...эзгу ишларда) ўзиб-ўзиб кетган зотлардир. Айнан ўшалар (Аллоҳга) яқин зотлардир ноз-неъмат боғларида» (*Воқеа, 10–12, мазмуни*).

Мазкур саҳобаи киромларнинг бир-бирларига нисбатан фазли уларнинг олдинроқ ўтганликлари билан ўлчанади. Ҳар бир тақводор мўмин уларни яхши кўради. Ҳар бир бадбахт мунофиқ уларни суймайди.

6. Биз ҳар бир банданинг амаллари, иқрори ва маърифати махлуқ эканлигига иқрормиз. Модомики, иш-ҳаракатни бажарувчи махлуқ экан, унинг амаллари ҳам махлуқ эканлигида шубҳа бўлиши мумкин эмас.

7. Биз Аллоҳ барча халқларни яратганида, уларда кучқувват йўқлигига ва улар заиф ва ожиз эканликларига иқрормиз. «Аллоҳ сизларни яратган, сўнгра сизларни ризқлантирган, сўнгра вафот этдирадиган, сўнгра (қиёматда) тирилтирадиган зотдир!...» (*Рум, 40, мазмуни*). Дарҳақиқат,

Аллоҳ махлуқларнинг яратувчиси ва ризқ берувчиси дир.

Ҳалол касб-кор йўли билан тўпланган бойлик ҳалол-дир. Ҳаром йўл билан орттирилган дунё ҳаромдир.

Одамлар уч тоифага бўлинадилар:

1. Имонида содиқ мўмин;
2. Кофирлигида қаттиқ оёқ тираб олган кофир;
3. Нифоқини яширган мунофиқ.

Аллоҳ мўминга амални, кофирга имонни, мунофиққа самимийликни фарз қилган. Аллоҳ таоло марҳамат қилади: «Эй одамлар, Раббингиздан қўрқинглар!» — Бу, эй мўминлар, итоат қилинглр, эй кофирлар, имон келтиринглр, эй мунофиқлар, ихлос қилинглр, деганидир.

8. Биз «иститоъа»ни — қодир бўлмоқлик, қурби етмоқликни феъл (иш-ҳаракат) билан бирга, ундан олдин ҳам эмас ва кейин ҳам эмас, деб иқрор бўламиз.

Агар «иститоъа» феълдан илгари бўлса, у вақтда банда ҳожат пайтида Аллоҳга муҳтож бўлмай қолади. Бу эса қуйидаги ояти карима мазмунига хилофдир: «...Аллоҳ беҳожат, сизлар эса муҳтождирсизлар...» (*Муҳаммад, 38, мазмуни*), яъни, бандалар доимо Аллоҳга муҳтождирлар, аксинча бўлиши мумкин эмас.

Агар «иститоъа» феълдан кейин мавжуд бўлса, у вақтда банданинг қодир бўлмасдан туриб, мақсадга эришиши амримаҳолдир.

9. Биз оёқ кийимига масҳ тортиш муқим учун бир кеча-кундуз ва мусофир учун уч кеча-кундуз жоиз эканлигига иқрормиз. Чунки, ҳадис шундай ворид бўлган. Кимки уни инкор этса, унинг кофир бўлиб қолишидан хавотир мавжуд. Чунки, ҳадис мутавотир хабарга яқиндир.

Мусофирчилик вақтида намозни қисқартириб ўқиш ва рўза тутмаслик учун қуйидаги ояти карималарга бинотан рухсат этилган:

«Ер (юзи) бўйлаб сафар қилганингизда, агар кофирларнинг сизларга фитна (ҳужум) қилишидан қўрқсангиз, намозни қаср (қисқа) қилишингизда сизлар учун гуноҳ йўқ...» (*Нисо, 101, мазмуни*).

«...Бас, сизлардан кимки бемор ёки сафарда бўлса, саноғи бошқа кунлардандир...» (*Бақара, 184, мазмуни*).

10. Биз Аллоҳ таолонинг қаламга ёзишни буюрганига, қалам: «Ё Раббим, нимани ёзайин», деганига ва Аллоҳ унга, қиёмат кунигача бўладиган нарсаларни ёз, деб амр қилганига иқрормиз. Бунга: «Улар қилган ҳар бир нарса битикларда (номаи аъмолларида)дир. Ҳар бир кичик ва катта (иш Лавҳул Маҳфузда) битилгандир» (*Қамар, 52—53, мазмуни*) оятлари далилдир.

11. Биз қабр азоби муқаррарлигига, Мункар ва Накир фаришталари савол-жавоб қилишига (ворид бўлган ҳадисларга биноан) иқрормиз. Шунингдек, Жаннат ва Дўзах ҳақ ва иккиси ҳам ўз аҳллари учун яратиб қўйилганига, Аллоҳнинг: «Мўминлар учун тайёрлаб қўйилган... Кофирлар учун тайёрлаб қўйилган», деган мўминлар ва кофирлар хусусидаги сўзлари ҳақ эканлигига (Аллоҳ улардан бирини тақдирлаш ва бошқасини жазолаш учун яратган), Аллоҳнинг: «Қиёмат кунда адолат тарозусини ўрнатамиз», деган сўзига биноан Тарозу ҳақ эканлигига, Аллоҳнинг: «Китобингни ўқи! Бугун ўз шахсинг ўзингга қарши етарли ҳисобчидир» (*ал-Исро, 14, мазмуни*), деган сўзига биноан номаи аъмолни ўқиш ҳақ эканлигига иқрормиз.

12. Биз Аллоҳнинг «Қабрлардаги ҳар бир бандани Аллоҳ қайта тирилтиради», деган мазмундаги каломига биноан, Аллоҳ одамзот ўлиб битганидан сўнг, уларни жазолаш, тақдирлаш ва ҳуқуқларини адо қилиш учун узунлиги 50 минг йилга тенг кунда қайта тирилтиришига, Жаннат аҳлининг Аллоҳни ҳолати ва жиҳати бўлмай, кўришлари ҳақ эканлигига, Пайғамбаримизнинг, алайҳиссалом, аҳли Жаннат бўлган бандани, гарчи у гуноҳи кабира қилган бўлса ҳам, шафоат қилишлари ҳақ эканлигига, Оиша онамиз Ҳадича онамиздан сўнг, дунё аёлларининг энг афзали ва мўминларнинг оналари эканлигига, унинг зинодан поклигига, унинг Равофизлар айтганларидан пок эканига, унга зинони нисбат берган кимса валади зино эканлигига, Аллоҳнинг мўминлар ҳақидаги: «Улар Жаннат

аҳлиларидирлар. Улар унда абадий қолувчилардир...» ва кофирлар хусусидаги: «Улар Дўзах аҳлиларидирлар. Улар унда абадий қолувчилардир...» деган каломига биноан, жаннат аҳли Жаннатда ва дўзах аҳли Дўзахда абадий қола-жаклари ҳақ эканлигига иқромиз.

Аллоҳ субҳанаҳу ва таолога ҳамд, Пайғамбаримизга (с.а.в.), у зотнинг авлодлари ва саҳобаларининг барчалари-га қиёмат кунигача дуруду саломлар бўлсинки, Имоми Аъзамнинг васиятлари ниҳоясига етди.

(Имоми Аъзамнинг ушбу васиятларини унинг энг етук шогирдларидан ва энг йирик издошларидан бири Имом Абу Юсуф Яқуб ибн Иброҳим ал-Ансорий ривоят қилган. Имом Абу Юсуф 113 ҳижрий санада Куфада таваллуд топган. У ёшлигидаёқ илм олишга ҳавас қўйган, Имоми Аъзамга шогирд тушиб, кўп илмларни ўрганган ва йирик олим, муҳаддис ва фақиҳ бўлиб етишган. Сўнгра у Куфадан Бағдодга кўчиб ўтиб, Ҳодий, Маҳдий, Ҳорун ар-Рашид халифалик даврларида қозилик мансабида хизмат қилган. У Ислом тарихида биринчи марта қозилар қозиси деган юксак даражага эга бўлган. У ҳижрий сананинг 182 йили, Раби-ул аввал ойининг бешинчи — пайшанба куни пешиндан кейин Бағдод шаҳрида вафот этган. То бу дунёни тарк этгунга қадар қозилик лавозимида фаолият кўрсатиб турган. «Ал-Хирож», «Ал-Авзойнинг йўлига раддия» номли асарлар муаллифидир.)

АЛ-ОЛИМ ВА АЛ-МУТААЛЛИМ

(Устоз ва шогирд)

Ушбу китобнинг номи, гарчи олим ва таълим олувчи, деган маънони англатса-да, биз уни «Устоз ва Шогирд», деб таржима қилдик. Зеро, китоб Абу Ҳанифа билан у зоти шарифнинг шогирдлари Имом Абу Балхий савол-жавоблари асосида таълиф этилган. Устоз ва шогирд ўртасида бўлиб ўтган илмий баҳсу мунозарани Имом Абу Муқотил ибн Муслим ас-Самарқандий ривоят қилиб, бизгача етказган. Китобдаги савол-жавоблар ҳар бир мусулмон билиши зарур бўлган ўта муҳим ва ўта нозик масалаларни қамраб олган. Уни диққат билан ўқиб чиққан ватандошларимиз, хусусан, толиби илмлар исломий этиқодга оид ўзларини қийнаб юрган саволларга қониқарли жавоб топадилар, деб умид қиламиз.

Китоб шундай бошланади:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Аллоҳга ҳамд бўлсинки, Унинг инъомлари (неъматлари) боис солиҳ амаллар камолот чўққисига эришади.

Саййидларнинг Саййиди, хожамиз Муҳаммад, солаллоҳу алайҳи ва саллам ва у зотнинг авлодларига, саҳобаларига ва покиза аҳли аёлларига дурудун салом бўлсин!

Яратилиш ва парҳезкорлик жиҳатидан ҳам энг ҳақир бўлган, балки, ҳақиқатдан ҳам ҳеч нарсага арзимайдиган Мустафо Ошир, Аллоҳ уни мағфират қилсин ва номини гуноҳларидан кўра азиз қилсин, деди:

— Мен бузрук имомимиз Абу Ҳанифанинг (Аллоҳ у зотдан рози бўлсин) «ал-Олим ва ал-Мутааллим» асарини пириим ва устозим Ҳожи Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ал-Миймий ал-Басрийдан (Аллоҳ раҳмат қилсин у зотни) ривоят қиламан...

Китобни мазкур сўзлар билан бошлаган Мустафо Ошир

ҳақиқатдан ҳам «ал-Олим ва ал-Мутааллим» рисоласи Имоми Аъзам қаламларига мансуб эканлигини исбот қилиш учун мазкур рисола бевосита Имомимизнинг оғизларидан эшитган Имом Абу Муқотил Ҳафс ибн Муслим ас-Самарқандийгача яшаб ўтган барча ровийларнинг номларини бирма-бир санаб ўтган.

Худди шунингдек, Мустафо Ошир Абу Ҳанифанинг «ал-Фикҳ ал-Абсат» асарини имомимизнинг оғизларидан у зотнинг шогирдлари Абу Муғиъ ал-Ҳакам ибн Абдуллоҳ ал-Балхий, «ал-Фикҳ ал-Акбар»ни эса Имомимизнинг ўғиллари Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа эшитиб, ривоят қилганларини таъкидламоқ учун уларгача бўлган ҳамма ровийларни номма-ном баён қилган.

Биз ўқувчиларга малол келтирмасликни назарда тутиб, китобларни ривоят қилишда иштирок этган ровийларнинг тўлиқ номларини муфассал баён қилишни лозим топмадик. Уларни билишни истаганлар китобларнинг асл нусхаларига мурожаат этишлари мумкин.

УСТОЗ ВА ШОГИРД

Шогирд:

— Устоз! Чуқур билимингиз, бой тажрибангиз, фазлу карамингиз ёрдамида кўнглимдан жой олган шубҳали саволларга қониқарли ва аниқ жавоб олиш учун ҳузурингизга келдим. Ҳаёт тақозоси билан мен турли хил фикрдаги одамларни учратиб тураман ва улар менга баъзида шундай саволлар берадиларки, уларга жавоб топишдан ожиз бўлиб қоламан. Уларнинг саволларига жавоб беролмасамда, билганим ҳақиқатдан қайтмайман. Зеро, ҳақни баён этгувчилар бор. Ҳақ йўқ бўлмайди. Ботил яшамайди.

Шунингдек, мени ҳали ҳеч нарсани билиб улгурмаган ёш толиби илмларга тенглаштиришларини ва гоҳида мени кўнглига келган нарсани айтаверадиган «бирсом» (жигар билан қалб ўртасининг шамоллашидан пайдо бўла-

диган касаллик) дардига мубтало бўлган беморга қиёс қилишларини истамайман. Шунинг учун, устоз, Аллоҳ таоло ҳолингизни хайрли қилсин, эргашганим ҳақиқат аслини билишни ва уни сўзлашни истайман, токи ҳаводор ҳаддан ошмоқчи ё мени ҳақдан қайтармоқчи бўлса, мақсадига эришмасин, ё толиби илм мендан таълим олмаққа келса, унга ўзим тушиниб, ўргатай.

Устоз:

— Билмаган нарсларингни билишга интилишинг ҳар қанча таҳсинларга лойиқ. Билиб қўйгинки, инсон жисмидаги ҳамма аъзолар унинг кўзларига боғлиқ бўлганидек, унинг амаллари ҳам илмга боғлиқдир. Чўлда, адашилганида керак бўлган кўп озуқадан кўра тўғри юрилганида, зарур бўлган озгина озуқа қанчалик фойдали бўлса, илмга асосланган озгина амал ҳам жаҳолат ила қилинган ҳар қанча кўп амаллардан фойдалироқдир. Шунинг учун Аллоҳ таоло: «...»**Биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўлурми?!» Дарҳақиқат, фақат ақл эгаларигина эслатма олурлар»** (Зумар, 9, мазмуни), деб марҳамат қилади.

Шогирд:

— Қалбимда илм олишга бўлган иштиёқимни янада зиёда қилдингиз, устоз. Юқорида айтганимдек, мен турли савиядаги одамлар билан мулоқотда бўлиб тураман. Улардан, иншааллоҳ, менинг назаримда энг паст савияда бўлганларидан гапни бошлайман. Менга уларга қарши далилларни айтинг. «Бу ишга асло дахл этма. Зеро, саҳобалар ҳам бу ишларнинг ҳеч бирига дахл этмаганлар. Улар қилганини қил», дейдиган тоифаларни кўрдим. Улар мени билганимдан ҳам оширишди. Улар тошқин дарё ичида турган, унинг саёз жойини билмаганидан гарқ бўлаётганга, жойингда тур, саёз жойни излама, деяётган кишига ўхшайдилар.

Устоз:

— Сен уларнинг камчиликларидан баъзиларини кўриб, уларга қарши далил излаётганингни пайқадим. Агарда улар сенга: «саҳобаларга етган нарса сизга етмайдими?» десалар, уларга: «саҳобаларнинг ўринларида бўлганимда, уларга

етган нарса менга ҳам етарди, аммо уларнинг хузурида бўлган зот менинг ёнимда йўқ», дегин.

Биз, бизни бадном қилувчиларни ва қонларимизни тўкишни ҳалол дегувчиларга дучор бўлдик. Қайси биримиз ноҳақ ва қайси биримиз ҳақ? Буни билмаслигимиз мумкин эмас. Биз ўзимизни ва номусимизни ҳимоя қилмоғимиз лозим. Расулуллоҳнинг, алайҳиссалом, асҳоблари эса, қарши курашувчилари бўлмаганидан аслаҳага эҳтиёж сезмаган халққа ўхшар эдилар. Биз эса, бизни бадном қилувчиларга ва қонларимизни тўкишни ҳалол дегувчиларга дучор бўлдик.

Инсонлар келишолмаган масалани эшитганида киши сўзлашдан тилини тийса-да, қалбини тиёлмайди. Зеро, қалб томонлардан бирини ё иккисини ҳам ёқтирмаслиги керак. Аммо келишолмаган томонларнинг ҳаммасини ёқтириши мумкин эмас.

Агар қалб зулмга мойил бўлса, золимларни яхши кўради. Қайси халқни яхши кўрса, улар жумласидан бўлади. Агар қалб ҳаққа ва унга эргашганларга мойил бўлса, уларга дўст бўлади. Бунинг сабаби шуки, амал ва сўзларнинг юзага чиқиши қалбга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам тил билан имон келтириб, қалб билан имон келтирмаган банда Аллоҳ наздида мўмин эмас ва аксинча, қалб билан имон келтириб, тил билан имон келтирмаган банда Унинг наздида мўминдир.

Шогирд:

— Устоз, айтинг-чи, ким ҳақу ким ноҳақ эканлигини билмаслигимнинг менга зарари борми?

Устоз:

— Ҳақни ноҳақдан ажрата олмаслигинг сенга бир томондангина зарар қилмайди. Бошқа томонлардан ҳам зарар қилади. Сенга зарари етмайдиган томони шундаки, сен ноҳақнинг амали учун жазо олмайсан, Аммо унинг сенга зарарли томонлари эса ушбулардир:

1. Тўғрини нотўғридан ажрата олмаслигинг сабабли одамлар орасида илми йўқ экан, деган ном оласан;

2. Ҳақ ёки ноҳақ эканлигини билмаслигинг хато қиялсанми ёки йўқми, ажрата олмаслигинг сабабли сени шубҳага туширади ва ундан чиқиш йўлини билмайсан;

3. Ҳақни ноҳақдан ажрата олмаслигинг натижасида сен бировни Аллоҳ ризолиги учун яхши кўришингни ва ёки бировни Аллоҳ ризолиги учунгина ёмон кўришингни билмай қолсан.

Шогирд:

— Устоз, кўзларимдан жаҳолат пардасини олиб ташладингиз. Айтинг-чи, устоз, тўғри деб билинган киши мухолифларининг тўғрилигини ёки адашганини билмаса, уни ҳақиқатни билувчи ҳақиқат аҳлидан деб аташ мумкинми?

Устоз:

— Тўғри деб билинган киши мухолифларининг тўғрилигини ё адашганини билмаса, адашган ва тўғрини билмаган жоҳилдир. Эй биродар! Улар менинг наздимда энг жоҳил ва паст тоифадир. Улар оппоқ кўйлак сотиб олиб, бир-биридан унинг рангини суриштираётган тўрт кишига ўхшайди. Уларнинг бири кўйлакнинг рангини қизил дейди, бошқаси сафқ, учинчиси эса қора ва ниҳоят, тўртинчиси унинг ранги оқ, дейди. Учови ҳақида қандай фикрдасан, улар ҳақмилар ёки адашдиларми? — деб тўртинчидан сўралса, у, мен аниқ биламанки, кўйлакнинг ранги оқ, аммо улар ҳақ бўлсалар ҳам ажаб эмас, деб жавоб беради. Худди шунингдек, бу тоифадаги одамлар: «биз аниқ биламизки, зинокор кофир эмас» ва «Зинокор зино қилаётган вақтида ундан имони кўйлагини ечган каби ечилди», деб ривоят қилган ровий, ажаб эмаски, ростгўй бўлса, биз уни ёлғончи ҳисобламаймиз, дейдилар. Шунингдек, улар: биз имкони бўла туриб, ҳаж қилмасдан вафот этган бандани мўмин деб атаймиз, унга жаноза ўқиймиз, талаби мағфират қиламиз ва унинг учун ҳажжи бадал амалини адо этамиз, яҳудий қавмида ва ёки масиҳий қавмида вафот қилибди, дейдиганларни ҳам ёлғончига чиқармаймиз, дейишади. Бундай тоифадаги одамлар шиалар, хаво-

рижлар ва муржиаларнинг айтганларини инкор этадилар, аммо уларнинг сўзларини айтадилар.

Бу уч тоифанинг сафсаталарини рост дегувчилар, ёлгон деб ҳисоблайдиганлар ҳам бор. Яна бу борада, Расулulloҳ, алайҳиссалом, айтганлар, деб ҳисоблаганлари ривоятлар келтиришади. Улар: биз, шубҳасиз, Аллоҳ таоло Расулини (с.а.в.) ихтилоф чиқариш, мусулмонлар бир-бирларининг юзларини тирнашлари учун эмас, балки раҳмат этиб, тарқалганларни бирлаштириш, иттифоқни кучайтириш учун юборганини биламиз, дейишади ва ихтилофлар ривоятларнинг турли-туманлиги боис рўй бергандир, уларнинг носих ва мансухлари бор, деб ўйлайдилар-у, ривоятларни қандай эшитган бўлсак, шундай ривоят қиламиз, дейишади. Хайф уларгаки, оқибатларига тегишли ишларга оз аҳамият берадилар, одамлар олдиларида тик туриб, баъзи мансух бўлганларни айтадилар. Ваҳоланки, бугунги кунда мансухларга амал қилиш залолатдир. Чунки одамлар, мансухларга амал қилсалар, залолатга кетадилар.

Бизга маълумки Пайгамбаримиз, алайҳиссалом, бир оятни ҳеч қачон икки хил тафсир қилмаганлар, барча инсонларга носих оятларни носих ва мансухларни мансух, деб тафсир этганлар. Носих ва мансух масаласи фақат амр ва наҳийга оид оятларга дахлдордир. Хабар ва сифатларнинг ҳеч бирида мансух йўқдир.

Шогирд:

– Устоз, Аллоҳ Сизни Жаннат билан сийласин. Ҳақиқатдан ҳам, сиз олижаноб муаллим экансиз. Илм соҳасида мен билмаган янги бобни очиб бердингиз. Мазкур тоифадаги одамлар сўзларининг заифлиги, фикрларининг ожизлигини чуқур билишда мен эътибор қилмаган томонларини баён этдингиз. Энди иккинчи тоифа кишиларнинг: «Аллоҳнинг дини кўп, у, яъни дин, Аллоҳ фарз этган барча амални бажариш, ҳаром қилган ҳамма нарсалардан сақланиш», дейишларини рад қилиш йўлини айтинг.

Устоз:

– Сен барча пайгамбарлар бир динда эканликларини

билмасмидинг?! Уларнинг ҳеч бири қавмини ўзидан олдин ўтган пайғамбарнинг динини тарк этишга даъват қилмаган. Зеро, ҳамма пайғамбарларнинг дини бир бўлган. Ҳар бир пайғамбар ўз шариатига даъват этган, ўзидан аввал ўтган пайғамбарнинг шариатидан қайтарган. Уларнинг шариати ҳар хил ва кўп бўлган. Шунинг учун Аллоҳ: «...**Ҳар бир** (уммат) **учун** (алоҳида) **шариат ва йўл** (тайин) **қилиб қўйдик**. **Агар Аллоҳ хоҳласа эди, сизларни бир уммат** (бир хил шариатда) **қилиб қўйган бўлур эди...**» (*Моида, 48, мазмуни*). Аллоҳ уларга бир динни барпо этишни буюрган. У дин тавҳид — Аллоҳни бир ва ягона, деб эътиқод қилмоқлик динидир. Аллоҳ бандаларнинг ушбу динда гуруҳ-гуруҳ, тоифа-тоифа бўлиб кетмасликларини буюрган. Аллоҳ уларнинг динини битта қилган.

Аллоҳ таоло марҳамат қилади: «**Аллоҳ Нухга тавсия қилгани, ваҳий орқали хабар бергани ва сизга** (эй Муҳаммад), **Иброҳимга, Мусога, Исога тавсия қилганлари диндан эканлигини шаръий** (қонуний) **қилиб қўйди**.»

«...сизлар учун дин бўйича **Нухга буюрган нарсани ва Биз сизга** (Муҳаммадга) **ваҳий қилган нарсани**, (шунингдек), **Биз Иброҳим, Мусо ва Исога буюрган нарсани** — **шариат қилди...**» (*Шуро, 13, мазмуни*). Бундан ташқари Аллоҳ бошқа оятларида ҳам: «(Эй, Муҳаммад,) **Сиздан илгари Биз юборган ҳар бир пайғамбарга ҳам: "Мендан ўзга илоҳ йўқ, бас, Менга ибодат қилинлар"**, — деб ваҳий юборгандирмиз» (*Анбиё, 25, мазмуни*).

«...Аллоҳнинг яратувчилигини (англангиз!). Аллоҳнинг яратишига ўзгартириш йўқ. Энг тўғри дин шудир...» (*Рум, 30, мазмуни*). Аллоҳнинг динини ўзгартириб бўлмас. Дин алмаштирилган, бузилган ва ўзгартирилган эмас. Аммо шариатлар ўзгартирилган ва алмаштирилган. Аллоҳ баъзи халқларга ҳалол этган нарсани бошқа халққа ҳаром қилган, Аллоҳ баъзи бир ишни бир халққа амр қилган ва бошқа халқни ундан қайтарган. Шундай бўлгач, шариатлар кўп ва турли-туман бўлган. Шариатлар амрлардир.

Агар Аллоҳ таолонинг ҳамма амрларини бажариш ва

барча қайтариқларидан тийилиш дин бўлса, Аллоҳ таоло-нинг бирор амрини бажармаган ё бирор қайтариғига қўл урган кимса диндан чиқади ва кофир бўлади. Агар кофир бўлса у билан мусулмонлар орасидаги никоҳ, мерос, жаноза, сўйганини ейиш каби ишлар йўқ бўлади. Зеро, Аллоҳ таоло уларнинг барчасини мўминлар ўртасида жорий қилган. Имон сабабли бир-бирларига ношаръий қон тўкиш ва молларини ношаръий ейишни ҳаром қилган.

Аллоҳ таоло мўминларни, динга иқрор бўлганларидан сўнг уларга фарзларни адо этишни амр этган. Аллоҳ таоло марҳамат қилади:

«(Эй, Муҳаммад), имон келтирган бандаларимга айтинг, намозни мукамал адо этсинлар...» (*Иброҳим, 31, мазмуни*); «Эй, имон келтирганлар, тақволи бўлишларингиз учун сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди...» (*Бақара, 183, мазмуни*); «Эй, имон келтирганлар! Сизларга ўлдирилган кишилар учун қасос олиш фарз қилинди...» (*Бақара, 178, мазмуни*); «Эй имон келтирган бандалар, Аллоҳни кўп зикр қилинглар!..» (*Аҳзоб, 41, мазмуни*).

Ушбу фарзлар имон бўлганида эди, оятларда Аллоҳ таоло уларни бажармасларидан илгари бандаларни мўминлар, деб хитобан атамаган бўлур эди. Шубҳасиз, Аллоҳ таоло имон ва амал ўртасини ажратди. Аллоҳ таоло марҳамат қилади: «Имон келтириб, солиҳ амалларни қилганларга...» (*Бақара, 25, мазмуни*); «Йўқ, кимки юзини (ўзини) Аллоҳга бўйсундирса, Рабби ҳузурда унга ажр муҳайёдир...» (*Бақара, 122, мазмуни*); «Кимки охиратни истаса ва мўминлик ҳолида (ўз) саъйи билан ҳаракат қилса, бас, ундай зотларнинг саъйлари (Аллоҳ наздида) манзурдир» (*ал-Исро, 19, мазмуни*).

Аллоҳ таоло имонни амалдан бошқа этди. Мўминлар Аллоҳга имон келтирганликларидан намоз ўқийдилар, закот берадилар, рўза тутадилар, ҳажга борадилар ва Аллоҳни зикр қиладилар. Улар намоз ўқишлари, закот беришлари, рўза тутишлари ва ҳажга боришларидан Аллоҳ-

га имон келтирмайдилар. Улар аввал имон келтириб, сўнг амал қиладилар. Шунинг учун уларнинг фарзларни бажаришлари Аллоҳ таолога имон келтирганликларидандир. Уларнинг имонлари фарзларни бажарганликларидан эмас.

Бунга мисол: Бир одам қарздор бўлса, у, аввало, қарздорлигига иқрор бўлади, сўнгра қарзини тўлайди. У ҳеч қачон олдин қарзини тўлаб, сўнгра қарзига иқрор бўлмайди. Унинг қарзига иқрор бўлиши уни тўлаганидан эмас, балки унинг қарзини қайтариши қарзига иқрор бўлишидандир. Қуллар хожаларига хизмат қилганларидан уларга қулликни иқрор этмайдилар, балки қуллар хожаларига қул эканликларига иқрор бўлганидан уларга хизмат қиладилар.

Сизлар ҳам бир-бирингизга хизмат қиласиз, бу билан қулликка иқрор бўлган бўлмайсиз, хизмат қилишни қулликка иқрорлик дейилмайди. Бошқа биров қулликка иқрор бўлса-да, ишламаса ундан қуллик исми йўқолмайди.

Шогирд:

— Жуда яхши тушунтирдингиз, устоз. Менга айтингчи, имон ўзи нима?

Устоз:

— Имон тасдиқ, маърифат, яқийн (шубҳасизлик), иқрор ва Исломдан иборатдир. Тасдиқ қилишда одамлар уч хил даражада бўладилар:

1. Аллоҳни ва У томондан келган барча нарсани дили ва тили билан тасдиқ қиладиганлар;

2. Аллоҳни ва У томондан келган барча нарсани дили билан тасдиқ қиладиган, аммо тили билан инкор этадиганлар;

3. Аллоҳни ва У томонидан келган барча нарсани тили билан тасдиқ қиладиган ва аммо дили билан инкор этадиганлар.

Шогирд:

— Устоз, мен топа олмай юрган масалани очдингиз. Айтингчи, мазкур уч даражадаги одамлар Аллоҳ таоло наздида мўмин ҳисобланадими?

Устоз:

— Аллоҳни ва У томонидан келган барча нарсаларни дили ва тили билан тасдиқ қилган бандалар Аллоҳ наздида ҳам, одамлар наздида ҳам мўминдирлар.

Тили билангина тасдиқ қилиб, дили билан инкор этган банда Аллоҳ наздида кофир, аммо одамлар наздида мўминдир. Чунки, одамлар бундай кимсанинг қалбида нима борлигини билмайдилар. Шунинг учун одамлар ундан зоҳир бўлган иқрорига қараб, уни мўмин, деб аташлари мумкин. Улар қалбларни билишга қийналишлари керак эмас.

Одамлардан, уларнинг наздида кофири, лекин Аллоҳ таоло наздида мўмини бор. Улар диллари билан Аллоҳни тасдиқ қиладилар, лекин улар хавфу хатардан ўзларини ҳимоя қилиш учун тиллари билан куфрни изҳор қиладилар ва одамлар уларнинг эҳтиёткорлигини билмай, уларни кофирлар деб атайдилар. Аммо улар Аллоҳ наздида мўминдирлар.

Шогирд:

— Кўп яхши гапларни айтдингиз, устоз. Аммо имонни тасдиқ, маърифат, яқийн, иқрор ва Ислом деб кўп ҳисобладингизми?

Устоз:

— Сен кўпам шошилаверма, фатвода эҳтиёт бўл. Менинг айтаётганимга эътирозинг бўлса, самимий бўлсанг, мендан уларни шарҳлаб беришни сўра! Одам эшитган сўзини ёқтирмаслиги ҳам мумкин. Унга агар сўз шарҳлаб берилса, ундан қониқиш пайдо бўлади. Сен бир гапни эшитиб ёқмагани учун уни қоралаш мақсадида, бу сўзнинг мен билмаган тафсири ва сабаби бўлса керак, биродаримдан унинг тафсирини сўрайин, балки, бу сўзлар унинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетгандир, уни аниқлаб олсам яхши бўларди, унинг асл мақсадини билмасдан туриб, уни айбдор қилишим дуруст эмас, деб одамлар орасида тарқатиб юрувчига ўхшама.

Шогирд:

— Устоз, Аллоҳ сизни собитқадам қилсин, сизга бер-

ган яхшилиқни давомли қилсин! Сўзларингизни англаб етдим. Мендан содир бўлган нуқсонун камчиликни кечиринг, мен ҳали гўр шогирдман. Меңга сиз тавсиф қилган тасдиқ, маърифат, иқрор, Ислом ва яқийнларнинг эътиборингиздаги даражаларини ва тафсирини айтиб беринг.

Устоз:

— Мазкур калималар турли бўлса ҳам, аммо уларнинг маънолари бир, яъни Имондир. Аллоҳни парвардигорим деб иқрор бўлиш, Уни парвардигорим деб тасдиқ қилиш, Уни парвардигорим деб яқийн этиш, Уни парвардигорим деб таниш (маърифат) Имондир. Бу сўзлар турли бўлса ҳам, уларнинг маъноси бирдир. Масалан, бир кишини: эй одам, эй киши, эй фалончи дейилса ҳам, унинг бир ўзи чақирилади.

Шогирд:

— Устоз, агар илмим саёзлигини ва раъйим заифлигини билмаганимда, ҳузурингизга келмаган бўлардим. Устоз, мендан сизга ёқмайдиган ҳатти-ҳаракат содир бўлганини сезган ёки оғирлик ўтган бўлса, мени койиманг. Зеро, беморни даволаш оғирлиги табибга, кўзи ожизнинг оғирлиги кўзи очикқа тушади. Худди шунингдек, олим саводсиз одамнинг оғирлигини кўтариши лозим. Сўзларингиздан жоҳил одам эшитса, унга ёқмайдиган сўзлар борлигини, агар унга ётиғи билан тушунтирилса, қаноат ҳосил қилишини англадим. Шунингдек, имон, тасдиқ, маърифат, яқийн ва иқрорни жуда яхши тушунтирдингиз. Энди айтинг-чи, бизнинг имонимиз фаришталар ва пайғамбарлар имонлари каби, деб қандай айтамыз. Шубҳасиз, уларнинг бизлардан кўра Аллоҳга итоатлироқ эканликларини биламыз-ку?

Устоз:

— Сен фаришталар ва пайғамбарларнинг биздан кўра Аллоҳга итоатлироқ эканликларини билибсан. Мен сенга имон амал эмас, деган эдим. Шунинг учун, бизнинг имонимиз ҳам уларнинг имонлари каbidир. Чунки биз ҳам улар каби Аллоҳнинг яккаю ягоналигини, Унинг пар-

вардигорлигини, Унинг қудратини ва У томонидан келган барча нарсаларни тасдиқ қилганмиз. Шунинг учун имонимиз фаришта ва расулларнинг имонлари каби деймиз. Анбиё ва расуллар ҳам уларни тасдиқлаганлар. Фаришталар-ку Аллоҳнинг ажойиботларини кўриб, Унга имон келтирганлар, биз эса уларни кўрмасдан турибоқ, имон келтирганмиз.

Шогирд:

— Устоз, Аллоҳ сизни нажот топганлардан қилсин! Айтганларингиз ғоят гўзал. Менга аён бўлдики, бизнинг имонимиз, тасдиқимиз ва жазмимиз фаришталарникидек экан. Айтинг-чи, улар нега бизга нисбатан Аллоҳдан кўрқадиганроқ ва Унга итоатлироқлар? Баъзи жоҳиллар бирор банданинг хатосини ё мусибат етганида бесабрлигини ёки душмандан кўрққанини ёки ҳою ҳавасга берилганини кўрганида, бу яқийн заифлиги деб айтишни қаердан олишган?

Устоз:

— Жоҳилларнинг яқийн заиф дейишларига келсак, улар яқийннинг тафсирини билмаганларидан айтишган. Яқийн бир нарсани ҳеч иккиланмай қатъий билмоқликдир. Имон келтирганларнинг бирортаси гуноҳ қилсалар ҳам, Аллоҳнинг ягоналигига, Унинг китобларига, Унинг фаришталарига шак-шубҳа қилмайдилар. Биз одамларнинг ҳолатини ўзимизнинг ҳолатимизга қиёслаймиз. Биздан хато ўтиши, бошимизга бирор мусибат етганида бесабрлик қилишимиз, душмандан кўрқишимиз мумкин. Аммо ҳеч қачон бизнинг қалбимизда Аллоҳга ва Унинг томонидан келган барча нарсаларга шубҳа туғилмайди. Биз бошқаларни ҳам ўзимиздай деб ўйлаймиз.

Ҳа, фаришталар, пайгамбарлар бизга нисбатан Аллоҳдан кўрқувчироқ ва Унга биздан кўра итоатлироқдирлар, бунинг бир неча сабаблари бор:

1. Улар пайгамбарлик ва расуллик билан сийланганларидек, кўрқиш, рағбат, олий хулқларда ҳам бошқалардан ортиқ қилинганлар;

2. Пайғамбарлар фаришталардан биз кўрмаган ажойиботларга шоҳид бўлганлар;

3. Пайғамбарларга гуноҳ ишлар олдида фурсат қўйилмаган;

4. Пайғамбарлар гуноҳкорлар бошига тушаётган жазони кўриб турар эдилар ва бу ҳолат уларнинг гуноҳ ишлардан тийилишларига сабаб бўлган.

Шогирд:

— Устоз, сиз баён этганингизни тушундим. Сиз ҳақиқатни баён этишда ва уларни айтишда давом этмоқдасиз. Сиз менга баён этганингиз яқийнимиз, хавфимиз ва журъатимиз пайғамбарларнинг шундай хислатлари қандай фарқ қилишини қиёслаб тушунтириб беришингизни жуда истар эдим. Агар жоҳил ишининг оқибатини ўйласа ва ўрганишни истаса, унга тушунмаган бир ишни қиёслаб тушунтирсангиз, тез тушуниб олишга имкони бўлади.

Устоз:

— Ҳа, қиёс ҳақида сўраб тўғри қилдинг. Зеро, ҳар бир толиби илм шериги билан дарсини музокара қилаётганида уни тушуна олмай қолса, ундан қиёслаб беришини илтимос қилади. Билгинки, тўғри қиёс ҳақни изловчининг ҳаққини рўёбга чиқаради. Қиёс ҳақдор томонида тўғри ва рост гувоҳликка ўтаётган адолатли шоҳидга ўхшайди. Жоҳил одамлар ҳақни инкор қилмаганида, олимлар қиёс ва қиёслаш усулини ишлаб чиқмаган бўлур эдилар.

Бизнинг яқийнимиз ва фаришталарнинг ва пайғамбарларнинг яқийнлари бир бўлса-ю, уларнинг қўрқуви бизнинг қўрқувимиздан ортиқ бўлишининг қиёсини исташингга келсак, буни, иккита бир хил сузиш маҳоратига эга бўлган кимсалар серсув ва тезоқар дарё ёқасига келиб, улардан бири сувга тушишдан қўрқмайдиган, иккинчиси қўрқадиган бўлганига ёки бир хил дардга чалинган икки беморга бир хил аччиқ дори берилганида, улардан бири уни ичишдан қўрқмагани, иккинчиси эса қўрққанига қиёслаш мумкин.

Шогирд:

— Яхши тушунтирдингиз, устоз. Бизнинг имонимиз пайғамбарларникидек бўлса, имонларимизнинг савоблари ҳам бир хил эмасми? Агарда бир хил бўлса, у вақтда пайғамбарларнинг биздан афзалликлари нимада? Дунёда имонларимиз тенг бўладиган бўлса, охиратда ҳам имон савобида тенг бўлишимиз керак. Агарда имонимиз савоби охиратда уларникидан кам бўлса, яъни имонимиз тенг бўлса-ю, бизга уларникидан кам савоб берилса, зулм бўлиб қолмайдими?

Устоз:

— Сен масалани жуда жиддийлаштириб юбординг. Фат-вода эҳтиёт бўл! Бизнинг имонимиз пайғамбарларнинг имони каби эканлигини билмайсанми? Зеро, биз ҳам улар имон келтирган нарсаларга имон келтирганмиз. Аммо улар имонлари ва ибодатлари савобида биздан кўра ортиқдир. Чунки Аллоҳ уларни пайғамбарлик билан бошқалардан афзал қилганидек, уларнинг сўзларини ҳам, ибодатларини ҳам, уйларини ҳам, иқомат қиладиган жойларини ҳам, барча ишларини ҳам бошқаларникидан афзал қилган. Аллоҳ бизнинг савобимизни уларники билан баробар қилмагани зулм эмас. Зулм бизнинг савобимизни камайтириб, ранжитганида бўлар эди. Аммо бизнинг ҳақимизни камайтирмай берса, зулм бўлмайди. Пайғамбарлар бу дунёда бошқалардан ортиқ фазилатга эгадирлар. Зеро, улар халқ йўлбошчилари ва Аллоҳнинг ишончли бандаларидир. Аллоҳга ибодатда, Ундан қўрқишда, машаққат ва оғирликларга чидаш ва дош беришда ҳеч ким уларга тенг кела олмайди. Яна Аллоҳнинг изни билан одамлар пайғамбарлар туфайли фазилатга эришганлар. Пайғамбарларга, уларнинг дуолари шарофати билан Жаннатга кирадиган бандаларнинг савоблари билан тенг савоб ҳам бўлади.

Шогирд:

— Аллоҳ сизни Жаннат билан сийласин, устоз. Ҳақни баён этдингиз. Аллоҳ ширқдан бошқа яна қандай гуноҳлар учун бандаларни азоблашини биласизми? Ё гуноҳлар-

нинг ҳаммаси мағфират қилинади деб ўйлайсизми? Ё уларнинг баъзилари мағфират қилинади деб ўйласангиз, айтинг-чи, улар қайсилари?

Устоз:

— Мен Аллоҳнинг бандани ширкдан бошқа гуноҳ учун азоблашини билмайман. Аҳли қиблалар гуноҳкорлардан бирортасини Аллоҳ ширкдан бошқа гуноҳи учун азоблашига гувоҳлик бера олмайди. Аниқ биламанки, ширкдан бўлак баъзи гуноҳлар мағфират қилинади. Уларни-да билмайман. Чунки Аллоҳнинг: **«Агар сизлар ман этилган гуноҳларнинг катталаридан сақлансангизлар, кичик гуноҳларингизни сизлардан ўчирурмиз...»** (*Нисо, 31, мазмуни*) оятига кўра, кечириладиган ва кечирилмайдиган ҳамма гуноҳи кабиралар ва кичик гуноҳларни билмайман. Аллоҳ ширкдан бошқа барча гуноҳларни мағфират қилса, ажаб эмас. Зеро, Аллоҳ: **«Албатта, Аллоҳ Ўзига ширк келтириш (гуноҳи)ни кечирмагай ва (лекин) ана шундан бошқа (гуноҳлар)ни Ўзи хоҳлаган бандаларидан кечирур...»** (*Нисо, 48, мазмуни*). Аммо мен Аллоҳнинг қайси бандани мағфират қилишни исташини ва қайси бандани мағфират қилмаслигини ҳам билмайман.

Шогирд:

— Айтинг-чи устоз, шояд қотилни Аллоҳ мағфират қилади ва бегонага бир қараганни азоблайди дея оласизми? Сизнинг назарингизда афв умид қилишда улар иккаласи ҳам бир хил даражада эмасми?

Устоз:

— Агар Аллоҳ қотилни мағфират қиладиган бўлса, бегонага бир қараган одам мағфират қилинишга ҳақлироқдир. Агарда бегонага бир қараганга азоб берса, қотил ундан кўра кўпроқ азобланишга лойиқдир. Чунки Аллоҳ: **«Албатта, Аллоҳ наздида (энг азизу) мукаррамроғингиз тақводорроғингиздир...»** (*Хужурот, 13, мазмуни*), деган. Бегонага бир қараган киши, одам ўлдирмаган бўлса, у қотилга нисбатан тақводорроқдир. Энди сен айтганингдек, уларнинг умидвор бўлиш масаласига келсак, менинг назаримда

иккаласи тенг эмаслар. Менимча, гуноҳи сағира қилган гуноҳи кабира қилгандан кўра умидворроқ. Лекин мен иккаласининг ҳам охиридан қўрқаман. Аммо мен учун гуноҳи кабира қилганнинг оқибати гуноҳи сағира қилганнинг охиридан хатарлироқ. Бунга қиёс келтирай. Икки кишидан бири денгизга ва иккинчиси кичик дарёга тушди. Мен уларнинг иккаласи ҳам сувга фарқ бўлиб кетишларидан қўрқаман ва иккаласининг ҳам нажот топишларига умид қиламан. Аммо шунга қарамай, мен кичик дарёга тушган кишига нисбатан, денгизга тушган кимсанинг фарқ бўлишидан кўпроқ қўрқаман ва денгизга тушган кимсага кўра кичик дарёга тушган кимсанинг нажот топишига кўпроқ умидвор бўламан. Худди шунга ўхшаш, мен гуноҳи кабира қилган одамнинг тақдиридан кўпроқ қўрқаман. Гарчи мен иккала гуноҳкорнинг мағфират қилинишидан умидвор бўлсам ҳам, ва уларнинг амалларига қараб оқибатидан қўрқсам ҳам, гуноҳи кабира қилганнинг оқибати гуноҳи сағира қилганнинг оқибатидан қўрқинчлироқ, гуноҳи сағира қилганнинг оқибати гуноҳи кабира қилганнинг оқибатидан умидлироқдир.

Шогирд:

— Қиёсни жуда яхши қилдингиз, устоз. Айтинг-чи, гуноҳи кабира содир қилган кишининг гуноҳи кечирилишини сўраш яхшими ёки уни лаънатлаб, дуоибад қилган яхшими? Сиз қайси бирини ихтиёр этган бўлардингиз, уни лаънатлаган бўлармидингиз ёки унга истиғфор айттармидингиз? Буларнинг барини менга тушунтириб беринг!

Устоз:

— Аллоҳга ширк келтиришдан бошқа ҳамма гуноҳлар икки тоифага бўлинади. Бу икки тоифадаги гуноҳлардан қайси бирини қилган банданинг гуноҳи кечирилишини сўраб, унинг ҳаққига дуои хайр қилиш афзалдир. Агарда уни лаънатласанг, гуноҳкор бўлиб қолмайсан. Масалан, бир одам сенга нисбатан айб иш қилиб қўйса, сен унинг гуноҳидан кечиб, уни лаънатламаганинг албатта яхшироқдир.

Шунингдек, бир одам Аллоҳга гуноҳ иш қилиб қўйди, аммо Унга ширк келтирмади, ундай одамга раҳмдиллик қилиб, калимаи шаҳодатнинг ҳурматидан унга мағфират тилашинг афзалроқдир. Агарчи, сен унинг ҳаққига дуоибад қилиб, эй Раббим, уни гуноҳи учун жазолагин деб илтижо қилсанг, гуноҳқор бўлиб қолмайсан. Аммо у гуноҳқор бўлмаса ҳам, эй Раббим, уни жазолагин, десанг, гуноҳқор бўлиб қоласан. Гуноҳқорга истиғфор айтишингда икки хислат бор. Бири шуки, у одам мўмин банда, иккинчиси, сен гуноҳқор бандани Аллоҳ азоблашини аниқ билмайсан. Агарда Аллоҳ унга азоб беришини аниқ билсанг, у ҳолда унга истиғфор айтишинг ҳаромдир. Чунки Аллоҳ азобланишга маҳкум этилган гуноҳқорга истиғфор айтишни манъ қилган. Аллоҳ азоблайман деганга мағфират сўраш Аллоҳнинг сўзини бажармаслигини тилаш: эй Аллоҳ, мени бир ўзимни ўлдирмагин, дейиш кабидир. Чунки Аллоҳ: **«Хар бир жон ўлим (аччиғи)ни тотувчидир...»** (*Оли-Имрон, 185, мазмуни*) деб марҳамат қилган.

Калимаи шаҳодат шарофати ва ҳурмати юзасидан калимаи шаҳодат келтирган ва унга иқрор бўлган бандалар учун истиғфор айтиш афзалдур. Аллоҳга ибодатлар қилганида калимаи шаҳодатга иқрорликдан кўра ортиги йўқдир.

Еру осмон ва улар бағридаги нарсалар олдида тухум қанчалик кичик бўлса, барча фарз амаллар калимаи шаҳодат олдида тухумдан ҳам кичикроқдир.

Аллоҳга ширк келтириш қанчалик катта гуноҳ бўлса, калимаи шаҳодат келтириш шунчалик катта савобдир. Аллоҳ таоло бирор ёмон амал гуноҳини ширкнинг гуноҳини катта қилгандек катта этмаган: **«...Аллоҳга ширк келтирмагин! Чунки, ширк улкан зулмдир»** (*Луқмон, 13, мазмуни*); **«Аллоҳга чин ихлос қилиб, Унга ширк келтирмаган ҳолингизда (мазкур ишларни бажаринг). Кимки Аллоҳга ширк келтирса, бас, у гўё осмондан қулаган ва уни қушлар (ўлжа қилиб) олиб кетган ёки уни (қаттиқ) шамол йироқ жойларга учуриб кетгандекдир»** (*Ҳаж, 31, мазмуни*); **«(Мушриклар): «Раҳмон фарзанд тутди», — дедилар. (Эй,**

мушриклар,) сизлар шундай оғир гап айтингизки, унинг (оғирлигидан) осмонлар ёрилиб, Ер бўлиниб, тоғлар қулаб, парчаланиб кетаёzur» (Марям, 88—91, мазмуни).

Аллоҳ қотиллик ва ундан кичик гуноҳлар хусусида бунча қаттиқ айтмаган.

Шогирд:

— Борган сари, эй устоз, суҳбатингизга иштиёқим зиёда бўлаётир. Аллоҳ сизни барча мўминлар номидан сийласин! Уларнинг яхшилари ва гуноҳкорлари тўғрисидаги сўзингиз, фикрингиз ва муносабатингиз, фазилатларини билишингиз, уларга меҳрибонлигингиз жуда гўзалдир. Айтинг-чи, устоз, аҳли қиблалар ҳақидаги фикру мулоҳазаларида адолат аҳлининг баъзилари баъзилардан афзалми?

Устоз:

— Адолат аҳлларининг уммат ҳурматини улуғлашда сўзлари бирдир. Бироқ, илмда, Аллоҳнинг амрларини улуғлашдаги асосда, Унга дуою илтижо қилишда, қийинчиликларни кўтаришда, мўминларни фасод ишлардан ҳимоя этишда, уларнинг ҳурматини улуғлаш йўлини излашда ва ҳимоя этишда, адолат аҳлларининг бир-биридан ортиқ эканликлари намоён бўлади. Улар гўё юрт бошига душман бостириб келган вақтда бир бўлиб халқни ҳимоя қилишга отланган аскарларга ўхшайдилар. Аскарлар ҳам бир-биридан жанг қилиш ва душманни қириш маҳоратида, ёвни енгиш учун ҳийла ишлатишда, молу давлатларини фидо қилишда, ёвга қарши таргибу ташвиқот ишларида фарқ қиладилар.

Шогирд:

— Қасам ичаманки, устоз, бу каби қиёслашни шу кунга қадар эшитган эмасман. Айтинг-чи, гуноҳи кабира қилган мўмин Аллоҳнинг душмани бўладими?

Устоз:

— Мўмин одам Аллоҳга ширк келтирмаса, ҳар қанча гуноҳ қилса ҳам, Унга душман бўлмайди. Душман эса ўз душманидан нафратланади ва уни камситади. Мўмин одам, бирор гуноҳи кабира қилса-да, Аллоҳ унга барча нарсалар-

дан азиз ва севимли зот бўлиб қолаверади. Агар бундай одамга ўзини ёқиб юбориш ёки Аллоҳга юракдан туҳмат қилишдан бирини танлаш ихтиёри берилса, албатта, у ўзини ўтда ёқиб юборишни Аллоҳга туҳмат қилишдан яхши кўради.

Шогирд:

— Унга Аллоҳ бошқа нарсалардан суюклироқ бўлса, нега гуноҳ қилади? Ахир бир одам иккинчи бир одамни яхши кўрса, унинг буйруғидан бош тортмайди-ку?!

Устоз:

— Ҳа, фарзанд отани севади, аммо шунга қарамасдан унга саркашлик қилиши мумкин. Мўминга Аллоҳ ҳаммадан ҳам маҳбубдир. Агар у Аллоҳга гуноҳ қилса, бу шаҳватнинг зоҳир ва ғолиб бўлганидандир. Масалан, бир одам султон ҳузурида хизматчи эди. Султон уни ишдан бўшатди ва сўнгра унга азоб берди, қийнади. Шунга қарамасдан, у, имкон берилса, ўз ишига қайтаверади. Аёл ҳам туғиш машаққатларига қарамай, нифосдан фориг бўлгач, яна фарзанд туғишни орзу қилаверади.

Шогирд:

— Шаҳватнинг ғолиб келиши тўғрисида маълум сўзни айтдингиз. Жуда кўп обидларни шаҳват енган. Одам, алайҳиссалом ва Довуд, алайҳиссалом, улар жумласидандирлар. Менга айтинг-чи, устоз, мўмин гуноҳ учун азобланишини билган ҳолда гуноҳ қиладимиди?

Устоз:

— Мўмин одам гуноҳ учун азобланишини билса, гуноҳ қилмайди. Аммо икки сабабга кўра гуноҳ ишга қўл уради: Биринчиси, у Аллоҳдан мағфират умид қилади ва иккинчиси, у касал бўлишидан ёки ўлиб қолишидан олдинроқ Аллоҳга тавба этишдан умид қилади.

Шогирд:

— Киши азобланишидан қўрққан нарсага ҳам қўл урадимиди?

Устоз:

— Ҳа, киши ўзига зарар қиладиган овқатга, сувга, жангга ҳам гоҳо қўл уради. Унда денгизга тушганида фарқ

бўлмасликка, жангга кирганида зафар қозонишга умид бўлмаганида эди, у ҳеч қачон жангга ҳам кирмас ва денгизга ҳам тушмаган бўлар эди.

Шогирд:

— Тўғри айтдингиз, устоз. Мен буни шахсан бошимдан ўтказганман. Бир кун бир овқатдан еганимда қорним оғриб қолди. Мен уни истеъмол қилганимдан жуда афсусландим ва ўша овқатни бошқа ҳеч емасликка аҳд қилдим. Аммо кейинроқ уни яна шундай овқат келтиришганида сабрим чидамади ва уни едим.

Менга куфр ҳақида батафсил маълумот беринг, устоз. Унинг номи, изоҳи ҳақида сўзлаб беринг.

Устоз:

— Куфрнинг номи ва шарҳи бор. Унинг шарҳи: инкор этиш, бўйин товлаш ва ёлғонга чақирришдир. «Куфр» арабча сўздир. Араблар инкорга куфр номини берганлар. Аллоҳ Қуръони каримни араб тилида нозил қилган. Бир мисол келтираман. Бир одамнинг иккинчи бир одамда дирҳамлари бўлса, қарзини қайтариш муддати келгач, уни кўрганида, қарзга инкор бўлиб, тўламаса, қарз берган киши уни «кофараний» демай, «моталаний», яъни, у қарзини берадиган вақтини ўтказиб юборди, дейди. Агарда қарздор қарзини мутлақо инкор этиб, уни рад қилса, ҳақдор «моталаний» демай, «кофараний» дейди. Шунга ўхшаш, мўмин одам бирор фарз амални, уни инкор этмаган ҳолда, тарк этса, у гуноҳкор дейилади. Агарда у фарз амалини мутлақо инкор этган ҳолда тарк этса, Аллоҳнинг фарз амалини тарк этувчи кофир, дейилади.

Шогирд:

— Тўғри айтдингиз, устоз. Киши инкор этганлиги сабабли мункир, тасдиқ қилса, мусаддиқ, ёмонлик қилса, ёмон, яхшилик қилса, яхши дейилиши маълум. Энди тавҳидни баён этиб, мен: «Муҳаммад алайҳиссаломни инкор қиламан», деган киши ҳақида айтинг.

Устоз:

— Биз бундай одамни кофир ва Аллоҳни танийман,

деган гапида ёлгончи деймиз. Уларнинг Муҳаммад алай-ҳиссаломни инкор этиши Аллоҳни инкор этишига далил-дир. Аллоҳни инкор этган шахс Муҳаммад алайҳиссалом-ни инкор этади. Насронийлар Аллоҳнинг ягоналигини инкор қилганидан, «Аллоҳ учтанинг учинчиси», деб гу-мон қиладилар. Улар Аллоҳ бечора, хасис, Узайр Унинг боласи, Унинг шакли одам боласига ўхшайди, деб гумон қиладилар. Оташпарастрлар ва Ою Қуёшга сиғинувчилар ҳам улар кабидирлар. Аллоҳ: «...**Бизнинг оятларимизни фақат кофирларгина инкор қилурлар**» (*Анкабут, 47, мазмуни*), «**Бас, Раббингиз ҳаққи, улар ўрталарида чиққан низоларга Сизни ҳакам қилмагунларича ва сўнгра чиқарган ҳукмин-гиздан дилларида танглик сезмай, тўла таслим бўлмагун-ларича, зинҳор имон келтирмагайлар**» (*Нисо, 66, мазму-ни*), деган.

Биз, «Аллоҳни танийман, аммо Муҳаммад алайҳис-саломни инкор қиламан», деган банданинг ушбу сўзини, унинг Аллоҳни инкор этишлигига далил қиламиз. Унинг гапи, икки қафиз (*оғирлик ўлчови, бир қафиз тахминан ўн саккиз килога тенг*) юкни ҳам кўтара олмайдиган одам-нинг йигирма қафизни кўтара оламан, деганидек гап. Биз биламизки, икки қафиз кўтара олмайдиган банда, йигир-ма қафиз юкни мутлақо кўтара олмаслиги ойдек равшан.

Агарда бир одам, Аллоҳ ҳақлигини биламан, аммо инсон яратилганлигига мен иқрор эмасман, деса, биз би-ламизки, у ўз гумонида ёлгончидир. Агарда у Аллоҳни таниганида эди, Аллоҳдан ўзга нарсалар махлуқлигини биларди. Худди шунингдек, бир одам олдида бир хил ма-софада чироқ ва гулхан бўлса ва у, мен чироқни кўряп-ман, аммо гулханни кўрмаяпман деса, биз унинг ёлгон-чилигини биламиз. Чунки кичкинагина чироқни кўрган одам катта гулханни жуда яхши кўради.

Шогирд:

— Жавобларингиз мени ўта хушнуд қилди. Айтинг-чи, устоз, бир одам Пайғамбаримиз алайҳиссаломга, «мен сизнинг Аллоҳнинг элчиси эканингизни биламан ва шун-

га қарамай, сизни қатл қилишни хоҳлайман», деса нима бўлади?

Устоз:

— Бу камситувчиларда бўладиган муаммо. Бундай бўлиши эҳтимолдан йироқ. У чиндан ҳам Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг Аллоҳнинг элчиси эканликларини билса, у зотни қатл этишни, ўлимларини ва уларга озор этишини ҳам ҳеч истамайди. Бу бир одамнинг бошқасига: «сен менга ҳамма одамлардан кўра ҳам суюқлисан, аммо мен сени ўз қўлим билан ўлдириб, гўштингни ейишни истайман», деганига ўхшаб кетади.

Аллоҳнинг ягоналигини тасдиқ қилган ва Муҳаммад алайҳиссаломга имон келтирганлардан бирортаси Расулulloҳни бесавод камбағал бўлганлар, дейишда у зотни айб-лаш ё камситишни хаёлларига келтирмайди. Ким Аллоҳни ва Муҳаммад алайҳиссалом Унинг пайғамбари эканликларини билса, асло у зот шаънини камситадиган гапни айтмайди. Аллоҳ таоло Пайғамбаримизнинг мартабаларини улуғлаб, марҳамат қилади: **«Кимда-ким Пайғамбарга итоат этса, демак, у Аллоҳга итоат этибди...»** (*Нисо, 80, мазмуни*). Зеро, Аллоҳ Пайғамбаримизни инсонлару жинларнинг барчасига йўлбошчи ва фарзларига омонатдор қилган. Аллоҳ таоло: **«...Пайғамбар сизларга келтирган нарса-ни олинглар, у сизларни қайтарган нарсадан қайтинглар ва Аллоҳдан кўрқинглар!...»** (*Хашир, 7, мазмуни*), деб марҳамат қилади.

Шогирд:

— Субҳаналлоҳ! Аллоҳ Қиёмат кунда сизнинг йўлингизни мунаввар айласин. Бир одам: «Аллоҳни танийман, лекин Унинг боласи бор бўлишини истайман», деса қандай бўлади?

Устоз:

— Ҳайҳот ва яна ҳайҳот. Аллоҳ боладан муназзаҳдир. Бу ва юқорида берган саволинг ва уларга ўхшаш саволлар камситувчиларда бўладиган муаммолардир. Ўлик одам туш кўради, деб қандай айта оласан. Аллоҳнинг ягоналигига

ишонган киши ўлик одамни туш кўради, демаганидек, Аллоҳнинг боласи бор, дейишни ҳам истамайди.

Шогирд:

— Қасам ичаманки, юқоридаги саволлар, сиз айтганингиздек, камситувчиларда бўладиган муаммолар. Жуда бемаъни гаплар. Айтинг-чи, бугунги нифоқ аввалги нифоқ кабиими? Бугунги куфр аввалги куфрдекми? Нифоқ қадимда қандай бўлган?

Устоз:

— Ҳа, бугунги нифоқ ва бугунги куфр аввалгиларидек. Бугунги Ислом ҳам аввалги Исломдир. Сенга аввалги нифоқ тўғрисида айтиб берай.

Аввалги нифоқ инкор этиш, тил билангина иқдор ва тасдиқ қилиш, қалбда ёлғон дейиш бўлган ва бугунги нифоқ ҳам шундай. Аллоҳ Қуръони каримда мунофиқларни шундай тавсиф қилган: «(Эй, Муҳаммад,) **мунофиқлар ҳузурингизга келиб: "Гувоҳлик берамизки, Сиз, албатта, Аллоҳнинг пайгамбаридирсиз", — дерлар...**» (*Мунофиқун, 1, мазмуни*). Аллоҳ мунофиқларнинг мазкур гувоҳликлари ёлғон эканлигини таъкидлаб: «**Сиз Унинг пайгамбари эканлигингизни Аллоҳ албатта билур ва Аллоҳ мунофиқларнинг ҳақиқатан ёлғончи эканликларига ҳам гувоҳлик берур**» (*мазкур оятнинг давоми*), деб марҳамат қилади. Уларни ёлғончи дейиш, айтганлари ёлғонлигидан эмас, балки тиллари билан айтганлари дилларидаги тасдиқларига мувофиқ бўлмаганидандир. Бақара сурасида Аллоҳ мунофиқларнинг асл башаралари тўғрисида шундай деган: «**Имон келтирган кишиларга дуч келиб қолганларида: «Биз ҳам имон келтирдик», — дейдилар. Ўз шайтонлари (бошлиқлари) билан холи қолганларида эса: «Биз, албатта, сизлар билан биргамиз, фақат биз (мўминларни) мазах қилувчилармиз, холос», — дейдилар**» (*Бақара, 14, мазмуни*).

Шогирд:

— Қасамки, гапларингиз тўғри, устоз! Айтинг-чи, Аллоҳ одамларни нега мўминлар ва кофирлар, деб атади ва биз уларни нега мўминлар ва кофирлар деймиз?

Устоз:

— Аллоҳ уларнинг қалбларидаги эътиқодлари учун мўминлар ва кофирлар дейди. Биз эса уларнинг тиллари билан иқроор ва тасдиқ қилишларига, ёлғон ва сохта сўзларига, кийимларига ва ибодатларига қараб уларни мўмин ёки кофир, деймиз. Масалан, бизга нотаниш халқнинг масжидларида қиблага қараб намоз ўқиётганига шохид бўлсак, уларни мўминлар деб айтаемиз ва уларга салом бераемиз. Аммо улар масиҳийлар ё яҳудийлар бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Пайгамбаримиз алайҳиссалом даврларида мусулмонлар мунофиқларни ҳам уларнинг ташқи ва зоҳиран иқроор бўлганларига қараб, улар қалбларидаги ёлғон учун Аллоҳ эътиборида кофир бўлсалар ҳам, мўминлар деб атайверганлар. Шунинг учун биз Аллоҳ эътиборида кофир бўлганларни ҳам юзаки кўринишларига қараб мўминлар, бошқаларни эса қиёфасига қараб, кофирларнинг кийим-бошини кийиб олган бўлса, қалбида Аллоҳни иқроор ва тасдиқ қилиб, намоз ўқиб юришини билмаганимиз учун Аллоҳ наздида мўмин бўлса-да, кофир деймиз. Аллоҳ бизни бунинг учун жазоламайди. Чунки Аллоҳ бизга қалб илмини ва унинг сир-асрорларини билишни юкламаган. Бизга Аллоҳ одамларни мўминлар, деб аташни, уларни севишни, уларнинг зоҳирий ножўя амаллари учунгина улардан нафратланишни буюрган. Аллоҳ сиру асрорлардан хабардор ва уларни билувчи зотдир. Аллоҳ кироман котибийн фаришталарига ҳам одамларнинг зоҳирий амалларини ёзиб боришга амр қилган. Уларга ҳам қалб сари йўл йўқ. Зеро, қалб ишидан фақат Аллоҳ хабардор, агар ваҳий этилса Пайгамбарлар ҳам ваҳий орқали уларга хабар берилган нарсанигина билади, холос. Қалб илмини ваҳий этилмасдан билишни даъво қилган банда, Аллоҳнинг илмини билишни даъво қилган бўлади. Аллоҳга хос бўлган қалб илми ва шунга ўхшаш илми билан, деб даъво қилган банда катта гуноҳ қилган бўлади ва у кофир ва дўзахий бўлишга маҳкумдир.

Шогирд:

— Жуда яхши гапларни айтдингиз, устоз! Энди айтинг-чи, «иржо»нинг асли ва унинг шарҳи қандай бўлади, ким ишини «таъхир», яъни «иржоъ» қилади?

Устоз:

— Иржо асли фаришталар томонидан содир бўлган. Уларга Аллоҳ ашёларни кўрсатиб: **«Агар ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз!»** (*Бақара, 31, мазмуни*) деб марҳамат қилганида, улар асоссиз гапириб, хато қилишдан кўрқиб, тўхтаб қоладилар. Ва бироздан сўнг: **«Зоти покнинг ҳаққи, бизда Ўзинг билдирганингдан ўзга илм йўқдир. Албатта, Сен илм ва ҳикмат эгасидирсан»** деб жавоб қиладилар. Билмаган нарсаси тўғрисида сўралган одам, ўйламасдан гапириб, адашса, хатокор бўлиб, тўғри топса, асоссиз гапирганидан таҳсинга сазовор бўлмаганидек, фаришталар беҳуда гапирмадилар. Шунинг учун Аллоҳ Пайғамбаримизга: **«(Эй инсон), ўзинг (аниқ) билмаган нарсага эргашма!»**, яъни аниқ билмаган нарсангни сўзлама, **«Чунки қулоқ, кўз, тил — буларнинг барчаси тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур (жавоб берур)»** (*Ал-Исро, 36, мазмуни*) деб марҳамат этади.

Аллоҳ пайғамбарига билмаган нарсаси тўғрисида тахмин билан сўзлашга, бировга адоват қилишга, туҳмат қилишга мутлақо рухсат бермаган. Афсуски, одамлар бир-бирларига нималар қилмайдилар, билмасдан, гумон билан ўзгаларни айблайдилар!

Агар сендан, сен билмаган ҳалол ё ҳаром ҳақида сўрашса, «Аллоҳу аълам биҳи», яъни, уни Аллоҳ билгувчироқдир, десанг тийилган бўласан. Ва яна ҳузурингга уч киши келиб, сен билмаган ва тажриба ва қиёсда билмаган ҳадис ҳақида сўрашса, уни билишни Аллоҳга ҳавола этсанг, вуқуф қилган бўласан.

«Иржоъ»нинг шарҳи: Тасаввур қилгин, сен бир тинч ва хотиржам қабила ичида эдинг. Уларни шу ҳолатда тарк этдинг. Кейинчалик эшитиб қолдингки, улар икки тоифага бўлинишиб, бир-бирлари билан урушиб кетибдилар.

Бу нохуш хабарни эшитиб, сен яна уларнинг олдига бординг. Кўрдингки, улар эски ҳолатдагидек бир-бирлари билан иноқликда яшаётган эканлар. Лекин уруш натижа-сида қурбонлар берилганига шоҳид бўлдинг. Бу тўғрисида икки томондан ҳам сўраб-суриштирдинг. Икки томон ҳам ўзларига зулм қилинганини таъкидладилар. Уларнинг қай-си бири ҳақ, қайси бири ноҳақ эканлигини исботлаш учун эса бирорта ҳам гувоҳ йўқ. Улар бир-бирлари билан хусу-матда бўлганлари сабабли, уларнинг бир-бирларига нис-батан берган гувоҳликлари айблаш учун асос бўла олмай-ди. Шу вазиятда сен у икки томоннинг бирортасини жабр-ланган ва бошқасини зулмкор, демай туришинг лозим. Аммо уларнинг иккаласи ҳам ҳақ эмаслигини билишинг керак. Чунки бир-бирини ўлдирганлиги боис уларнинг иккаласи ҳам хато қилган ёки бири ҳақ ва иккинчиси ноҳақ бўлиши мумкин. Шунда жиноят қилган томонни дўзахий ё жаннатий, демай туришинг «иржоъ» дейилади.

Барча одамлар, бизнинг фикримизча, уч даражага бўли-надилар:

Биринчи даража — Пайғамбарлар жаннатийдирлар ва пайғамбарлар жаннатий деганлар ҳам жаннатий;

Иккинчи даража — мушриклар, уларни дўзахий деб шаҳодат берасан;

Учинчи тоифа — муваҳҳидлар. Уларни Жаннат аҳли ё Дўзах аҳли дейишдан тийиласан.

Лекин биз уларга яхшиликни умид қиламиз, оқибати ёмон бўлишидан ҳам кўрқамиз. Улар ҳақида Аллоҳ таоло-нинг: «...**Яхши ишни бошқа — ёмонига аралаштириб юбор-ганлар. Аллоҳ уларнинг тавбаларини шояд қабул қилса...**» (*Тавба, 102, мазмуни*), деб марҳамат қилганини айта-миз.

Биз улар учун яхшиликни умид қиламиз. Зеро, Аллоҳ истаган бандасининг ширкдан бўлак гуноҳини кечиради, гуноҳлари ва хатолари сабабли уларнинг оқибатидан кўрқамиз.

Шогирд:

— Мунча ҳам адолатли, мунча ҳам тушунарли ва мун-

ча ҳам ҳақиқатга яқин бўлган сўзлар! Айтинг-чи, устоз, пайғамбарлар ва улар айтганлардан бошқа намоз ўқийдиган, рўза тутадиган одамни кўриб, уни Жаннатга кироди, дея оласизми?

Устоз:

— Йўқ.

Шогирд:

— Сиз одамларнинг: «Мўмин зино қилса, бошидан имонини кўйлагини ечгандай ечиб ташлайди ва тавба қилса, унинг имони қайтарилади», деган ривоятларини тасдиқлайсизми ёки унга шубҳа билан қарайсизми? Агар бундай сўзни тасдиқласангиз, хаворижларнинг сўзига кўшиласиз. Сўзларига шубҳа қилсангиз, хаворижларнинг аслига шубҳа қилиб, айтган ҳақиқатингиздан қайтган бўласиз. Агарда уларнинг сўзини ёлғонга чиқарсангиз улар сизга, Пайғамбаримиз сўзларини рад қилипсан, дейдилар. Чунки улар ривоят қилган гап ровийларининг силсиласи Пайғамбаримиз алайҳиссаломгача бориб етади.

Устоз:

— Мен хаворижларни ёлғончиларга чиқараман. Уларни ёлғончига чиқаришим ва уларнинг сўзларини рад қилишим асло Пайғамбаримиз алайҳиссаломни ёлғончига чиқариш, деган маънони англатмайди. Пайғамбарнинг сўзлари ёлғон дейман деган кимсагина Пайғамбаримиз сўзларини ёлғонга чиқарган бўлади. Аммо одам, мен Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг барча сўзларига ишонаман, лекин у зот нотўғри ва Куръонга хилоф гап айтмаганлар, деса, бу унинг Пайғамбарни ва Куръонни тасдиқ этиши ва Пайғамбаримиз Куръонга хилоф қилмаганлар дейиши бўлади. Мабодо, у зот Куръон оятларига зид бирор нарса деганларида ёхуд Аллоҳ таолога нисбатан ноҳақ сўз айтганларида, Аллоҳ уларни жазоламасдан кўймас эди. Чунки Аллоҳ таоло: «Агар (пайғамбар) Бизнинг номимиздан (Биз айтмаган) баъзи сўзларни тўқиб айтганида эди, албатта, Биз унинг ўнг қўлидан тутган, сўнгра унинг шоҳтомирини узиб ташлаган бўлар эдик. У ҳолда сизлардан бирор киши ундан (пайғамбардан

ҳалокатни) **тўса олувчи бўлмас эди**» (*Ал-Ҳааққа*, 44—47, *мазмуни*), деб марҳамат қилган.

Аллоҳнинг пайғамбари ҳеч қачон Унинг китобига хилоф қилмайди. Аллоҳнинг китобига хилоф қилган Унинг пайғамбари бўлмайди. Уларнинг ривояти Қуръонга хилофдир. Чунки, Аллоҳ таоло Қуръонда зинокор эркак ва фоҳиша аёл деб номлаб, улардан имонни рад этмади. Аллоҳ шундай марҳамат қилади: **«Сизлардан ўша (зинокорлик)ни қилганларнинг иккиси (эркак ва аёл)га...»** (*Нисо*, 16, *мазмуни*). Бу оятдаги **«сизлардан»** сўзида мўминлар назарда тутилмоқда. Насронийлар ёки яҳудийлар назарда тутилмаган.

Қўриб турибсанки, биз далил асосида хаворижларнинг сўзларини рад қилмоқдамиз. Қуръони каримга хилоф ҳадисни Пайғамбардан деб айтаётган кишини қайтариш Пайғамбаримизни қайтариш ёки у зотни ёлғончига чиқариш деган гап эмас, балки, унинг Пайғамбардан деб гапирган ботил ва тухмат сўзини рад этишдир. Бундай одамнинг раддияси зинҳор Пайғамбаримиз алайҳиссаломга қаратилган эмас.

Биз Пайғамбаримиздан эшитган ва эшитмаган ҳамма ҳадисларни бош устига қўйиб қабул қиламиз, уларга ишонамиз ва Пайғамбар айтгандайлигига иқрормиз. Пайғамбар, Аллоҳ қайтарган бирор нарсани буюрмаганлигига, Аллоҳнинг буйруқларидан бирорта нарсани тушириб ҳам қолдирмаганлигига, Аллоҳ тавсиф қилган нарсани бошқача қилиб тавсиф қилмаганликларига, барча ишда Аллоҳга мувофиқ бўлганликларига, Пайғамбаримиз алайҳиссалом Аллоҳ айтмаган нарсани Аллоҳ айтган деб ичларидан тўқиб чиқармаганликларига, Аллоҳнинг буйруғисиз бирор ўзгариш қилмаганликларига, сохтакор бўлмаганликларига иқрормиз. Шунинг учун, Аллоҳ таоло: **«Кимда-ким Пайғамбарга итоат этса, демак, у Аллоҳга итоат этибди...»** (*Нисо*, 80, *мазмуни*), деб марҳамат қилади.

Шогирд:

— Яхши тушунтириб бердингиз, устоз. Одамларнинг: «ичкилик истеъмол қилувчи банданинг намози қирқ кун

қабул бўлмайди», деган гапларига нима дейсиз? Эзгу ва солиҳ амалларни нима йўқ қилади?

Устоз:

— Мен уларнинг: «ичкилик ичувчининг намозини Аллоҳ қирқ кеча-кундуз қабул қилмайди», деган сўзларини изоҳлаб бера олмайман. Уни ҳақиқатга мос равишда тушунтириб бермас эканлар, мен уларни ёлғончи, дейман. Аллоҳ гуноҳ қилган бандани жазолаши ёки уни авф қилиши, қилмаган гуноҳи учун жазо бермаслиги, банданинг қилган ибодатларини ҳисобга олиб қўйганидек, унинг гуноҳларини ҳам бўйнига ёзиб қўйиши Унинг адолатидан эканлигини биламиз. Масалан, бир одам молининг закотидан бериши лозим бўлганини тўла бермай, унинг 50 дирҳамини берса, Аллоҳ мазкур бандани бермаган закоти учун, унинг миқдорича жазолайди, аммо унинг закотини берган қисмини савобини унинг ҳисобига ёзиб қўяди. Ёки бир одам рўза тутса, намоз ўқиса, ҳажга борса ва қотиллик қилса, яхши амаллари унинг ҳисобига, ёмон амали ҳам унинг бўйнига ёзилади. Аллоҳ таоло:

«...Унинг касб этгани (яхшилиги) — ўзига, ва орттиргани (ёмон амали) ҳам ўзигадир...» (*Бақара, 286, мазмуни*);

«Албатта, Мен сизлардан амал қилувчиларнинг — хоҳ эркак бўлсин ва хоҳ аёл бўлсин — амалини зое қилмасман...» (*Оли Имрон, 195, мазмуни*);

«...биз яхши амал қилувчиларнинг ажрини зое қилмагаймиз» (*Аъроф, 170, мазмуни*);

«...сизлар фақат ўзларингиз қилиб ўтган амалларингизга қараб тақдирланурсизлар» (*Ёсин, 54, мазмуни*);

«...сизлар фақат ўзларингиз қилиб ўтган қилмишларингиз жазосини олурсизлар» (*Тур, 16, мазмуни*);

«Бас, кимки дунёда зарра миқдорича яхшилик қилган бўлса, (Қиёмат куни) уни кўрар. Кимки зарра миқдорича ёмонлик қилган бўлса, уни ҳам кўрар» (*Залзала, 7—8, мазмуни*) деб марҳамат қилган.

Аллоҳ таоло энг кичик яхшиликни ҳам, ёмонликни ҳам ҳисоб қилади:

«Биз Қиёмат куни учун адолатли тарозилар кўюрмиз, бас, бирор жонга заррача зулм қилинмас. Агар хантал (ўсимлиги) уруғидек (яхши ёки ёмон) амали бўлса ҳам, ўшани келтиурмиз! Биз ўзимиз етарли ҳисоб-китоб қилувчидирмиз» (Анбиё, 47, мазмуни).

Буларга зид гапирган кимса ёлғон сўзлаган, Аллоҳни адолатсизлик ва зулм билан тавсиф қилган бўлади. Шубҳасиз, Аллоҳ бандаларни зулм ва адолатсизликдан омон этган зотдир. У ўзини Шакуур, деб атаган. Чунки Аллоҳ бандаларга солиҳ амал қилганлари учун ажр беради. У энг меҳрибон Зотдир.

Солиҳ амалларнинг савобини уч нарсадан бўлак ҳеч нарса йўққа чиқармайди:

1. Аллоҳга ширк келтириш. Чунки Аллоҳ: «**Кимки, имондан куфрга қайтса**, (қилган савобли) **иши, албатта, зое бўлур...**» (Моида, 5, мазмуни), деган.

2. Миннат қилиш. Одам Аллоҳнинг ризолиги учун қул озод қилса ёки дўст-биродарлик, қариндош-уруғчилик риштасига риоя қилса ёки садақа қилса-ю, сўнг аччиғи чиққан вақтида ёки одатий пайтда яхшилик кўрсатган биродарига: мен сени озод қилганман, ёки силаи раҳм қилган кишисига: мен сени қариндошим, деб ёрдам қўлимни чўзиб юрардим, ёки садақа берган кишисига: мен сенга эҳсон бергандим деса, у қилган хайрли ишларнинг савоби юзига урилади. Зеро, миннат қилишлик ва озор беришлик билан амалларнинг савоби йўқ бўлади.

3. Риё — одамларга кўз-кўз қилиш учун амалга оширилган солиҳ ишларни Аллоҳ қабул этмайди.

Ушбу уч хил нарсадан бошқа қилмишлар хайрли ишларнинг савобини йўқ қилмайди.

Шогирд:

— Гапларингиз ўта адолатли тавсифлардандир. Айтингчи, устоз, бир одам сизни куфрда айбласа, сиз унга нима деган бўлар эдингиз?

Устоз:

— Ундай одам ёлғончидир. Мен уни кофир деб ата-

майман, ёлгончи дейман. Чунки икки хил ҳурмат бор: Аллоҳ ҳурмати ва банда ҳурмати. Ширк келтириш, куфр келтириш, Аллоҳни ёлгончига чиқариш Аллоҳ ҳурмати-ни тўқишдир. Бир-бирига зулм қилиш бандалар ҳурмати-ни тўқишдир. Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарини ёлгончига чиқараётган бандани мени ёлгончига чиқараётган одам билан тенглаштирмайман. Зеро, Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарини ёлгончи деювчининг гуноҳи барча одамларни ёлгончи деювчининг гуноҳидан огирдир. Мени куфрда айблаётган банда менинг наздимдагина ёлгончидир. Унинг ёлгон сўзи учун унга ёлгон айтишим дуруст бўлмайди. Чунки Аллоҳ: «...бирор қавм (кишилари)ни ёқтирмаслик сизларни адолатсизлик қилишга ундамасин! Одил бўлингиз! Зеро, у (адолат) тақвога яқинроқдир...» (*Моида, 8, мазмуни*), «Бирор қавмга нисбатан бўлган адоват зинҳор улар ўртасида адолатни тарк этишингизга сабаб бўлмасин!» — деган.

Шогирд:

— Тўғри, устоз. Марҳамат қилиб айтинг-чи, бир одам ўзини ўзи кофирман деса, бу ҳолда сиз нима деган бўлар эдингиз?

Устоз:

— Бундай одамнинг ўзини алдашини таҳқиқ қилиш менга лозим эмас, дейман. Агарда у ўзини эшак деса, мен рост гапирди, дейишим керак эмас. Мабодо у, мен Аллоҳни эътироф этмайман, Унинг пайғамбарини ҳам тан олмайман ва унга ишонмайман деб, ўзини мўминман десада, уни кофир деб атайман, шунингдек, Аллоҳни бир деб биламан, У томонидан нозил этилганларга имон келтирганман деб, ўзини кофирман деса ҳам, уни мўмин деб атайман.

Шогирд:

— Устоз, у одамнинг ўзидан кўра ҳам унга нисбатан яхши гапни айтдингиз. Сиз ҳақсиз. Агарда у сизга, мен сенинг динингни инкор қиламан, шунингдек, сенинг маъбудингга мункирман деса, нима деган бўлар эдингиз?

Устоз:

— Агарда шундай деса, мен унга жавоб қайтаришга шошилмаган бўлар эдим. Мен ундан: сен Аллоҳнинг динидан юз ўғирдингми ёки Унинг ўзиданми, деб сўраган бўлар эдим. Агарда у мазкур икки саволнинг қайси бирига бўлса ҳам, ҳа, деб жавоб берса, уни мен мушрик кофир, деб атаган бўлар эдим. Мабодо у, мен Аллоҳдан ҳам, Унинг динидан ҳам бўйин товламайман, мен фақат сенинг динингдан юз ўгираман, зеро, дининг куфр дини ва сен сиғинаётган илоҳингдан юз ўгираман, чунки сен шайтонга сажда қиласан, деса мен уни кофир деб атамайман. Чунки у шахсан менга нисбатан ёлгон сўзламоқда.

Шогирд:

— Қасам ичаманки устоз, бу айтганларингиз тақво аҳлининг сўзларидандир. Айтинг-чи, шайтонга итоат этган ва унинг хоҳишини истаган кимса кофир ва шайтонга сиғинувчи эмасми?

Устоз:

— Бу саволинг билан нима демоқчилигингни биласанми?! Мўмин Аллоҳга бўйсунмаса, бу бўйсунмаслиги билан, агар амали шайтон тоати ва хоҳишига мувофиқ келса, шайтонга итоат қилган ва унинг хоҳишини истаган ва қасд қилган бўлмайдими?

Шогирд:

— Устоз, ибодат ўзи нима, уни қандай изоҳлаб берасиз?

Устоз:

— «Ибодат» сўзи тоат, рағбат ва Парвардигорга иқрорлик маъноларини ўзида жам қилган. Бу шундай: киши Аллоҳга имонда итоат этса, унинг қалбига Аллоҳнинг мағфиратидан умидворлик ва Унга гуноҳ қилишдан қўрқиш киради. Қалбида ушбу уч хислат бор банда Аллоҳга ибодат қилади. Кишида Аллоҳдан умидворлик ва қўрқиш бўлмаса, мўмин бўлмайди. Аммо бир мўминнинг Аллоҳдан қўрқиши кучли, бошқасиники кам бўлиши мумкин. Шунингдек, Аллоҳдан ўзга нарсага, ундан савоб истаб ё азобидан қўрқиб, итоат қилган инсон ўша нарсага сиғин-

ган бўлади, Аллоҳга эмас. Агарда ҳар нарсага итоатнинг ўзигина ибодат бўлганида, Аллоҳдан бошқага итоат этган киши унга ибодат қилган бўлар эди.

Шогирд:

— Яхши сўзларни айтдингиз, устоз! Айтинг-чи, киши Аллоҳдан бошқа бир нарсадан қўрқса ёки ундан бирор манфаат умид қилса, у кофир бўлиб қоладими?

Устоз:

— Қўрқиш ва умид қилиш икки хил бўлади:

1. Бир одам бошқа бир одамдан, Аллоҳнинг иродасисиз зарар ё фойда қила олади, деб қўрқса ё умид қилса, бундай одам кофирдир.

2. Бир одам Аллоҳдан умид қилиб ё қўрқиб, бошқа бир одамдан умид қилса ёки ундан қўрқса, Аллоҳ унга бошқанинг қўлидан ё бир нарса сабабидан зиён етказишидан хавфсираса, кофир бўлмайди. Чунки ота фарзандининг унга яхшилик қилишидан, туякашнинг туяси унинг молини ташиб беришидан, қўшни қўшнисининг унга яхшилик қилишидан, султон ўзининг ҳимоя қилинишидан умид қилади. Бу билан уларнинг қалбига куфр кириб қолмайди. Чунки уларнинг умидлари Аллоҳдандир. Ўғлининг ва қўшнисининг яхшилик қилишини Аллоҳдан умид қилдилар. Аллоҳдан шифо беришини умид қилиб, дори ичган бемор кофир бўлиб қолмайди. Аллоҳ азобига дучор бўлиб қолишдан қўрқиб, ёмонликдан қўрқилади ва ундан қочилади. Буларни Мусо алайҳиссаломнинг ҳатти-ҳаракатларига қиёслаш мумкин. Аллоҳ уни пайғамбарликка танлаб олди ва унга каломини бевосита етказди. Аммо шунга қарамасдан у: «**Бас, мени ўлдириб қўйишларидан қўрқаман**», деди (*Шуаро, 14, мазмуни*). Ёки Пайғамбаримиз алайҳиссаломни олайлик. У зот қўрққанларидан Ҳиро ғорига қочиб кириб олдилар. Бу ҳолатларда на Мусо алайҳиссалом ва на Пайғамбаримиз, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, қалбларига куфр дохил бўлмади. Шунга ўхшаш одамлар йиртқич ҳайвондан, илону чаёндан, уйнинг қулашию йўлнинг ўпирилиб кетишидан ёки озиқ-овқатга тушиб қолган заҳарнинг за-

рар келтиришидан табиий ҳолда қўрқадилар. Аммо уларнинг қалбларига куфр кирмайди, аммо қўрқинч киради.

Шогирд:

— Айтганларингизни англадим, устоз. Энди Аллоҳдан қўрқмай, аммо махлуқлардан қўрқадиган мўмин тўғрисида нима дейсиз?

Устоз:

— Мўмин ҳеч нарсадан Алоҳдан қўрққанидан ортиқ қўрқмайди. Чунки Аллоҳ унинг баданига бирор азоб берадиган дард етказса ҳам ёки бошига оғир мусибат туширса ҳам, эй Аллоҳ, менга берган дарду мусибатларинг нега шунчалар ёмон, деб оламга дод солмайди ва ҳатто ўзига-ўзи паст овозда ҳам гапирмайди. Аксинча, у Аллоҳ зикрини кўпроқ қила бошлайди. Агар шундай фалокатларнинг ўндан бири унга дунё султонларидан бири томонидан етказилса, гапини султонга етказмайдиган ишончли одамлар олдида тили билан султоннинг золимлигини айтган бўларди.

Мўмин банда ҳеч ким йўқ кимсасиз жойда ҳам, одамлар орасида ҳам, пинҳона ҳам, ошкора ҳам, иссиқда ҳам, совуқда ҳам Аллоҳдан қўрқади. Дунё султонларидан на шодлик ва қайғуда, на пинҳон ва ошкора қўрқилади. Масалан, унга совуқ тунда жанобат етса, гарчи Аллоҳдан ўзга ҳеч ким унинг жунуб бўлганини билмаса-да, ўзини зўрлаб бўлса ҳам, ўрнидан туради ва Ундан қўрққанлиги учун ғул қилади. Мўмин жазирама иссиқ кунлари чанқоқлик азобини тортса ҳам, уни биров кўриб турмаётган бўлса ҳам, Аллоҳдан қўрққанидан, рўза тутаяди, сабр қилади, бесабрлик қилмайди.

Киши дунё султонлари олдидагина улардан чўчийди ва қўрқади, улар ғойиб бўлгач, унда қўрқувдан асар ҳам қолмайди. Демак, мўмин учун Аллоҳдан қўрқишдан ортиқроқ қўрқув бўлмас экан.

Шогирд:

— Онт ичаманки, устоз, биз бошимиздан кечирганларни сўзлаб бердингиз. Энди имон ва куфрни билмаслик тўғрисида нима дейсиз?

Устоз:

— Одамлар Парвардигорни билишлари ва тасдиқ қилишлари билан мўмин бўладилар ва Уни инкор этиш билан эса кофир бўладилар. Агар улар Аллоҳнинг маъбуд Зот эканлигига иқрор бўлсалар ва Унинг яккаю ягона эканлигини ва У томонидан келган нарсаларни тасдиқ қилсалар, имоннинг яхшилигини ва куфрнинг ёмонлигини билгач, имон ва куфрнинг номларини билмасалар, кофир бўлмайдилар. Масалан, бир одамга асал ва алоэ тақдим қилдилар ва у уларни тотиб кўриб, асал ширин ва алоэ аччиқ эканлигини билди, аммо у уларнинг номлари нималигини билмайди. Бундай одамни ширин ва аччиқни ажрата олмайдиган демаймиз, балки уни асал ва алоёларни номларини билмаган, деймиз. Шунга ўхшаш, имоннинг яхшилигини ва куфрни ёмонлигини билган, аммо уларнинг номини билмаган одамни Аллоҳни билмас экан, демаймиз, балки уни имон ва куфр сўзларининг номини билмас экан, деймиз.

Шогирд:

— Мўмин азобланса, унга имони фойда берадими? У имонга келганидан кейин ҳам, имони бўлатуриб, азобланадими?

Устоз:

— Сен мендан илгари сўралмаган масалалар ҳақида сўрамоқдасан. Иншааллоҳ, саволингга жавоб бераман. Мўмин одам имони бўлиб, азобланса, ҳа, унга имони фойда беради. Унинг имони боис ундан энг қаттиқ азоб кўтарилади. Энг қаттиқ азобга эса кофир дучор қилинади. Чунки, куфрдан кўра ҳам каттароқ гуноҳ йўқ. Мазкур мўмин Аллоҳга куфр қилгани йўқ, балки Унинг баъзи буйруқларини бажармай, гуноҳ қилгани учун Аллоҳ уни қилган гуноҳига яраша азоблайди. Аммо қилмаган гуноҳи учун Аллоҳ уни азобламайди. Масалан, бир киши одам ўлдирди, аммо ўғирлик қилмади. У қотиллиги учунгина азобланади, ўғирлик учун эмас. Зеро, Аллоҳ: «**Қилган қилмишларингиз учун жазоланасиз**», деб таъкидлаган. Маъ-

лумки, беморнинг дарди оз бўлса, унга енгил бўлади. Қилган қилмиши учун бу дунёда азобланса, у қаттиқ азобдан озод этилгандир. Бир тур азоб билан азобланадиганга икки тур азоб билан азобланадиган одамдан кўра енгилроқдир.

Шогирд:

— Қасамки, бу ҳақиқатдан маълум, устоз. Айтинг-чи, кофирларнинг ибодатлари кўп ва турли бўлган ҳолда, куфрда бир хил бўлиб қолишлари нимадан?

Устоз:

— Кофирнинг куфри бир, ибодатлари кўп ва турли бўлиши Еру осмон аҳлларининг имонлари бир, аммо уларнинг фарз амаллари кўп ва турли-туман бўлгандир. Масалан, фаришталарга фарз бўлган нарсалар бизга буюрилган фарзлардан кўра бошқачароқ. Шунингдек, биздан илгари ўтган Бани Одамларга фарз бўлган амаллар бизга фарз бўлган амаллардан фарқ қилади. Аммо фаришталарнинг ва олдингиларнинг ва бизларнинг имонларимиз бир хилдир, барчамиз ёлғиз ва ягона Аллоҳга имон келтирганмиз, танҳо Унга бандачилик қилганмиз ва У томонидан келган барча нарсаларни тасдиқ этганмиз. Шунга ўхшаш кофирларнинг ҳам куфри ва инкори бир хил. Аммо уларнинг сифатлари кўп ва турлича. Масалан: яҳудийга кимга сигинасан, десанг, у, Аллоҳга, деб жавоб беради. Аллоҳ ҳақида сўрасанг: У Узайрнинг отаси ва инсон қиёфасида, дейди. Ким шу фикрда бўлса, Аллоҳ таолога имон келтирган бўлмайди. Агар насронийдан: кимга сигинасан, деб сўрасанг, у, Аллоҳга сигинаман, дейди. Ундан Аллоҳ таоло ҳақида сўрасанг: У Исонинг жасадида, Марямнинг қорнида, нарсага яширинган ва уни қамраган, унга сингган, дейди. Бундай саволни мажусийга берсанг, у ҳам: Аллоҳга сигинаман, дейди. Ундан Аллоҳ ҳақида сўрасанг, Унинг шериги, боласи ва хотини бор, деб жавоб қилади. Бундай эътиқоддаги одам, албатта, мўмин эмас. Бу одамларнинг барчасининг Аллоҳни танимаслиги ва Уни инкор этиши бир хил. Аммо уларнинг ибодатлари ва тавсифлари кўп ва турличадир.

Уларни қуйидаги уч нафар одамга қиёслаш мумкин. Улардан бири:

— Менда дунёда ўхшаши йўқ марварид бор, — деди ва қора узум донини чиқариб қўйди ва унинг марварид эканлигини исбот қилиш учун онт ҳам ичди ва одамлар билан баҳслаша бошлади. Улардан иккинчиси:

— Менда баҳоси энг юқори бўлган марварид бор, — деди-да ёнидан беҳини чиқариб қўйди ва биринчи одам каби ҳаракат қилди. Навбат учинчи одамга келди ва у:

— Менда дунёда яккаю ягона бўлган марварид бор, — деб, бир парча қуритилган лойни ўртага қўйди ва у ҳам чиқарган нарсаси марварид эканлигига онт ичди ва одамлар билан шу хусусда баҳсу мунозара қилди.

Ушбу мисолдан мазкур уч нафар одамнинг марвариди билмасликда ва танимасликда бир хил нодонликлари намоён бўлди. Уларнинг бирортаси ҳам умуман марварид нима эканлигини билмайди. Уларнинг сифатлари кўп ва турли-туман. Бу сенинг улар сифатлаган «маъбудларига» сиғинмаслигинг билан билинади. Чунки улар «маъбудларини» иккита, учта дейдилар ва сифатлаганларига сиғинадилар. Сен эса маъбудингни битта дейсан ва биттага сиғинасан. Демак, сенинг маъбудинг уларникидан бошқа ва уларнинг «маъбудлари» сеникидан бошқадир. Шунинг учун Аллоҳ таоло: «(Эй, Муҳаммад,) **айтинг: «Эй кофирлар! Мен сизлар ибодат қилаётган нарсага ибодат қилмасман. Сизлар ҳам мен ибодат қиладиган (Аллоҳ)га ибодат қилувчи эмассизлар»»** (Кофирун, 1—3, мазмуни), деган.

Шогирд:

— Сиз тавсиф қилганингизни билиб олдим. Аллоҳ Раббимиз дея туриб, Аллоҳни билмайдиганлар, Уни танимайдиганлар қаердан пайдо бўлади, устоз?

Устоз:

— Уларнинг «Раббимиз Аллоҳдир», дейишларини биламан. Улар шундай десалар ҳам, Аллоҳни билмайдилар. Чунки, Аллоҳ шундай деб хабар берган: «**Қасамки, агар улардан: «Осмонлар ва Ерни ким яратган?» — деб сўра-**

сангиз, албатта, «Аллоҳ», — дерлар. Сиз «Аллоҳга ҳамд!» — денг. Йўқ, уларнинг аксарияти (ҳақиқатни) билмаслар» (*Луқмон, 25, мазмуни*). Бу оятдан кўриниб турибдики, «Аллоҳ — Раббимиз» дейдиганларнинг кўпчилиги уни билмасдан, тушунмасдан айтадилар. Улар онасидан кўр туғилиб, тун ва кун, сариқ ва қизил тўғрисида билмай гапирётган болага ўхшайди. Худди шундай кофирлар ҳам Аллоҳ таоло номини мўминлардан эшитиб, Уни билмай, эшитганларини гапираверади. Бу хусусда Аллоҳ: «Илоҳингиз ягона илоҳдир. Бас, охиратга имон келтирмайдиганларнинг диллари (Унинг ягона эканлигини) инкор қилур ва улар мутакаббирдирлар» (*Наҳл, 22, мазмуни*), деган.

Шогирд:

— Тўғри васф қилдингиз, устоз. Сиз ўзингиз Пайғамбаримиз алайҳиссаломни Аллоҳ орқали таниганмисиз ёки Аллоҳни Пайғамбаримиз орқали таниганмисиз? Агарда сиз у зотни Аллоҳ орқали таниганман, десангиз, бу қандай бўлади? Ахир Аллоҳга бизни Пайғамбаримиз (с.а.в.) даъват қиладилар-ку?!

Устоз:

— Ҳа, биз Пайғамбаримиз алайҳиссаломни Аллоҳ орқали таниймиз. Аллоҳ мўминлар қалбига Пайғамбаримизни (с.а.в.) билиш ва тасдиқ қилиш туйғусини солмаганида эди, гарчи Расулуллоҳ Аллоҳга даъват қилсалар ҳам, ҳеч ким у зотнинг айтаётганлари ҳақ эканини билмас эди. Шунинг учун Аллоҳ: «(Эй, Муҳаммад!) Сиз ўзингиз суйган кишиларни ҳидоят қила олмайсиз, лекин Аллоҳ Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур...» (*Қасас, 56, мазмуни*), деган.

Аллоҳни таниш Расулуллоҳ (с.а.в.) орқали бўлганида, одамларга Аллоҳни таниганлари учун Расулуллоҳ миннат қилардилар. Лекин Аллоҳ таоло Расулуллоҳга Ўзини танигани учун одамларга Расулллоҳни (с.а.в.) тасдиқ қилишни ўргатгани учун миннат қилади. Шунинг учун банданинг: «Аллоҳни пайғамбар орқали танидим», дейиши мумкин эмас, балки «банда, ҳар бир яхшиликни фақат Аллоҳ орқали билади», дейиши лозим.

Шогирд:

— Мени жуда хушнуд этдингиз, устоз! Энди «вилоят» ва «бароат» сўзларини изоҳлаб берсангиз. Бу икки хислат бир одамда жамъ бўладими?

Устоз:

— «Вилоят» — яхши ишга рози бўлишлик, «бароат» эса ёмон ишдан нафратланиш демакдир. Бу икки хислат бир одамда жамъ бўлиши ҳам ва жамъ бўлмаслиги ҳам мумкин. У иккиси жам бўладиган инсон яхши ишни ҳам, ёмон ишни ҳам қиладиган мўминдир. Сен унинг яхши ишни қўллаб, уни қилгани учун яхши кўрасан. Унинг ёмон ишига қаршилиқ қиласан ва бунинг учун уни ёмон кўрасан. Бу вилоят ва бароат бир одамда жамъ бўладими, деган саволинг жавоб. Кофирда ҳеч қандай яхшилиқ йўқ. Сен уни ёмон кўрасан ва ундан барча ишда узоқ юрасан. Сен яхши кўрадиган ва ҳеч ёмон кўрмайдиган инсон ҳамма солиҳ ишларни қиладиган, ёмон амаллардан ўзини сақлаган мўмин кишидир. Сен унинг ҳамма нарсасини ёқтирасан, ундаги бирор нарсани ёмон кўрмайсан.

Шогирд:

— Мунча ажойиб сўзларни айтдингиз, устоз! Энди менга куфрони неъмат ҳақида гапириб беринг!

Устоз:

— Куфрони неъмат кишининг неъматлар Аллоҳ томонидан эканлигини инкор этишидир. Неъматлардан бирор-тасини инкор қилиб, улар Аллоҳ томонидан эмас, деган банда Аллоҳ неъматларини инкор қилган бўлади. Зеро, Аллоҳни инкор қилган кимса, Унинг неъматларини инкор қилади. Чунки, Аллоҳ таоло: «(Улар) Аллоҳнинг неъматини танийдилар, кейин эса уни инкор этадилар...» (*Наҳл*, 82, *мазмуни*), деган.

Кофирлар тунни тун, кунни кун дейдилар, сиҳат-саломатлик, бойлик ва роҳату фароғатда яшашлари неъмат эканлигини биладилар, бироқ улар мазкур неъматларни ҳақиқий хожаси Аллоҳга эмас, балки ўзларининг «маъбудларига» нисбат берадилар. Шунинг учун ҳам Аллоҳ та-

оло юқорида эслатганимиздек, баён қилади: «(Улар) Аллоҳнинг неъматини танийдилар, кейин эса уни инкор этадилар...». Кофирлар неъматларнинг Эшитувчи, Кўрувчи, Ўхшаши йўқ, ҳар бир ишга Қодир, ёлғиз Аллоҳдан эканлигини инкор этадилар.

Булар сен сўраганларинг ҳақидадир.

Ёрдам умид қиладиганимиз Аллоҳдир, Аллоҳдан ўзгага эҳтиёжимиз йўқ, Ишончимиз Удир.

Оламларнинг Парвардигори Аллоҳга ҳамд, Хожамиз ва саййидимиз Муҳаммад алайҳиссаломга, авлодларига ва барча саҳобаларига Қиёмат кунигача дуруд ва саломлар бўлсин!

АЛ-ФИҚҲ АЛ-АКБАР

Тавҳиднинг пойдевори ва эътиқод қилиш тўғри бўлган нарсалар

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

— Банда шубҳасиз ишонгач, унга: «Аллоҳ таолога, Унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, ўлгандан сўнг қайта тирилтирилишга, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Аллоҳнинг иродаси билан бўлишига имон келтирдим, Ҳисоб, Мезон, Жаннат ва Дўзах ҳаммаси ҳақдир», демак вожиб бўлади.

— Аллоҳ бирдир. Унинг бирлиги сон жиҳатидан эмас, балки, шериги йўқлиги, туғмаганлиги, туғилмаганлиги, тенги йўқлиги, махлуқларидан бирор нарсага ўхшамаслиги ва унга махлуқларидан бирор нарсанинг ўхшамаслиги жиҳатидандир.

— Аллоҳ исмлари, зотий ва феълий сифатлари билан ҳамиша бўлган ва бўлади. Тириклик, қодирлик, билиш, сўзлаш, эшитиш, кўриш, хоҳлаш Аллоҳнинг зотий сифатларидир, Яратиш, ризқ бериш, пайдо қилиш, вужудга келтириш кабилар Аллоҳнинг феълий сифатларидир. Аллоҳ ўз исми ва сифатлари билан ҳамиша бўлган ва бўлади. Аллоҳнинг бирорта исми ва сифати янги пайдо бўлмаган.

— Аллоҳ ўз илми билан доимо олимдир, илм Унинг азалий сифатидир, У ўз қудрати билан доимо қодирдир, қодирлик Унинг азалий сифатидир, У ўз яратувчилиги билан доимо яратувчи, яратиш Унинг азалий сифатидир, У ўз феъли билан доимо фобилдур, феъл Унинг азалий сифатидир. Фоъли Аллоҳ таолодир, мафъул махлуқдир. Аллоҳнинг феъли махлуқ эмас. Аллоҳнинг сифатлари азалда қадимийдир, махлуқ эмасдир. Ким Аллоҳнинг сифатла-

рини махлуқ ёки янгидан пайдо бўлган деса ёки бунга бетараф бўлса ёки Аллоҳнинг сифатларига шубҳаланса, у Аллоҳни инкор этган кофирдир.

— Қуръон мусҳафларда битилган, қалбларда ёдланган, тилларда ўқилган ва Пайғамбаримизга (с.а.в.) нозил қилинган. Қуръонни талаффуз қилишимиз, уни ёзишимиз ва ўқишимиз махлуқдир. Қуръон махлуқ эмас.

— Аллоҳ таолонинг Қуръонда Мусо ва ундан бошқа пайғамбарлар, алайҳимуссалом, тўғрисида ҳамда Фиръавн ва Иблис ҳақидаги айтганлари барчаси Аллоҳнинг улар ҳақида билдирган каломидир. Аллоҳ таолонинг каломи махлуқ эмас. Мусо алайҳиссалом ва ундан бошқа махлуқларнинг сўзлари ҳам махлуқдир. Қуръон Аллоҳ таолонинг каломидир, уларнинг каломи эмасдир.

— Аллоҳ таоло: «Аллоҳ Мусога гапирди...», деб баён қилганидан, Мусо алайҳиссалом Аллоҳ таолонинг каломини эшитдилар. Аллоҳ Мусо алайҳиссаломга гапиришдан олдин ҳам азалда сўзлагувчидир, махлуқотларни яратишдан олдин ҳам азалда яратувчидир. Аллоҳ таолога ўхшаш йўқ. У эшитувчи ва кўрувчидир.

— Аллоҳ Мусо алайҳиссаломга сўзлашни ирода этганида унга ўзининг азалий сўзлаш сифати билан сўзлади. Аллоҳнинг ҳамма сифатлари махлуқларнинг сифатларига ўхшамайди. Аллоҳ таоло билади. Билиши бизнинг билишимизга ўхшамайди. Аллоҳ таоло қодирдир. Қудрати бизнинг қудратимизга ўхшамайди. Аллоҳ таоло кўради. Кўриши бизнинг кўришимизга ўхшамайди. Аллоҳ таоло эшитади. Унинг эшитиши бизнинг эшитишимизга ўхшамайди. Аллоҳ таоло сўзлайди. Сўзлаши бизнинг сўзлашимизга ўхшамайди. Биз воситалар (аъзолар) ва ҳарфлар ёрдамида сўзлаймиз. Аллоҳ таоло восита ва ҳарфларсиз сўзлайди. Ҳарфлар махлуқдир. Аллоҳнинг каломи — махлуқ эмасдир.

— Аллоҳ мавжуддир. Мавжудлиги махлуқларнинг мавжудлиги каби жисм, жавҳар, араз (аломат) билан эмасдир. Аллоҳ маҳдуд эмас. Унинг зидди ва тенги ва ўхшаши йўқдир. Аллоҳ Қуръонда зикр қилганидек, Унинг тасав-

вурсиз йади, юзи ва нафси бор. Аллоҳнинг йади қудратидир ёки неъматидир, дейилмайди. Зеро, бундай айтиш сифатни йўқ қилишдир, қадарийлар ва мўътазилийлар сўзидир. Йади Унинг тасаввурсиз сифатидир. Аллоҳнинг ғазаби ва ризоси Аллоҳнинг тасаввури йўқ сифатларидан икитасидир.

— Аллоҳ таоло нарсаларни йўқдан яратди. У нарсаларни улар бўлмасидан, азалда билувчидир. Нарсаларнинг ҳолатини таъйин этиб, ҳукм қилувчи Удир. Бу дунёда ҳам, охиратда ҳам ҳеч нарса Аллоҳнинг хоҳишидан, илмидан, қазойи қадаридан, Лавҳул Маҳфузга битганидан ташқари бўлмайди. Аммо Лавҳул Маҳфузга баён этиб битгандир. Ҳукм этиб битган эмасдир.

Қазо, қадар, хоҳиш Аллоҳнинг азалий, тасаввури йўқ сифатларидир.

— Аллоҳ йўқнинг йўқлик ҳолатида қандайлигини ва уни яратса, қандай бўлишини билади. Аллоҳ мавжуднинг вужудлик ҳолатида қандайлигини ва унинг йўқлиги қандай бўлишини билади. Аллоҳ таоло, билиши ўзгармай ё билиши янги бўлмай, турганни турган ҳолида қандайлигини, агар у ўтирса, ўтирган ҳолида қандай бўлишини билади. Ўзгариш ва ҳолатдаги ҳар-хиллик махлуқларда юз беради.

— Аллоҳ махлуқларни куфрдан ва имондан холи яратди. Сўнгра уларга расуллари орқали хитоб қилди, имон ва тоатга буюрди, куфр ва гуноҳдан қайтарди. Сўнг кофир бўлган ўз феъли, инкори, ўжарлиги билан ва Аллоҳ таолонинг унга мадади бўлмаганидан кофир бўлади. Мўмин бўлган ўз феъли, иқрори, тасдиқи, Аллоҳ таолонинг унга тавфиқи ва мадади билан мўмин бўлади.

— Аллоҳ Одам зурриётини унинг пуштидан зарралардек қилиб чиқариб, уларни ақли қилди ва уларга хитоб этиб, уларни имонга буюрди, куфрдан қайтарди. Улар Аллоҳнинг рубубиятига иқрор бўлдилар. Бу уларнинг имонидир. Улар ана шу сифатда туғиладилар.

— Сўнг кофир бўлган фитрий имонини куфрга ал-

маштиради ва ўзгартиради. Мўмин бўлган имонда собит қолиб, унда давом этади. Аллоҳ ҳеч бир махлуқини куфрга ва имонга мажбур этмади ва уларни мўмин қилиб ҳам, кофир қилиб ҳам яратмади, уларни куфр ва имонга қобилиятли шахслар қилиб яратди. Имон ва куфр бандаларнинг феълларидир. Аллоҳ таоло куфр келтирган кимсани кофир ҳолида қандайлигини билади. Агар у сўнг имон келтирса, имонли ҳолида қандай мўминлигини билади ва яхши кўради.

— Бандаларнинг ҳамма ҳаракат ва туриш феъллари ҳақиқатда уларнинг касбидир. Уларнинг яратгувчиси Аллоҳ таолодир. Уларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг хоҳиши, илми ва қазойи қадари билан содир бўлади. Тоатларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг амри, муҳаббати, розилиги, илми ва қазойи қадари билан рўй беради. Гуноҳларнинг ҳаммаси эса Аллоҳнинг илми, қазойи қадари ва хоҳиши билан воқеъ бўлади. Аммо Аллоҳнинг амри, розилиги ва муҳаббати билан бўлмайди.

— Ҳамма пайғамбарлар, алайҳимуссалом, катта ва кичик гуноҳлардан ва куфрдан асралгандирлар. Гоҳо уларнинг баъзиларидан янглишишлар содир бўлган. Пайғамбаримиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳнинг ҳабиби, хос бандаси, расули, пайғамбари, танлаганидир. Бутга сифинмаганлар, Аллоҳга асло ширк келтирмаганлар, кичик ва катта гуноҳни ҳеч қилмаганлар.

— Пайғамбарлардан, алайҳимуссалом, кейин одамларнинг энг афзали Абу Бакр Сиддиқ, сўнгра Умар ибн ал-Хаттоб ал-Форуқ, сўнгра Усмон ибн Аффон Зуннурайн, сўнгра Али ибн Абу Толибдирлар. Уларнинг ҳаммасидан Аллоҳ рози бўлсин. Улар ҳақ билан бўлиб, ҳақда ўтганлар. Уларнинг барчаларини дўст тутамиз.

— Пайғамбаримизнинг саҳобаларидан ҳар бирларини фақат яхшилик билан ёдга оламиз. Бирор мусулмонни қилган гуноҳи учун, гарчи у катта гуноҳ қилган бўлса ҳам, уни ҳалол ҳисобламаса, кофирга чиқармаймиз, ундан имон номини олиб ташламаймиз ва уни ҳақиқатда

мўмин деб атаймиз. Киши кофир бўлмай, фосиқ мўмин бўлиши мумкин.

— Махсига масҳ тортиш суннат билан собитдир. Рамазон ойида таровеҳ намозини ўқиш суннатдир. Солиҳ ва солиҳ бўлмаган мўминларнинг ортида намоз ўқиш жоиздир. Биз мўминга гуноҳлар зарар қилмайди ва у дўзахга кирмайди, дунёдан мўмин ҳолда кетса ҳам, агар у фосиқ бўлса, дўзахда абадий қолади, демаймиз. Биз, муржиалар каби, албатта, яхши ишларимиз мақбул ва ёмон ишларимиз мағфур, демаймиз.

— Аллоҳ таоло дунёдан имон билан ўтганнинг яхшиликларини, шартларига биноан ва бузувчи айблардан холи қилиб, куфр ва диндан қайтиш билан йўққа чиқармаган бўлса, зое қилмайди, балки қабул қилади ва унга ажр беради; ширк ва куфрдан бошқа гуноҳ қилиб, тавба қилмай, имон билан ўтган киши Аллоҳнинг хоҳишида: агар истаса, уни Дўзах билан азоблайди ва хоҳласа, уни афв қилади, Дўзах билан абадий азобламайди, деймиз. Бирор ишда риё бўлса, унинг ажрини йўқ қилади. Шунингдек, гурурланиш ҳам.

— Пайғамбарларнинг мўъжизалари, авлиёларнинг кароматлари ҳақдир. Аммо хабарларда келтирилган Аллоҳнинг душманлари — Иблис, Фиръавн, Дажжол кабиларда бўлган ва бўладиган мўъжиза ва одатдан ташқари ишлари каромат деб атамаймиз. Буларни биз уларнинг ҳожатларини чиқариш деб атаймиз. Чунки Аллоҳ душманларининг дунёда гурурда, охиратда азобда қолиши учун ҳожатларини раво қилади. Улар бу билан мағрурланиб, куфру туғёнда ҳаддан ошиб кетадилар. Бу мумкиндир.

— Аллоҳ махлуқларни яратмасдан илгари ҳам яратувчи ва уларга ризқ бермасдан олдин ҳам ризқ берувчи зотдир. Аллоҳ таоло охиратда кўринади, Уни мўминлар Жаннатда ўз кўзлари билан, ўхшашсиз, тасаввурсиз, ўртада масофасиз кўрадилар.

— Имон иқрор ва тасдиқдир. Еру осмон аҳлининг имони озоймайди ҳам, кўпаймайди ҳам. Мўминлар имонда ва

тавҳидда тенгдирлар, амалларда эса улар бир-бирларидан ортиқдирлар.

— Ислом таслим бўлмоқ ва Аллоҳнинг буйруқларига бўйинсунмоқдир. Имон ва Ислом сўзларида луғавий маъно жиҳатидан фарқ мавжуд бўлса-да, имонсиз Ислом бўлмаганидек, Исломсиз имон ҳам бўлмайди. Уларнинг иккаласи бел билан қориндек. Дин имон, Ислом ва ахкомларнинг ҳаммасининг номидир.

— Биз Аллоҳ таолони, Китобида зотини васф қилганидек, ҳамма сифатлари билан ҳақиқий таниймиз. Ҳеч ким Аллоҳга, У лойиқ бўлган ҳақиқий ибодатни адо этолмайди. Аммо Унинг амри билан, У буюрганидай Унга ибодат қилади. Мўминларнинг барчалари Аллоҳни танишда, ишонишда, Унга суянишда, Уни севишда, Ундан рози бўлишда, Ундан қўрқишда, Ундан умидвор бўлишда ва имонда бир-бирлари билан тенгдирлар. Аммо улар бир-бирларидан амалда фарқ қиладилар.

— Аллоҳ бандаларига фазлу карам қилувчи ва адолатли зотдир. У фазл айлаб, бандага, у лойиқ бўлганидан бир неча баробар зиёда савоб беради. У адл айлаб, бандага гуноҳи учун азоб беради ва фазл айлаб, унинг гуноҳини афв қилади.

— Пайгамбарларнинг, алайҳимуссалом, шафоатлари ҳақдир ва Пайгамбаримизнинг, алайҳиссалом, гуноҳкор мўмин бандаларни ва азобу уқубатга лойиқ бўлганларни, гуноҳи кабира қилганларни шафоат қилишлари ҳақдир.

— Қиёмат куни тарозида амалларнинг тортилиши ҳақдир, Пайгамбаримизнинг, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, Жаннатда ҳовузлари борлиги ҳақдир, Қиёмат куни хусуматчилар ўрталарида бир-бирларидан яхши амалларини олиб, қасос олишлари ҳақдир. Агар уларнинг яхши амаллари бўлмаса, мазлумларнинг ёмон амаллари золимларга ортилиши ҳақ ва жоиздир.

— Жаннат ва Дўзах ҳозир яратиб қўйилгандир, улар абадий йўқ бўлмайдилар. Ҳурлар ҳам абадий ўлмайдилар. Аллоҳнинг иқоби ва ажри йўқ бўлмайди, улар абадий-

дир. Аллоҳ истаган бандасини фазл айлаб, ҳидоятга солади. Истаган бандасини адл айлаб, излол этади. Аллоҳ таолонинг излоли хизлонидир. Хизлоннинг тафсири — Ўзи рози бўладиган амалларга бандани мойил қилмаслигидир. Бу Аллоҳнинг адлидир. Шунингдек, мойил қилинмаганни гуноҳ учун жазолаш ҳам адолатдир. Биз, шайтон мўмин банданинг имонини зўрлаб, қаҳр қилиб тортиб олади, демаймиз. Балки, биз, банда олдин имонини тарк этади, ана шу вақтда шайтон ундан имонини тортиб олади, деймиз.

— Қабрда Мункар ва Накир номли фаришталарнинг савол бериши ҳақдир. Қабрда бандага унинг руҳи қайтарилиши ҳақдир. Қабрнинг қисиши ҳақдир. Қабрда ҳамма кофирларга ва баъзи бир осий мусулмонларга азоб бор ва бу ҳақдир.

— Аллоҳ таолонинг йад сифатидан бошқа муташобих ҳамма сифатларини арабчадан бошқа тилда уламолар айтганларидек айтиш жоиздир. Йад сифатини бошқа тилга таржима қилиб айтиш мумкин эмасдир. Ундан бошқа муташобих сифатларини «ўхшашсиз» ва «тасаввурсиз» сўзлари билан қўшиб, масалан: «Ўхшашсиз ва тасаввурсиз, Парвардигорнинг юзи учун» деб, айтмоқ жоиздир. Аллоҳнинг яқинлиги ва узоқлиги масофанинг узоқ ва қисқалиги жиҳатидан эмасдир. Фазилат ва ҳақорат маъносидадир. Итоатгўй Аллоҳга тасаввурсиз яқин ва гуноҳкор-осий Ундан тасаввурсиз йироқ деган маънодадир. Яқинлик, узоқлик, юзланиш ёлборувчига нисбатан қўлланилади. Шунингдек, банданинг жаннатда Унга яқинлиги ва ҳузурида туриши тасаввурсиздир.

— Қуръон Пайғамбаримизга, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, нозил этилгандир. У мусҳафларда битилгандир. Қуръон оятларининг барчаси Аллоҳнинг каломи бўлганидан фазилатда ва улуғликда тенгдирлар. Аммо баъзи оятларида ҳам зикр фазилати ва ҳам зикр қилинганнинг фазилати бор. Бунга мисол, Оятул Курсийдир. Унда Аллоҳнинг улуғлиги, буюклиги ва сифатлари зикр қилингандир. Демак,

мазкур оятда икки фазилат жамъ бўлган, яъни, зикр фазилати ва зикр қилинган Аллоҳнинг фазилати. Аммо баъзи оятларда фақат зикр фазилати бор. Бунга мисол кофирларнинг қиссалари баён қилинган оятлар. Унда зикр қилинганнинг — кофирларнинг фазилати йўқ. Шунингдек, Аллоҳнинг исмлари ва сифатлари улуғлик ва фазилатда тенгдир, улар орасида тафовут йўқдир.

— Пайғамбаримизнинг, саллаллоҳу алайҳи васаллам, ота-оналари куфрда вафот этган эмаслар. У зотнинг амакилари Абу Толиб кофирликда бу дунёдан ўтган. Қосим, Тоҳир ва Иброҳим, Аллоҳ улардан рози бўлсин, Пайғамбаримизнинг, алайҳиссалом, ўғилларидир. Фотима, Руқия, Умму Гулсум ва Зайнаблар Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) қизларидирлар.

— Агар мўмин кишига Тавҳид илмининг нозик масалаларидан бирортаси тушунарсиз бўлса, шу заҳоти бир олимни топиб ундан сўраб билгунга қадар, «Аллоҳ олдида қандай тўғри бўлса, шундай эътиқод қилдим», демоқлиги лозимдир. Унга, бу ҳолда сўрашни кечиктириш мумкин эмас. Уни билмай туриши узр бўлмайди. Агар тавҳид илмининг тушунмаган масаласини ўрганишга ҳаракат қилмаса, кофир бўлади (бу ҳукм барча авомга эмас, балки кўнглида шундай жиддий савол туғилган кишиларгагина тегишлидир).

— Меърож тўғрисидаги хабар ҳақдир. Ким уни рад этса, аҳли сунна вал жамоадан ажралган ва адашган бўлади.

— Дажжолнинг ва Яжуж-Мажужнинг чиқиши, Қуёшнинг гарбдан тулуъ қилиши, Исо алайҳиссаломнинг осмондан тушиши ва саҳиҳ ҳадисларда ворид бўлган Қиёматнинг бошқа аломатлари ҳақдир, содир бўлажакдир.

Аллоҳ истаган бандасини тўғри йўлга салади.

Ҳамд оламларнинг Парвардигори Аллоҳгадир. Хожамиз Муҳаммадга (с.а.в.) ва унинг барча авлодларию саҳобаларига дуруду саломлар бўлсин!

АЛ-ФИҚҲ АЛ-АБСАТ

(Китоб Имоми Аъзам билан шогирдлари Абу Мутиънинг савол-жавобларига асосланиб ёзилган.)

Савол:

— Энг улуғ ва энг содда фиқҳ нима?

Жавоб:

— Кимсани гуноҳи учун кофирга чиқармаслигинг, бирорта одамни имонсиз деб маҳкум қилмаслигинг, яхшиликка буюришинг ва ёмонликлардан қайтаришинг, сенга теккан нарсанинг тегмаслиги мумкин эмаслигини, сенга тегмаган нарсанинг тегиши мумкин эмаслигини билишинг, Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) асҳобларидан бирорталаридан ўзингни четга тортмаслигинг, бирларидан бирларини яқин тутмаслигинг. Ҳазрат Усмон ва Ҳазрат Алининг (Аллоҳ улардан рози бўлсин) воқеаларини Аллоҳга ҳавола қилишинг, улардан бирини иккинчисидан афзал деб билмаслигинг энг содда ва энг улуғ фиқҳдир.

Имоми Аъзам сўзларида давом этдилар:

— Диний билимларни билиш аҳкомларни билишдан кўра афзалроқдир. Зеро, одамнинг Парвардигорига қандай ибодат (бандачилик) қилишни билиши бошқа кўп илмларни ўзида тўлаганидан кўра фойдалироқдир.

Савол:

— Энг афзал фиқҳ қайси?

Жавоб:

— Банданинг Аллоҳга имон келтиришни, диний вожибларни, суннатларни, тўсиқларни, умматнинг ихтилофларини билиши энг афзал фиқҳдир.

Савол:

— Имон нима?

Жавобида Абу Ҳанифа шундай дедилар:

— Ҳаммод Иброҳимдан, у Алқама ибн Муршиддан, у эса Яҳё ибн Яъмурнинг Ибн Умарга (Аллоҳ улардан рози бўлсин) қуйидаги савол билан мурожаат этганини ривоят қилган:

— Дин тўғрисида хабар беринг-чи, у нима ўзи?

Ибн Умар жавоб қилдилар:

— Имон келтирсанг, уни биласан.

Яҳё ибн Яъмур:

— Бўлмаса, айтинг-чи, имон ўзи нима? — дедим.

Шунда Ибн Умар қўлимдан ушлаб бир кекса чолнинг олдиға олиб бордилар, унинг ёнига ўтқизиб қўйдилар ва: бу мендан имон нима ўзи, деб сўраяпти дедилар. Бу мўйсафид Бадр муҳорабасида Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан бирга иштирок этганлардан, дедилар-да, менга юзланиб:

— Мен Расулуллоҳнинг, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, ёнларида эдим, бу мўйсафид мен билан бирга эди. Шу пайт Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига бошида салласи бор, чиройли кўринишдаги бир киши кириб келди. Биз уни бадавий араблардан бўлса керак, деб ўйладик. У одамларнинг елкалари оша ўтиб Пайғамбаримиз (с.а.в.) олдиларида тўхтаб:

— Эй Аллоҳнинг элчиси, имон нима? — деди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) жавоб қилдилар:

— «Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг бандаси ва элчиси» деб иқрор бўлмоқлигинг. Аллоҳнинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, Қиёмат кунига, яхшилиқ ва ёмонлик Аллоҳнинг хоҳиши билан бўлишига ишонмоқлигингдир.

Мўйсафид, тўғри айтдинг, деди. Биз, бадавийларнинг саводсизликларига қарамай, бу мўйсафиднинг Пайғамбаримиз (с.а.в.) сўзларини тасдиқлаётганидан ажабландик. Мўйсафид сўзида давом этиб:

— Эй Аллоҳнинг элчиси, Исломнинг арконлари нима? — деди.

— Намоз ўқимоқ, Рамазон ойида рўза тутмоқ, закот

бермоқ, имкони бор одамга Байтуллоҳга ҳаж қилмоқ, жанобатдан гусл қилмоқ, — дедилар Пайгамбаримиз.

Мўйсафид:

— Тўғри айтдинг, — деди.

Биз яна унинг Пайгамбаримиз (с.а.в.) сўзларини тасдиқ қилаётганидан ажабландик. Гуё у Пайгамбаримиз алайҳиссаломга таълим бераётгандек эди.

— Эй Аллоҳнинг элчиси, эҳсон нима? — деди мўсафид.

— Аллоҳни кўриб турганингдек иш қилмоғинг. Чунки сен Уни кўрмасанг ҳам, албатта, У сени кўриб туради, — дедилар Пайгамбаримиз (с.а.в.).

— Тўғри айтдинг, — деди мўйсафид ва:

— Қиёмат қачон бўлади? — деб сўради.

— Сўралаётган сўрагувчи одамдан билимдонроқ эмас, — деб жавоб бердилар Пайгамбаримиз, алайҳиссалом.

Шундан сўнг мўйсафид ўрнидан турди, у одамлар орасига киргач, биз уни кўролмай қолдик. Пайгамбаримиз алайҳиссалом:

— Ушбу мўйсафид Жаброил алайҳиссалом эдилар. У сизларнинг олдингизга динингиз асосларини таълим бергани келди, — дедилар.

Савол: — Агар банда юқорида зикр этилганларга қаттиқ ишонса ёки уларга иқрор бўлса, у мўминми?

Жавоб: — Ҳа, агар банда уларга иқрор бўлса, демак, Иломнинг барча таълимотларига иқрордир ва у мўминдир.

Савол: — Банда Аллоҳнинг яратганларидан бирортасини инкор қилса ва: бунинг яратувчисини билмайман деса-чи?

Жавоб: — Унда у Аллоҳнинг: «...У (Аллоҳ) ҳамма нарса-нинг яратувчисидир...» (*Анъом, 102, мазмуни*) деган оятига биноан кофирдир. Гуё у ўз сўзи билан: бунинг яратувчиси Аллоҳдан ўзгадир, деган каби бўлади. Шунингдек у: менга Аллоҳ намоз ўқишни, рўза тутишни, закот беришни фарз қилганини билмайман деса, Аллоҳнинг: «**Намозни мукамал адо этингиз, закот берингиз...**» (*Бақара, 43, мазмуни*) ва шунингдек, Унинг: «...сизлардан олдинги (уммат)ларга фарз

қилингани каби сизларга ҳам рўза тутиш фарз қилинди...» (Бақара, 183, мазмуни), «Бас, тунга кириш пайтларингизда ҳам, тонгга кириш вақтларингизда ҳам Аллоҳга тасбеҳ айтингиз!» (Рум, 17, мазмуни) оятларига биноан у кофирдир. Агар у, бу оятларга ишонаман, лекин уларнинг таъвилини ҳам, тафсирини ҳам билмайман деса, кофир бўлмайди. Чунки у, буларнинг Аллоҳ томонидан нозил бўлганига ишонган, аммо тафсирларида хато қилган.

Савол: — Агар у мушриклар юртида бўлса, фарзлардан ва бошқа шариат аҳкомларидан бирор нарса билмаса, Куръонга ҳам, шариат аҳкомларидан бирортасига ҳам иқрор бўлмаса, фақат Аллоҳга ва Имонга иқрор бўлса, шу ҳолда вафот этса, у мўминми?

Жавоб: — Ҳа, у мўминдир.

Савол: — Фақат Имонга иқрор бўлиб, у ҳеч нарса билмаган ва ҳеч қандай амал қилмаган бўлса ҳам-а?

Жавоб: — У мўминдир.

Савол: — Имон ҳақида айтиб беринг.

Жавоб: — Танҳо Аллоҳдан ўзга сиғинадиган илоҳнинг йўқлигига, Унинг шериги йўқлигига иқрор бўлишинг, Унинг фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига, Жаннату Дўзахига, Қиёматига, яхшилик ва ёмонлик Ундан эканлигига иқрор бўлишинг, Аллоҳ амалларни ҳеч кимнинг ихтиёрига топширмаганлигига, одамлар Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси ва белгилаганига мувофиқ бўлишларига иқрор бўлишинг.

Савол: — Агар банда буларнинг ҳаммасига иқрор бўлсаю, лекин Аллоҳнинг: «Бас, хоҳлаган киши имон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин!» (Каҳф, 29, мазмуни), деган оятига биноан: истасам имон келтираман, истасам имон келтирмайман, хоҳиш-ихтиёр менда, деса, сиз нима деган бўлар эдингиз?

Жавоб: — У ўз даъвосида ёлғончидир. Аллоҳнинг: «Йўқ! Балки, улар охиратдан қўрқмаслар. Йўқ! У (Куръон) бир эслатмадир. Бас, хоҳлаган киши ундан эслатма олур. Улар фақат Аллоҳ хоҳлаганидагина (Куръондан) эслатма олур-

лар...» (*Қиёмат, 53–56, мазмуни*); «(Улар) Аллоҳ истаганинигина истайдилар...» деган оятларига қарамайсанми?! Аллоҳнинг «Истаган одам имон келтирсин, истаган одам инкор қилсин!» деган ояти ваъиддир. Мазкур банда бу оятнинг ўзини ва унинг Аллоҳ томонидан нозил бўлганини рад қилаётгани йўқ. У фақат оятни таъвил қилишда хатога йўл қўйган ва бу билан у кофир бўлиб қолмайди.

Савол: — Банда, агар менга мусибат етса, Аллоҳ у билан мени синамоқчимикин ёки мусибат мени қилмишимданмикин, Аллоҳ мени у билан синамоқчи эмас, деса, кофир бўладими?

Жавоб: — Йўқ.

Савол: — Нега?

Жавоб: — Чунки бу одам Аллоҳ таолонинг: «(Эй инсонлар), сизларга не мусибат етса, бас, ўз қўлларингиз қилган нарса (гуноҳ) сабаблидир» (*Шўро, 30, мазмуни*); «Сизга қандай яхшилик етса, у Аллоҳдандир, Сизга қандай нохушлик етса, у ўзингиздандир...» (*Нисо, 79, мазмуни*), яъни, гуноҳинг сабаблидир, «...Бас, Аллоҳ (Ўзи) хоҳлаган кимсани йўлдан оздирур ва (Ўзи) хоҳлаган кишини ҳидоят қилур...» (*Иброҳим, 4, мазмуни*) деган оятлари таъвилида хато қилган. Аллоҳнинг: «...Аллоҳ инсон билан унинг дили (ўртаси)да «парда» бўлиб туради...» (*Анфол, 24, мазмуни*) дегани, мўмин ва куфр, кофир ва Имон ўртасида (парда) бўлади, деганидир.

Банданинг маъсият қилишга қодирлигининг айнан ўзи унинг Аллоҳга итоат қилишга ҳам салоҳиятидир. Банда, Аллоҳ унга маъсият қилиш учун эмас, итоат этиш учун берган, буюрган қодирлик салоҳиятини гуноҳ ишга сарф қилгани учун жазоланади.

Савол: — Агар у, нега Аллоҳ бандаларни гуноҳ қилишга мажбур қилади, сўнгра уларга азоб беради, деса, сиз нима деган бўлардингиз?

Жавоб: — Агар у шундай деса, сен ундан сўра: Банда ўзига ўзи фойда ёки зарар келтира оладими? Агарда у: йўқ, чунки бандалар зарар ва фойдада мажбур қилин-

ганлар, итоат қилиш ва маъсият қилишда эмас, деса, унга айт: Аллоҳ ёмонликни яратганми? Агар у: ҳа, яратган, деса, ўз сўзидан чиққан бўлади. Агарда у: йўқ, Аллоҳ ёмонликни яратган эмас, деса, у ҳолда Аллоҳнинг: «...Паноҳ тилаб илтижо қилурман тонг Парвардигорига, яратган нарсалари ёвузлигидан...» (Фалақ, 1—2, мазмуни) сўзига биноан, у кофирдир. Аллоҳ ёмонликнинг ҳам яратгувчисидир. Агарда у: сизлар Аллоҳ куфрни ҳам, имонни ҳам хоҳлайди, демайсизларми? — деса, биз унга: ҳа, десак у: «У (Аллоҳ) қўрқилишга лойиқ ва қўрққанларни мағфират қилувчидир. (Бандалар Ундан қўрқиши лозим)» (Муддассир, 56, мазмуни), деб, Аллоҳ марҳамат қиладими? — дейди.

Савол: — Биз унга: ҳа, десак у: Аллоҳ куфрга лойиқми? — деса, биз қандай жавоб қиламиз?

Жавоб: — Унга айт: Аллоҳ истаган тоатга лойиқ, истаган маъсиятга лойиқ эмасдир.

Савол: — Агар у: Аллоҳ Унга қарши ёлғон ва туҳмат қилинишини истамади, деса биз нима деймиз?

Жавоб: — Унга айт: Аллоҳга яқинлик — сўз ва гап билан бўладими ёки йўқ? Агар у: ҳа, деса, унга айт: Одамга ҳамма ишларни ким ўргатди? Агар у: Аллоҳ ўргатди, деса, унга айт: куфр сўзми ё сўз эмасми? Агар у: ҳа, сўз, деса, унга айт: кофирни ким сўзлатди? Агар у: Аллоҳ, деса, билгинки, улар ўзларига хусуматчи бўладилар. Чунки ширк гап жумласидандир. Агар Аллоҳ хоҳласа, кофирларга ширкни сўзлатмас эди.

Савол: — Агар у менга: бир одам хоҳласа, яъни, унда бир ишга хоҳиш бўлса, уни қилаберади, агар хоҳиши бўлмаса, уни қилмайди, хоҳласа ейди, хоҳламаса емайди, хоҳласа ичади, хоҳламаса ичмайди, деса, мен нима деб жавоб бераман?

Жавоб: — Унга айт: Аллоҳ Бани Исроилга денгиздан кечиб ўтишни ҳукм қилди, Фиръавнга эса гарқ бўлишни тақдир қилди, шундайми, дегин. Агар у: ҳа, деса, унга айт: Фиръавн Мусони изламаслиги, у ва унинг ҳамроҳла-

ри фарқ бўлмаслиги рўй бериши мумкинмиди? Агар у: ҳа, деса, демак, у кофирдир. Агар у: йўқ, деса, у юқоридаги сўзини бекор қилган бўлади.

ТАҚДИР БОБИ

Абу Ҳанифа розияллоҳу анҳу дедилар:

— Ҳаммод Иброҳимдан ва у Абдуллоҳ ибн Масъуддан ушбу ҳадисни Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қилганларини бизга айтди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтдилар:

— Ҳар бирларингизнинг яралиш жараёни шундай кечадди, у қирқ кун онасининг қорнида нутфа, сўнгра яна шунча муддатда алақа, сўнгра яна шунча муддатда музга бўлади. Шундан кейин Аллоҳ бир фариштани юборади ва у банданинг ризқини, яшаш муддатини, унинг бахтли ёки бахтсиз бўлишини ёзади. Ўзидан бўлак илоҳ йўқ зотга қасамки, банда аҳли Дўзахнинг ишини қилганида, у билан Дўзах орасида бир зироъ масофа қолади ва шу вақтда унга китоб ғолиб келади ва у Жаннат аҳлининг амалларидан қила бошлайди ва сўнг вафот этади ва Жаннатга киради. Бошқа бир одам эса аҳли Жаннатнинг амалларидан қилиб юради ва Жаннатга киришига бир зироъ масофа қолганида, унга китоб ғолиб келади ва Дўзах аҳлининг ишларидан қила бошлайди, сўнгра вафот этади ва Дўзахга киради.

Савол: — Бир одам амри маъруф ва наҳйи мункар қилиб юрса ва одамлар унга эргашса, сўнгра у жамоатга қарши чиқса, бундай одам тўғри қилган бўладими?

Жавоб: — Йўқ.

Савол: — Нега? Ахир Аллоҳ ва Унинг пайғамбари амри маъруф ва наҳйи мункарга буюрганлар ва бу мутлақо фарз-ку.

Жавоб: — Шундай. Лекин уларнинг бузадиган нарсалари қон тўкиш, ҳалолни ҳаром дейиш, молларни ўғирлаш каби нарсаларни ислоҳ қилишларидан кўп бўлади.

Аллоҳ таоло: «Агар мўъминлардан икки тоифа ўзаро урушиб қолсалар, дарҳол улар ўртасини ислоҳ этинглар. Бас, агар улардан бири, иккинчисининг устига тажовузкорлик қилса, бас, то (тажовузкор тоифа) Аллоҳнинг амрига қайтгунича, сизлар тажовуз қилган (тоифа) билан урушинглар!..» (*Хужурот, 9, мазмуни*), деган.

Савол: — Тажовузкор, ҳаддан ошган тоифага қарши қилич билан курашамизми?

Жавоб: — Амри маъруф ва наҳйи мункар қиласан, қабул этмасалар, уларга қарши жанг қиласан. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг: «*Сизга жабр қилувчининг зулми, одил одамнинг адолати зарар қилмайди. Сизга ўз ажрингиз, уларга ўз гуноҳлари*», деган сўзларига биноан сен, агар имом ситамкор бўлса, адолатли тоифа билан бирга бўласан.

Савол: — Очиқ хавориж бўлганлар тўғрисида нима дейсиз?

Жавоб: — Улар хаворижларнинг энг ифлосларидир.

Савол: — Уларни кофирлар деймизми?

Жавоб: — Йўқ, Лекин уларга қарши пешволаримиз курашганидай, эзгулик соҳиблари Ҳазрати Али ва Умар ибн Абдулазизлар каби курашамиз.

Савол: — Хаворижлар биз каби такбир айтадилар, намоз ўқийдилар, Куръон тиловат қиладилар. Абу Амоманинг қиссасини эсланг-чи! У Дамашқ масжидига кирганида, унда хаворижлардан бирталайининг каллалари думалаб ётар эди. У Абу Фолиб ал-Ҳуммусийга: Эй Абу Фолиб, улар одам болалари, ҳамшаҳарларингдан-ку, деди. Сенга уларни таништираман, деб Абу Фолиб: Эй аҳли дўзахнинг лайчалари, эй аҳли дўзахнинг кучуклари, эй осмон тагидаги энг разил мурдалар, деди. Абу Амома ўзини тўхтатолмай кўз ёш тўкарди. Бу ҳолатни кўрган Абу Фолиб: Эй Абу Амома, сени йиғлатаётган нарса нима, деди. Абу Амома унга деди: улар мусулмон эдилар, сен улар тўғрисида нималар деяпсан, мен нималарни эшитяпман, авваламбор Аллоҳ таоло Куръонда: «**Баъзи юзлар оқарадиган ва баъзи юзлар қораядиган Кун** (қиёмат)ни эсланг:

юзи қорайганларга: «Имон келтиргандан кейин яна куфрга қайтган эдингизларми? Куфрингиз туфайли мана шу азобларни тотиб кўринг энди», — дейилур» (*Оли Имрон, 106, мазмуни*); «Юзлари оқарган зотлар эса Аллоҳнинг раҳмати (жаннати)дадирлар. Улар у ерда абадий қолувчилардир» (*Ўша сура, 107, мазмуни*) деган-ку.

Иккинчидан, Пайғамбаримиз алайҳиссалом, «Субҳаналлоҳ»ни етти марта айтиб: «Хаворижларнинг куфри куфрони неъматдир, Аллоҳнинг уларга берган инъомларига куфр қилганлар», деб айтмаганмилар?

Савол: — Хаворижлар хуруж қилган, курашган, ғорат қилган бўлсалар ҳам, сўнгра ислоҳга келганлар. Шунга қарамай, улар қилмишлари учун таъқиб қилинаверадиларми?

Жавоб: — Хаворижлик ҳаракати тинганидан сўнг хаворижларга жарима ҳам солинмайди, уларга жазо ҳам, хун ҳам йўқ ва ҳатто улардан қасос ҳам олинмайди.

Савол: — Нима учун шундай?

Жавоб: — Ҳазрати Усмон розияллоху анху қатл этилганларида одамлар орасида воқеъ бўлган фитнага оид ҳадисда саҳобалар, қон тўккан одамга қасос йўқ, зино қилганга жазо йўқ, мол олган одам таъқиб этилмайди, фақат молнинг айни ўзи топилса, эгасига қайтарилади, деб иттифоқ қилганлари учун.

Савол: — Бир одам, мен кофирни кофир деб билмайман, деса, унга нима дейсиз? Ёки кофирнинг тақдири менга маълум эмас, деса-чи?

Жавоб: — Ундай одам кофир кабидир.

Савол: — Кофирнинг борар жойини билмайман деса-чи?

Жавоб: — У Аллоҳнинг каломига мункирдир, у ҳам кофирдир.

Савол: — Сен мўминмисан, деб сўралганида, «Аллоху аълам» (Аллоҳ билувчироқдир), деб жавоб берган одамга нима дейсиз?

Жавоб: — У ўз имонида шак қилувчидир.

Савол: — Куфр билан имон ўртасида мунофиқлик бор. У ё мўмин, ё кофир, ё мунофиқ эмасми?

Жавоб: — Йўқ, ўз имонига шубҳа қиладиган банда мунофиқ эмас.

Савол: — Нега?

Жавоб: — Ҳаммод менга куйидаги қиссани сўзлаб берган эди:

Ҳорис ибн Молик биродарлари Маоз ибн Жабал ал-Ансорий билан бирга эдилар. Маоз ибн Жабалнинг жон таслим қилаётганларини кўрган Ҳорис ибн Молик йиғладилар. Кўз ёшини кўрган Маоз: сени нима йиғлатапти, эй Ҳорис, дедилар. У: мени сизнинг вафот этаётганингиз йиғлатаётгани йўқ. Чунки, у охират сиз учун бу дунёдан кўра афзалроқдир. Мени йиғлатаётган нарса сиздан кейин бизга ким муаллимлик қилади, деган саволдир, деди. Бошқа бир ривоятда: сиздан кейин олим одам ким бўлади, деган савол мени йиғлатмоқда, дедилар. Шунда Маоз: сабр қил, мендан сўнг Абдуллоҳ ибн Масъуднинг этагидан маҳкам ушланглар, дедилар. Менга бирор нарсани насиҳат қилинг, деди Ҳорис. Маоз ибн Жабал Аллоҳ имкон берганича панду насиҳат қилганларидан сўнг: олимнинг хатосидан сақланинглар, деб жон таслим қилдилар.

Маоз ибн Жабал вафотидан кейин Ҳорис Куфага, Абдуллоҳ ибн Масъуд ҳузурларига бордилар. Шу вақт намозга азон айтила бошлади. Ҳорис масжидда ўтирганларга: азон овозини эшитган ҳар бир мўмин азонга жавоб бериши вожибдир, ўрнингиздан туринглар, деди. Одамлар унга қараб: сен мўминмисан, дейишди. У: ҳа, мен мўминман, деб жавоб қилди. Одамлар уни айблашди. Абдуллоҳ ибн Масъуд чиққанларида, унга бўлган воқеа сўзлаб берилди. Абдуллоҳ ибн Масъуд ҳам Ҳорисга улар айтганларини айтдилар. Ҳорис бошини эгди ва йиғлаб Аллоҳ таоло Маозни раҳматига олсин, деди. Сўнг унинг хабарини етказди.

Сўнг Абдуллоҳ ибн Масъуд билан Ҳорис ибн Молик ўрталарида ушбу суҳбат бўлиб ўтган экан:

— Сен ҳақиқий мўминмисан? — дедилар.

Ҳорис: — Ҳа, мен ҳақиқий мўминман.

Абдуллоҳ: — Сен ўзингни аҳли Жаннатданман, дейсанми?

Ҳорис: — Маозни Аллоҳ раҳмат қилсин, у менга олимнинг хатосидан сақланишни, мунофиқнинг ҳукмини эътиборга олмасликни васият қилган.

Абдуллоҳ: — Бирор хато кўрдингми?

Ҳорис: — Сенга Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, Пайғамбаримиз алайҳиссалом ҳаёт бўлганларида одамлар уч тоифа: ичида ҳам, ташида ҳам мўмин бўлган; ичида ҳам, ташида ҳам кофир бўлган; ичида мунофиқ бўлган, эмасмиди? Сен бу уч тоифанинг қайси биридансан?

Абдуллоҳ: — Сен менга Аллоҳ таоло номи билан қасам ичсанг, мен ичимдан ҳам, ташимдан ҳам ҳақиқий мўминман.

Ҳорис: — Нега бўлмаса, мен ҳақиқий мўминман, десам, менга дашном бердинг?

Абдуллоҳ: — Бу менинг нуқсоним, уни менинг ичимга кўмиб юборинглар. Аллоҳ Маоз ибн Жабални ўз раҳматига олсин!

(Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Ҳорис ибн Молик ўрталаридаги суҳбат тугади.)

Савол: — Биров: мен албатта Жаннат аҳлиданман, деса нима бўлади?

Жавоб: — У ёлғончидир. Чунки у Жаннатга кириши ёки кирмаслигини билмайди. Мўмин имон билан Жаннатга кирадиган, гуноҳлари билан Дўзахда азобланадиган бандадир.

Савол: — Биров: мен Дўзах аҳлиданман, деса-чи?

Жавоб: — У ҳам ёлғончидир. Чунки унда ҳам Дўзахга тушиши ёки тушмаслигини биладиган илм йўқ. У Аллоҳнинг раҳматидан ноумид бандадир. Мўмин одам, мен ҳақиқий мўминман, дейиши лозим. Зеро, мўмин имонида шубҳа қилмайди.

Савол: — Мўминнинг имони фаришталарнинг имони кабиими?

Жавоб: — Ҳа.

Савол: — Амали ноқис бўлса ҳам, ҳақиқий мўмин бўладими?

Жавоб: — Менга Ҳорисанинг ҳадисини айтиб бердилар. Пайгамбаримиз алайҳиссалом унга:

— Қандай ухлаб турдинг, Ҳориса? — дедилар.

Ҳориса: — Ҳақиқий мўмин бўлиб ухлаб, уйқудан турдим.

Пайгамбаримиз (с.а.в.): — Ўйлаб гапир. Ҳар бир ҳақ нарсанинг ҳақиқати бор. Сенинг имонинг ҳақиқати нима?

Ҳориса: — Эй пайгамбари Худо! Нафсимни дунёдан билдим, ҳатто кунимни тун, тунимни кун қилдим. Энди мен Раббимнинг Аршига қараётгандайман, аҳли Жаннатларнинг бир-бирларини зиёрат қилаётганларини кўраётгандайман, Дўзах аҳлининг Дўзахда бир-бирларига адоват қилаётганларига қараётгандайман.

Пайгамбаримиз (с.а.в.): — Муддаога эришибсан, муддаога эришибсан, шундай қилишда давом этавер! Сўнгра атрофдагиларга: «Аллоҳ қалбини мунаввар қилган бандга боқиб, шод бўлишни истаган банда Ҳорисага боқсин», дедилар.

Ҳориса: — Эй Пайгамбари Худо! Менинг шаҳид бўлишимни сўраб, Аллоҳга дуо қилинг.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) уни дуо қилдилар ва дуолари мустажоб бўлиб, Ҳориса шаҳид бўлди.

(Пайгамбаримиз (с.а.в.) билан Ҳориса ўрталаридаги суҳбат тугади.)

Савол: — Мўмин одам Дўзахга кирмайди, деганларнинг мақсади нима?

Жавоб: — Ҳар бир мўмин, албатта, Дўзахга киради.

Савол: — Кофир-чи?

Жавоб: — Улар ўша куни имон келтирадилар.

Савол: — Қандай қилиб?

Жавоб: — Аллоҳ таолонинг: «Бас, қачонки, улар Бизнинг азобимизни кўришгач: «Якка Аллоҳга имон келтирдик ва (илгари Аллоҳга) шерик қилиб олган нарса (бут)ларимизга кофир бўлдик», — дедилар. (Лекин) Бизнинг азобимизни кўрган вақтдаги имонлари уларга фойда берувчи

бўлмади...» (*Гофир*, 84–85, *мазмуни*), деган оятларига биноан. Ноҳақ ўлдирган, ўгирлик қилган, босмачилик ва йўлтўсарлик қилган, фисқу фужур билан машғул бўлган, зино қилган, ароқ ичган ёки маст бўлган фосиқ мўминдир, кофир эмасдир. Аллоҳ уни гуноҳига яраша Дўзахда азоблайди ва сўнгра имони туфайли ундан чиқаради. Агарда имон келтириш лозим бўлган ҳамма нарсаларга имон келтирса-ю, аммо, «мен Мусо ва Исонинг пайғамбар ёки пайғамбар эмасликларини билмайман», деса у кофир бўлади. «Кофирнинг Жаннатда ёки Дўзахда бўлишини билмайман», деган одам ҳам кофирдир. Бунга далил Аллоҳнинг: «**Кофир бўлган кимсаларга эса жаҳаннам ўти бордирки, на уларга ҳукм қилиниб, ўла олулар ва на улардан (жаҳаннам) азоби енгиллатилур...**» (*Фотир*, 36, *мазмуни*); шунингдек: «**уларга ўт азоби бор... уларга қаттиқ азоб бор**» деган оятларидир. Саъид ибн Мусайябнинг: «кофирларни Дўзахдаги ўз жойларига жойлаштирмаган банда ҳам улар кабидир», деган сўзлари менгача етиб келган.

Савол: — Банда мўмин бўлса-ю, аммо намоз ўқимаса, рўза тутмаса, Исломнинг амалий ибодатларидан бирор нарса қилмаса, унга имонининг фойдаси борми?

Жавоб: — У Аллоҳ ихтиёридадир. Агар истаса, уни азоблайди ва истаса, унга раҳм қилади. Аллоҳнинг каломидан бирор нарсани қатъий инкор қилмаган банда мўминдир. Баъзи бир аҳли илмлар менга қуйидаги воқеани сўзлаб берган эдилар:

«Маоз ибн Жабал Ҳумс шаҳрига қадам қўйганларида одамлар тўпланиб, у кишини ўраб олдилар ва ундан бир ўспирин йигит:

— Намоз ўқийдиган, рўза тутадиган, Байтуллоҳга ҳажга борадиган, Аллоҳ йўлида курашадиган, қул озод қиладиган, закот берадиган, фақат Аллоҳ ва Унинг Пайғамбарига шак-шубҳа келтирадиган, банда тўғрисида нима дейсиз, — деди. Маоз:

— Шундай бўлса, унга Дўзахдир, — дедилар. Шундан кейин ўспирин:

– Намоз ўқимайдиган, рўза тутмайдиган, ҳажга бормайдиган, закот бермайдиган, фақат Аллоҳ ва Унинг Пайгамбарига имон келтирган банда тўғрисида нима дейсиз, деди. Маоз унга:

– Унга яхшилиқни умид қиламан ва оқибатининг ёмон бўлишидан ҳам қўрқаман, деб жавоб берди. Ўспирин:

– Эй, Абу Абдураҳмон (Маознинг кунялари), ширк билан амал фойда бермаганидек, имон билан ҳеч нарса зарар қилмайди, деб йўлига равона бўлди. Маоз эса:

– Бу ўлкада ушбу ўспириндан кўра фақиҳроқ ҳеч ким йўқ, дедилар.

(Ўспирин билан Маознинг суҳбати тугади.)

Абу Ҳанифа сўзларида давом этдилар:

– Исёнкорларга қарши кофирликлари учун эмас, балки исёнкорликлари учун жанг қилганлар. Сен одил тоифа ва ситамкор ҳукмдор билан бирга бўласан. Исёнкорлар билан бирга бўлма. Кўпчилик (жамоа) орасида фосиқлар, золимлар бўлса ҳам, улар ичида фосиқ ва золимларга қарши курашда сенга ёрдам берадиган аҳли салоҳ ҳам бор. Агарда жамоанинг ҳаммаси исёнкор бўлса, улардан четлан, бошқа жамоа ҳузурига бор! Аллоҳ таоло: «...Аллоҳнинг ери унда ҳижрат қилишларинг учун (етарлича) кенг эмасмиди?..» (*Нисо, 97, мазмуни*); «...Менинг ерим кенгдир. Бас, Менгагина ибодат қилингизлар!» (*Анкабут, 56, мазмуни*), деган. Шунингдек, Ҳаммод ибн Иброҳим Ибн Масъуддан қуйидаги ҳадисни ривоят қилган:

«Пайгамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қиладилар:

– Ер юзида маъсиятлар зоҳир бўлса ва сен уларни ислоҳ қила олмасанг, у ердан бошқа жойга кўч ва у ерда Раббингга ибодат қил!»

Аҳли илмлардан баъзилари саҳобалардан ривоят қилинган қуйидаги ҳадисни менга айтиб бердилар. Пайгамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қилдилар:

– Бир одам фитнадан қўрқиб, бир ердан иккинчи жойга кўчса, Аллоҳ унга етмиш сиддиқнинг савобини ёзади.

Абу Ҳанифа дедилар:

— Раббим осмондами ёки Ердами, билмайман, деса у Парвардигор сифатларини билмагани учун кофирдир. Аллоҳ таоло: «**Аллоҳ осмонларни, кўриб турганингиздек устунсиз кўтариб қўйган, сўнгра Арш узра муставий бўлган...**» (*Раъд, 2, мазмуни*); «**(У) Арш узра муставий бўлмиш Раҳмондир**» (*Тоҳа, 5, мазмуни*). Мен Аршнинг осмонда ёки Ерда эканини билмайман, деса ҳам кофирдир. Чунки у бу сўзи билан Аршнинг осмонда эканини инкор қилади. Ваҳоланки, Арш Иллийиннинг энг тепасидадир. Аллоҳ улугдир, аксинча бўлиши мумкин эмас. Пастликда, нарса ичида ё устида бўлиш илоҳнинг сифати эмасдир.

Ҳадисда ривоят қилинганки, бир куни Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларига бир одам қора чўрини етаклаб келиб, у зотга: менга бир мўмин қул озод қилиш вожиб бўлиб қолди, мана бу чўри бўладими, деди. У зот чўрига: сен мўминмисан, дедилар. У: ҳа, деди. Пайғамбаримиз алайҳиссалом: Аллоҳ қаерда, дедилар. Чўри: муназзаҳ деб ёд қилди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) бояги кишига: бу чўрини озод қил, у мўмина экан, дедилар.

Абу Ҳанифа айтдилар:

— Қабр азобини билмайман, деган банда ҳалокатга йўлиққан, пасткаш жаҳмиялар тоифасидандир. Чунки у: «**...уларни икки бора азоблаймиз...**» (*Тавба, 101, мазмуни*), яъни қабрда ва дўзахда, «**Албатта, золим (кофир) бўлган кимсалар учун бундан (Қиёматдан) илгари (дунёда) ҳам азоб(лар) бордир...**» (*Нажм, 47, мазмуни*), яъни, қабрда азоб бор, деган оятни инкор этади. Агар у: мен мазкур оятларга имон келтираман, аммо уларнинг таъвили ва тафсирига ишонмайман, деса ҳам кофир бўлади. Чунки баъзи оятлар баъзиларининг таъвилидир. Уларни қатъий инкор этса, сўзсиз, кофирдир.

Абу Ҳанифа дедилар:

— Бир одам менга Минҳол ибн Умардан, у эса Ибн Аббосдан ушбу ҳадисни Пайғамбаримиздан (с.а.в.) ривоят қилиб берди. У зот (с.а.в.) марҳамат қилдилар:

— Умматимнинг ёмонлари: мен Дўзахда эмас, Жаннатда бўламан, — дейди. Умматимдан массолларнинг ҳолига вой! У зотдан (с.а.в.): «Массоллар кимлар», деб сўрашди. Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Фалончи Жаннатда, пистончи Дўзахда бўлади», дейдиганлар массоллардир, — дедилар. Ушбу ҳадисни Абу Сибён ривоят қилган.

Абу Ҳанифа дедилар:

— Мен Нофеъдан эшитдим, у Ибн Аббосдан ушбу ҳадисни ривоят қилади. Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қиладилар:

— Менинг умматимни Жаннатда ёки Дўзахда бўладилар, деб айтманглар! Аллоҳ Қиёмат куни улар орасида ҳукм чиқаргунга қадар уларни ўз ҳолларига қўйинглар! Аллоҳ таоло қудсий ҳадисда: *«Бандаларимни мен Қиёмат куни улар ўртасида ҳукм чиқармагунимча ва уларни ўз қароргоҳларига жойлаштирмагунимга қадар, уларни сизлар Жаннат ёки Дўзахга туширманглар!»* — деб буюрган (Ҳасандан ривоят қилинган).

Савол: — Қотилнинг орқасида намоз ўқиб бўладими?

Жавоб: — Ҳар бир яхши ёки ёмон имомнинг орқасида намоз ўқиш жоиздир. Сенинг савобинг ўзингга ва унинг гуноҳи ўзигадир.

Савол: — Қилич кўтариб одамларга қарши чиққан, уларни ўлдирган ва уларни хўрлаган тоифа тўғрисида айтиб беринг-чи.

Жавоб: — Улар турли-туман гуруҳдирлар, уларнинг барчаси ҳам дўзахийлардир. Пайғамбаримиздан, алайҳиссалом, Абу Ҳурайра ушбу ҳадисни ривоят қилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қиладилар:

— Исроил авлодлари етмиш икки фирқага бўлиниб кетган эдилар. Менинг умматим етмиш уч фирқага бўлиниб кетажаклар. Улардан «ас-Савод ал-Аъзам» (аҳли жамоа)дан бўлак ҳаммаси дўзахийдирлар.

Ибн Масъуддан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қиладилар:

— Исломга янгилик олиб кирган ҳалокатдадир, бидъ-

атни олиб кирган эса залолатдадир, залолатда бўлган одам эса дўзахийдир.

Яна Ибн Аббос ривоят қиладиларки, бир одам Пайғамбаримиз алайҳиссалом олдиларига келиб: «Ё Расулаллоҳ, менга таълим беринг», деди. У зот: «Бор, Қуръонни ўргангин», деб уч марта такрорладилар ва тўртинчисида:

— Ҳақ, сен яхши кўрадиган одамданми ёки ёмон кўрадиган одамданми, бундан қатъи назар, унга юзлан, Қуръонни ўрган, у қайси томонга мойил бўлса, сен ҳам уша томонга мойил бўл! — дедилар.

Ибн Масъуд ривоят қилган ҳадисда эса Пайғамбаримиз алайҳиссалом марҳамат қиладилар:

— Ишларнинг энг ёмони динга кириб қолган янгиликлардир, ҳар бир янгилик бидъатдир, ҳар бир бидъат эса залолатдир ва ҳар бир залолат эса Дўзахга маҳкумдир.

Аллоҳ таоло оятда: «**унга фисқу фужурини ҳам, тақво-сини ҳам илҳом қилиб қўйган...**» (*Шамс, 8, мазмуни*); «**Ҳақиқатан, Биз сенинг ортингдан қавмингни имтиҳон қилдик. Сомирий уларни йўлдан оздирди...**» (*Тоҳа, 85, мазмуни*) — дейди.

ХОҲИШ БОБИ

Савол: — Аллоҳ таоло одамларни улар хоҳламаган нарсага буюрганми? Ва Аллоҳ бирор нарсани хоҳлаган-у, аммо уни қилишни одамларга буюрмаганми?

Жавоб: — Ҳа.

Савол: — Нима у?

Жавоб: — Аллоҳ кофирга Исломни қабул қилишни буюрган, аммо кофир Исломга киришини хоҳламаган, У кофирларга куфрни хоҳлаган, лекин уларни куфр қилиш-ликка буюрмаган.

Савол: — Аллоҳ рози бўлган, аммо уни одамларга буюрмаган нарса борми?

Жавоб: — Ҳа, у нафл ибодатлардир.

Савол: — Аллоҳ рози бўлмаган нарсани одамларга буюрганми?

Жавоб: — Йўқ.

Савол: — Нега?

Жавоб: — Чунки Аллоҳ таоло нимани буюрган бўлса, ундан розидир.

Савол: — Аллоҳ бандаларни рози бўлган нарсаси учун азоблайдими ёки рози бўлмаган нарса учун азоблайдими?

Жавоб: — Аллоҳ бандаларни рози бўлмаган нарса сабабли азоблайди. Чунки Аллоҳ уларни куфр ва гуноҳлари учун азоблайди. Куфр ва гуноҳдан эса Аллоҳ рози эмас.

Савол: — Аллоҳ бандаларга ирода қилган нарса учун азоб берадими ёки ирода қилмаган нарса учун азоб берадими?

Жавоб: — Аллоҳ бандаларга ирода қилган нарса учун азоб беради. Чунки Аллоҳ уларни куфр ва гуноҳлари учун азоб беради. Аллоҳ кофир учун куфрни, гуноҳкор учун гуноҳни ирода этди.

Савол: — Аллоҳ уларни Исломни қабул қилишга буюриб, сўнгра уларга куфрни ирода этдими?

Жавоб: — Ҳа.

Савол: — Аллоҳнинг иродаси амридан олдин бўладими ёки Аллоҳнинг амри Унинг иродасидан илгари бўладими?

Жавоб: — Аллоҳнинг иродаси Унинг амридан олдин бўлади.

Савол: — Аллоҳнинг хоҳиши Унинг розилигимиз ёки йўқ?

Жавоб: — Аллоҳнинг хоҳиши ва Унинг ризоси билан иш қилганидан Аллоҳ рози бўлади. Ким Аллоҳнинг хоҳиши, тоати ва буюрганларини қилса, Аллоҳнинг розилиги ва адли билан иш қилган бўлади. Ким Аллоҳнинг хоҳиши ва буюрмаганларини қилса, Аллоҳнинг розилиги билан иш қилмаган бўлади, лекин гуноҳ қилган бўлади, гуноҳ қилиш Аллоҳнинг розилиги эмасдир.

Савол: — Аллоҳ бандаларга рози бўлган нарса учун азоб берадими ёки рози бўлмаган нарса учунми?

Жавоб: — Аллоҳ уларни куфр каби рози бўлмаган нарса учун азоблайди. Лекин итоат қилмаганликлари, гуноҳ

ишларни қилганлари учун уларни азоблашга ва улардан қасос олишга рози бўлади.

Савол: — Аллоҳ мўминларга куфрни хоҳлаганми?

Жавоб: — Йўқ.

Савол: — Аллоҳ кофирларни, уларни яратишдан рози бўлгани учун азоблайдимми ёки уларни яратишдан рози бўлмагани учун азоблайдимми?

Жавоб: — Аллоҳ уларни яратишга рози бўлгани учун уларни азоблайди.

Савол: — Нега?

Жавоб: — Чунки Аллоҳ куфр учун уларни азоблайди, У куфрни яратишдан рози бўлган, аммо айнан куфрнинг ўзидан рози бўлмаган.

Савол: — Аллоҳнинг «...У Ўз бандаларининг кофир бўлишига рози бўлмас...» (Зумар, 7, мазмуни), деган сўзига нима дейсиз?

Жавоб: — Аллоҳ бандаларга куфрни хоҳлайди, аммо унга рози бўлмайди.

Савол: — Нега?

Жавоб: — Чунки Аллоҳ Иблисни яратди, уни яратишга рози бўлди, аммо Иблисининг айнан ўзидан рози бўлмади. Ароқ ва тўнғизлар ҳам шунга ўхшаш. Аллоҳ уларни яратишга рози бўлган, аммо уларнинг айнан ўзидан рози бўлмаган. Агар Аллоҳ ароқнинг айнан ўзидан рози бўлганида эди, уни ичган одам гўё Аллоҳ рози бўлган нарсани ичган бўларди. Аллоҳ ароқдан ҳам, куфрдан ҳам, Иблис ва унинг қилмишларидан ҳам рози бўлмайди. Лекин Аллоҳ Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан розидир.

Савол: — Яҳудийлар: «Аллоҳнинг «йади» боғлиқ (бахил)...» (Моидда, 64, мазмуни), — деганларида, Аллоҳ уларнинг шундай дейишларидан рози бўлганми?

Жавоб: — Йўқ.

ХОҲИШ ТЎҒРИСИДА БОШҚА БОБ

Абу Ҳанифа дедилар:

— Унга айт: агар Аллоҳ барча халқни фаришталар каби итоатли қилиб яратишни хоҳлаганида, бунга қодир бўладими? Агар у: йўқ қодир эмас эди, деса, у Аллоҳнинг: «Бандалари устидан У ғолибдир...» (*Анъом, 18, мазмуни*); «...У сизларга тепангиздан ёки оёқларингиз остидан азоб юборишга ёхуд сизларни (турли) фирқаларга айлантириб, баъзингизга баъзилар зарарини тотдиришга (ҳам) қудрати етадиган зотдир...» (*Анъом, 65, мазмуни*) деган гапларига биноан Аллоҳни Ўзи васф қилганидек васф қилмаган бўлади. Агар у: Аллоҳ шундай қилишга қодир, деса, унга айт: агар Аллоҳ Иблиснинг итоатда Жаброил каби бўлишини хоҳлаганида, Аллоҳ шунга қодир эмасмиди? Агар у: шундай қилишга Аллоҳ қодир эмас, деса, у ўз сўзидан қайтган ва Аллоҳни Ўз сифати билан сифатламаган бўлади. Агар у: банда зино қилса ёки ўғирлик қилса ёки тўхмат қилса, бу Аллоҳнинг хоҳиши билан эмасми, деса, унга: ҳа, банда Аллоҳнинг хоҳиши билан қилади, дегин. Агар у: модомики банда мазкур ишларни Аллоҳнинг хоҳиши билан қилса, нега уларга жазо қўлланилади, деса, унга айтгин: жазо Аллоҳнинг буйруғи билан қўлланилади, жазони қўллашни Аллоҳ амр қилган, Аллоҳнинг амри тарк қилинмайди.

Агар бир одам қулининг қўлини кесса, бу албатта, у Аллоҳнинг хоҳиши билан содир бўлади, аммо одамлар уни маломат қиладилар. Агарда у қулни озод қилса, уни одамлар мақтайдилар. Ваҳоланки, мазкур икки воқеа ҳам Аллоҳнинг хоҳиши билан рўй беради. Бу икки ишни ҳам у Аллоҳнинг хоҳиши билан қилган.

Лекин ким гуноҳ хоҳиши билан иш қилса, унинг бу ишида Аллоҳнинг розилиги ҳам, адли ҳам бўлмайди.

Энди юқоридаги, нега уларга жазо қўлланилади, де-

ган саволига келсак, бу уларнинг қоидалари бўйича нотўғри саволдир. Чунки улар кўп гуноҳларни Аллоҳ таолонинг хоҳишига боғламайди. Ароқ ичиш ва бошқа гуноҳ ишларга ҳадни лозим этмайди. Ваҳоланки, ҳамма ишларни Аллоҳ таоло ўз хоҳиши билан қилади.

ГУНОҲҚОРНИ КОФИРГА ЧИҚАРУВЧИГА РАДДИЯ БОБИ

Савол: — Бир одам, бирор гуноҳни қилган банда кофирдир, деса, унга қарши қандай далил бор?

Жавоб: — Унга Аллоҳ таолонинг: «**Зуннун** (Юнус)нинг (ўз қавмидан) **газабланган ҳолда** (қишлоғидан чиқиб) **ке-тиб, Бизни унга қарши чиқа олмайди, деб ўйлаган пайтини, сўнг** (Биз уни балиқ қорнига ташлаганимиздан кейин) **қоронғи зулматлар ичра: «Сендан ўзга илоҳ йўқдир. Сен** (барча) **нуқсонлардан покдирсан. Дарҳақиқат, мен** (ўзимга) **зулм қилувчилардан бўлдим»,** — деб нидо қилган (пайтини эсланг)» (*Анбиё, 87, мазмуни*), ояти каримаси айтилади. Оятдан кўриниб турибдики, Зуннун (Юнус пайгамбар) золим, гуноҳкор мўмин, аммо кофир ҳам, мунофиқ ҳам эмас экан.

Бошқа бир оятда Юсуф алайҳиссаломнинг инилари: «**...Эй, ота, (Аллоҳдан) бизларнинг гуноҳларимизни мағфират қилишини сўрагин. Албатта, бизлар хато қилувчилардан бўлдик**» (*Юсуф, 97, мазмуни*), деганлари айтилган. Бу оятдан ҳам билиниб турибдики, Юсуф алайҳиссаломнинг инилари гуноҳкор эдилар, кофир эмасдилар.

Худди шунингдек, Аллоҳ таоло Пайгамбаримиз алайҳиссаломга: «**...Сиз учун Аллоҳнинг олдинги ва кейинги гуноҳларингиздан кечиши...**» (*Фатҳ, 2, мазмуни*) деди. Аллоҳ бу оятда «гуноҳларингиздан», деди, куфрингдан дегани йўқ. Инчунун, Мусо алайҳиссалом ҳам одам ўлдириб қўйганида гуноҳкор бўлди, кофир бўлиб қолгани йўқ.

Савол: — Бир одам: иншааллоҳ (Худо хоҳласа), мен мўминман, деса, унга нима дейилади?

Жавоб: — Унга Аллоҳ таоло: «Албатта, Аллоҳ ва Унинг фаришталари Пайғамбарга салавот айтурлар. Эй мўминлар, (сизлар ҳам) салавот ва салом айтинглар!» (Аҳзоб, 56, мазмуни), — деган, агар сен мўмин бўлсанг, Пайғамбарга (с.а.в.) салавот айт, мўмин бўлмасанг, у зотга салавот айтма, дейилади. Шунингдек, унга: Аллоҳ «Эй, имон келтирганлар, қачонки, жумъа кундаги намозга (азон) чақирилса, дарҳол Аллоҳнинг зикри сари ҳаракатга тушингизлар ва савдо-сотиқни тарк қилингизлар!..» (Жумъа, 9, мазмуни), — деган, дейилади.

Маоз ибн Жабал: Аллоҳга шубҳа қилган банданинг шубҳаси унинг барча эзгу ишларининг савобини ботил (барбод) қилади. Имон келтириб, гуноҳ қилган банданинг гуноҳлари мағфират қилинишидан умидвор ва унга азоб берилишидан хавотирда бўлинади, деганлар.

Маоз ибн Жабалга бир одам: «Аллоҳга шубҳа қилишлик, эзгу ишларнинг савобини йўқ қилса, албатта, имон гуноҳларни чилпарчин қилиб ташлайди», деди. Шунда Маоз ибн Жабал: «Қасамёд қиламанки, бу одамдан кўра илмироқ одамни кўрмаганман», деди.

Бир одамга, сен мусулмонмисан, дейилса, у, «билмадим», деб жавоб қилса, унга: «билмадим» деган сўзинг адолатми ёки зулмми, дегин. Агарда у, «билмадим» деган сўзим адолат, деса, унга: бу дунёда адолат бўлган у дунёда адолат бўладими, деб сўра. Агар у, ҳа, у дунёда адолат бўлади, деб жавоб берса, унга: Мункар Накирга, яхши ва ёмонлик Аллоҳнинг хоҳиши билан бўлишига ишонасанми, дегин. Агарда у: ҳа, деса, ундан: сен мўминмисан, деб сўра. Агарда у: «мен билмайман», деса, унга: сен ҳеч нарсани билмабсан ва ҳеч нарсанинг фаҳмига етмабсан ва нажот ҳам топмабсан, дегин.

Савол: — Бир одам: Жаннат ва Дўзах махлуқ эмас, деса, биз унга нима деймиз?

Жавоб: — Ундан: Жаннат ва Дўзах нарсами ёки нарса эмасми? — деб сўра. Аллоҳ таоло: «Аллоҳ ҳар бир нарсанинг Холиқи (Яратувчиси)», «Шубҳасиз, Биз ҳар бир нар-

сани меъёрида яратганмиз...», «Дўзахга улар туну кун рўбарў қилинажаклар...» деган. Агар у, Жаннат ва Дўзах фоний бўлиб кетадилар, деса, унга: Аллоҳ ўз инъомларини «(улар) туганмас ва ман этилмасдир» (*Воқеа, 33, мазмуни*), деб тавсиф қилган, дегин. Агар у: Жаннат ва Дўзахга уларнинг аҳли кириб бўлгач, фоний бўлиб кетади, деса, у, шубҳасиз, кофирдир. Чунки у бу сўзи билан Жаннат ва Дўзахда ҳаёт абадийлигини инкор қилган бўлади.

Абу Ҳанифа сўзида давом этди:

— Аллоҳ таоло бандаларнинг сифати билан тавсиф қилинмайди. Аллоҳнинг ғазаби ва ризои — Унинг тасаввурсиз сифатларидандир. Бу Аҳли Сунна вал Жамоанинг сўзларидир. Аллоҳ ғазабланади ва У рози бўлади, дейилган иборада Аллоҳнинг ғазабини уқубат, деб ва Унинг розилигини савоб, деб таъвил қилинмайди. Биз Аллоҳ ўзини қандай тавсиф қилган бўлса, шундай тавсиф қиламиз. Аллоҳ ўзини «аҳад» (ягона), «сомад» (ҳеч ким ва ҳеч нарсага муҳтож эмас), «лам ялид ва лам йуулад» (туққан ҳам эмас, туғилган ҳам эмас), «лам якун лаҳу куфуван аҳад» (Унга ҳеч тенг келадиган зот йўқ), «ҳайй» (тирик), «қодир» (қудратли), «самий» (эшитиб турувчи) «басир» (кўриб турувчи), «олим» (билиб турувчи) деб тавсиф қилган, биз ҳам шундай тавсиф қиламиз. «Аллоҳнинг йади одамлар қўллари устидадир», Унинг йади одамлар қўли каби эмас, одамларнинг қўллари каби шикаст топмайди, У қўлларнинг яратувчисидир. «Аллоҳнинг юзи одамларнинг юзи каби эмас», У ҳамма юзларни яратувчи зот, «Унинг нафси ҳам одамларнинг нафси каби эмас», У нафсларнинг яратувчисидир, «Унга ўхшаш нарса йўқ», у «эшитувчи» ва «кўрувчи» зотдир.

Савол: — Аллоҳ ўзи қаерда, деб сўралса, нима деб жавоб берамиз?

Жавоб: — Ундай савол берган одамга: Аллоҳ бор эди, макон йўқ эди, Аллоҳ халқни яратмасдан илгари бор эди, Аллоҳ бор эди, «қаерда», «ҳеч нарса» деган сўзлар йўқ эди, У ҳамма нарсанинг яратувчисидир, деб жавоб берилади.

Савол: — Хоҳловчи хоҳлаш билан хоҳлайдими, дейилса, нима деймиз?

Жавоб: — Унга айтки, сифат билан бўлгани учун хоҳлайди. Аллоҳ қодирдир. У қудрат сифатига эга бўлгани сабабли ҳар нарсага қодир. Аллоҳ билувчи. Билиш сифати зотида борлиги сабабли У ҳамма нарсани билувчидир. Аллоҳ молик — мулк эгаси. Унинг зотида мулкка эга бўлиш сифати мавжудлиги сабабли бутун олам Унинг мулкидир.

Савол: — Аллоҳ хоҳиш билан хоҳлайди, хоҳиш билан тақдир этади, билиш билан хоҳлайди, десак тўғри бўладими?

Жавоб: — Савол берган кимсага, ҳа, деб жавоб бер!

ИМОН БОБИ

Савол: — Имоннинг қароргоҳи қаерда?

Жавоб: — Имоннинг маъдани ва қароргоҳи қалбадир. Имоннинг фаръи, шўъбаси жасаддадир.

Савол: — Имон бармоқда ҳам борми?

Жавоб: — Ҳа.

Савол: — Бармоқ кесиб ташланса Имон қаерга кетади?

Жавоб: — Қалбга.

Савол: — Аллоҳ бандалардан бирор нарсани талаб қиладими?

Жавоб: — Йўқ, аксинча, улар Аллоҳдан талаб қиладилар.

Савол: — Аллоҳнинг бандалар устидаги ҳақи нима?

Жавоб: — Бандаларнинг Аллоҳга ибодат қилишлари (сиғинишлари), бандачилиқда Аллоҳга ҳеч ким ва ҳеч нарсани шерик қилмасликлари (ширк келтирмасликлари) Аллоҳнинг бандалар бўйнидаги ҳақидир. Бандалар шундай қилсалар, уларнинг гуноҳларини мағфират қилиш ва уларга ажру савоб бериш бандаларнинг Аллоҳдаги ҳақларидир. Чунки, Аллоҳ мўминлардан рози бўлади:

«(Эй, Муҳаммад,) дарҳақиқат, Аллоҳ мўминлардан —

улар дарахт остида сизга байъат (қасамёд) қилаётган вақт-ларида — рози бўлди...» (*Фатҳ, 18, мазмуни*). Иблисдан эса Аллоҳ газабнок бўлган. Аллоҳнинг: «...Нимани хоҳла-сангизлар, ўшани қилаверингизлар!..» (*Фуссилат, 40, мазмуни*) деган ояти ваъид оятларидандир.

«Раббингиз Унинг Ўзигагина ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишни амр этди» (*Ал-Исро, 23, мазмуни*).

«Самуд (қабиласи) эса, бас, уларни (тўғри йўлга) ҳидоят қилган эдик, улар ҳидоятни қўйиб, кўрликни (залолатни) севиб қолдилар...» (*Фуссилат, 17, мазмуни*), (биз уларга зафар ато этган ва баён қилган эдик).

«Бас, хоҳлаган киши имон келтирсин, хоҳлаган кимса кофир бўлсин» (*Каҳф, 29, мазмуни*). Бу ваъид оятидир.

«Мен жин ва инсни фақат Ўзимга ибодат қилишлари учунгина яратдим» (*Ваз-зориёт, 56, мазмуни*). Яъни, Мени яккаю ягона деб аташлари учун яратганман, дейилмоқда. Лекин ҳамма нарса, яхшиси ҳам, ёмони ҳам, ширини ҳам, аччиғи ҳам, фойдаси ҳам, зарари ҳам Аллоҳнинг яратиши билан бўлади.

«Мабодо Биз уларга фаришталарни туширсак ва ўликлар (тирилиб) уларга гапирса ҳамда ҳамма нарсани кафил сифатида уларга (уларнинг муқобилига) жам қилганимизда ҳам Аллоҳ хоҳлаганидан бошқалари имон келтирмаган бўлар эдилар...» (*Анъом, 111, мазмуни*).

«Агар Раббинг хоҳласа эди, Ер (юзи)даги барча кишилар ёппасига имон келтирган бўлур эдилар. Бас, сиз одамларни мўмин бўлишга мажбур қиласизми?! Аллоҳнинг изнисиз ҳеч бир жон (эгаси) имон келтира олмас...» (*Юнус, 99—100, мазмуни*).

«Агар Раббингиз хоҳлаганида эди, (барча) одамларни бир уммат (бир дин) қилган бўлур эди. (Улар) мудом турлича (ҳар хил эътиқодда) бўлиб борурлар. Раббингиз раҳм қилган кишилар эса бундан мустаснодирлар...» (*Худ, 118—119, мазмуни*), яъни, Аллоҳнинг хоҳиши билан. Аллоҳ уларни шунинг учун яратган.

«...“Аллоҳга ибодат қилинглар ва шайтондан йироқлашинглар”, (деган ваҳий билан) пайгамбар юборганмиз. Шунда улар орасида Аллоҳ ҳидоят қилганлари ҳам, шунингдек, йўлдан озишлиги қатъий бўлганлар ҳам бўлган...» (Наҳл, 36, мазмуни).

«Аллоҳ хоҳлаганинигина сизлар хоҳлайсизлар», яъни, Аллоҳ тақдир қилганини хоҳлайсизлар.

Шуайб алайҳиссалом дедилар:

«Динингиздан бизни Аллоҳ қутқарганидан кейин яна унга қайтадиган бўлсак, Аллоҳга ёлғон тўқиган бўламизку? Илло, Раббимиз — Аллоҳ хоҳлагани бўлур. Раббимизнинг ҳар нарсага илми кенгдир. Аллоҳгагина таваккул қилдик. Эй, Раббимиз! Биз билан қавмимиз ўртасида ҳақиқий ажрим ато эт! Зеро, Сен ажрим қилувчиларнинг яхшисидирсан» (Аъроф, 89, мазмуни).

Нух алайҳиссалом дедилар:

«Агар Аллоҳ сизларни оғдиришни истаб турган бўлса, (мен) сизларга насиҳат қилишни истаганим билан, сизларга насиҳатим фойда бермайди. У Раббингиздур ва Унинг ҳузурига қайтарилажаксизлар» (Худ, 34, мазмуни).

«(Зулайҳо) унга мойил, у (Юсуф дили) ҳам бунга мойил бўлганди. Агар Раббининг ҳужжатини кўрмаганида (бўлар иш бўлар эди). Шу тарзда ундан ёмонлик ва фаҳш-ни буриб юбордик. Албатта, у (дили) холис бандаларимиздандир» (Юсуф, 24, мазмуни).

«Сулаймонни имтиҳон қилдик ва унинг тахти устига бир (жонсиз) жасадни ташладик. Сўнгра у тавба қилиб...» (Сод, 34, мазмуни).

Буюк ва бенуқсон зот бўлган Аллоҳ билувчиरोқ зотдир.

Аллоҳнинг мадади ва ҳусни тавфиқи билан Абу Ҳанифанинг «ал-Фиқҳ ал-Абсат» китоби ниҳоясига етди.

Оламларнинг Рабби Аллоҳга ҳамд бўлсин!

Хожамиз ва мавлойимиз Муҳаммад алайҳиссаломга, у зот авлодларига ва саҳобаларининг барчасига Аллоҳнинг салавати бўлсин!

ИМОМИ АЪЗАМНИНГ АБУ ЮСУФГА ЎГИТЛАРИ

Ҳамд унга муносиб бўлган Зотга хосдир, дуруд Унинг Пайғамбарига (с.а.в.) бўлсин!

Ушбу битиклар Имом Абу Юсуф камолот ёшига етганидан сўнг ва унда ажойиб хислатлар ва одамлар билан мулоқот қилиш салоҳияти намоён бўлганидан кейин Имоми Аъзамнинг унга айтган насиҳатларидир.

Имомиз дедилар:

— Эй Ёқуб! Султоннинг ҳурматини ўрнига қўй, унинг мартабасини эъзозла, унинг ҳузурида ёлғон гапиришдан, бирор илмий ҳожат учун сени чақирмаганида олдига ҳар вақт киришдан ўзингни тий.

Халқ оммаси ва тожирлар ҳузурида фақат илмга оид нарсалар тўғрисида сўзла. Агар сен улар олдида молу дунё хусусида гап очсанг, улар сени молу давлатга ҳирси ва муҳаббати, пора олишга майли бор экан, деб сен тўғрингда ёмон фикрга борадилар ва нотўғри эътиқод қиладилар. Кўча-кўйларда ўтирмагин. Агарда бировни кутиш зарур бўлса, масжидда кутиб ўтир. Бозору кўчаларда ва масжидларда ҳаргиз овқатланма. Шойи матодан тикилган кийимларни кийма. Чунки бу бефаросатликка олиб боради.

Сен биринчи навбатда илм ол, ундан кейин ҳалол йўл билан молу давлат орттир. Ана ундан кейингина уйлан. Агар илм олиш даврингда мол топишга кўшиш қилсанг, илм ҳосил қилишдан маҳрум бўлиб қоласан. Илм ҳосил қилмасдан туриб, бойлик орттириш ва аёллар билан машғул бўлишга вақтингни сарф қилсанг, билгинки, умринг зое кетади. Уйланганингдан сўнг болаларинг кўпая бошлайди ва сен илм олишни тарк этиб, уларни таъминлаш билан шуғулланишга мажбур бўласан.

Одамларга беписанд бўлма. Ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам ҳурмат қил. Улар билан кўп муносабат қилма. Фақат

сенга мурожаат қилганларидан сўнг улар билан муносабат қил. Уларнинг муносабатларини масалаларни эслатиш билан тақдирла. Чунки илм аҳлидан бўлса, илм билан машғул бўлиб кетадилар, илм аҳлидан бўлмаса, сени ёқтириб қоладилар. Омма билан сўзлашганингда, сўзинг орасида динга оид масалалардан сўзлама. Чунки улар ҳам сенга тақлид қилиб сўзлай бошлайди. Агар бирор одам сендан бирор масала юзасидан фатво сўраб қолса, фақат унинг саволигагина жавоб бер. Унга ҳеч нарса қўшимча қилма. Ортиқча сўзларинг унинг саволига берган жавобингни чалкаштириб қўяди.

Гарчи сен ўн йил касбсиз ва озиқ-овқатсиз қолсанг ҳам, илмдан юз ўгирма. Фақат бундай қилсанг, ҳаётинг оғир кечади. Сен шогирдларингга юзлан. Уларнинг илм олишга қизиқишларини кучайтириш учун бирини ота, бошқасини ўғил қилиб ол. Оми ва бозорчи одамлардан бирортаси сен билан муноқаша қилмоқчи бўлса, сен у билан муноқаша қилма. Чунки бу сенинг обрўингни тўқади. Ҳақиқатни айтишда ҳеч кимдан, ҳатто султондан ҳам тортинма. Ибодатни бошқалардан кам қилишда ўзингдан рози бўлма. Оми халқ сенинг ўзларидан кўра ибодатга камроқ юзланганингни кўрсалар, сени ибодатга аҳамият бермас экан, деган фикрга борадилар ва шунингдек, уларга нодонликлари «фойда» берганидек, сенга илминг фойда берган экан, деб эътиқод қилиб қоладилар.

Агар сен олимлари бор шаҳарда қўним топсанг, дарров у шаҳарни ўзингники қилиб олма. Ўзингни ўшалардан биридек тут, токи уларнинг обрўларини тортиб олиш мақсадинг йўқлигини билсинлар. Акс ҳолда, улар биргалашиб сенга қарши чиқадиладар ва мазҳабинг шаънига таъна тошларини ота бошлайдилар. Шундай ҳол рўй берса, оми халқ ҳам сенга қарши чиқадиладар, сенга хўмрайиб қарай бошлайдилар ва уларнинг назарида давоси йўқ вабога йўлиққан одамга ўхшаб қоласан.

Агар сендан бирор масалани сўрасалар, унда улар билан қизгин баҳсу мунозара қилиб ўтирма. Уларга фақат

далилу ҳужжатларга асосланиб сўзла. Уларнинг устозларига таъна қилма. Акс ҳолда, улар ҳам сенга шу қабилда жавоб берадилар. Одамлардан эҳтиёт бўл. Очиқ-ойдин ҳолатингда бўлганингдек, махфий ҳолатингда ҳам Аллоҳ йўлида бўл. Илм сирини ошкор қилмагунигча, у соҳани ислоҳ қилишга уринма.

Мунозара мажлисида қўрқиб гапирма. Чунки бу изоҳлашга халал беради ва тилинг тугилиб қолишига сабабчи бўлади.

Кўп хохолаб кулаверма. Зеро, бу қалбни ўлдиради. Доймо оҳиста юр. Юмушларда шошма-шошарлик қила кўрма. Ортингдан чақирганга жавоб берма. Чунки молларнигина орқасидан чақирадилар. Сўзлаган вақтингда қичқириб гапирма ва овозингни баланд қилма, ўзингни босиқ тут, кам ҳаракат қил. Шундай қилсанг, сенинг собитқадамлигинг ҳаммага аён бўлади.

Одамлар орасида Аллоҳнинг зикрини кўп қил, токи улар сендан ўргансинлар. Куръони карим ўқиш учун ўзинга вақт белгила. Ҳар намоздан сўнг Аллоҳни зикр қилишни, сенга берган сабру бардош учун Унга шукроналар изҳор қилишни одат қил. Ҳар ойда маълум кунларда рўзадор бўлишни ўзинга белгилаб қўй, токи бошқалар сенга тақлид қилсинлар. Ўзингни назорат қил, илминг дунё ва охиратингга фойдали бўлиши учун ўзгаларга ғамхўрлик қил. Сен ўзинг олди-сотди қилиб юрма, рўзгор юмушларини қилиб туриш учун бирорта ишончли одамни тайинлаб қўй. Дон-дунларни харид қилганингда тортишиб ўтирма, тангаларни шахсан ўзинг тортиб кўриб юрма, балки, бу ишларни бошқаларга юклаб қўй.

Молу давлатингга ва мансабингга кўнгил қўяверма. Чунки Аллоҳ улар ҳақида сени сўроққа тутади.

Одамларнинг хатоларига эргашма. Уларнинг тўғри ишларига эргаш. Агарда бирорта одамнинг ёмон ишини билсанг, унга уни эслатма, балки, ундан яхшилик иста ва унга яхшиликни эслат. Уни фақат диний томонидангина гапир. Агарда диний йўлда хатога йўл қўяётган бўлса,

уни одамларга айт, токи улар унга эргашмасинлар ва ундан эҳтиёт бўлсинлар. Зеро, Пайғамбаримиз, алайҳиссалом: *«Ёмоннинг ёмонлигини гапиринглар, токи одамлар ундан огоҳ бўлсинлар. Агар бадавлат ва мансабдор одам динга зарар етказадиган иш қилса, уни ошкор айтинлар, уни обрўсига қараманглар. Зеро, Аллоҳ сенга мададкор. Сенга ва динингга нусрат берувчи зотдир»*, деганлар. Агарда бир марта Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтганларини қилсанг, одамлар сендан ҳайиқадилар ва ҳеч ким динда бидъату хурофотни зоҳир қилишга журъат қила олмайди. Ўлимни унутма. Устозинг ва бошқа сенга илм ўргатганларга Аллоҳдан мағфират тила, Куръон ўқишда давомли бўл, мазорлар, муборақ жойлар ва машойихларни кўпроқ зиёрат қил. Муаззин азон айтиши билан масжидга шошил, токи бошқалар сендан олдин бормасинлар. Кўшнингда кўрганингни сир сақла. Чунки у сен учун бировнинг омонатидир. Одамларнинг сирларини фош қилма. Маслаҳат сўраганга билганингча маслаҳат бер. Бундай ишлар сени Аллоҳга яқин қилади.

Ушбу панду насиҳатларимни қулоғингга қуйиб ол. Улар бу дунёю у дунёда, иншааллоҳ, сенга фойда беражак.

Ҳеч қачон бахил бўлма. Бахиллик одамларнинг ғазабини кўзгайди. Таъмагир ҳам, ёлғончи ҳам бўлма. Жиддий нарсани ҳазилга йўядиган, ҳақни ноҳақ билан қориштириб юборадиган ҳам бўлма. Барча ишларда шонингни сақла. Кийимларнинг доим оппоғини кий, ўзингнинг кўнглинг тўқ эканлигингни, молу дунёга ҳирс қўймаслигингни кўрсат. Гарчи камбағал бўлсанг ҳам, камбағаллигингни билдирма. Ҳимматли бўл, ҳимматсиз одам беобрў бўлади. Кўча-кўйда кетаётганингда ҳадеб ўнгу сўлингга боқаверма, балки, ерга қараб юр.

Аҳли илмлар олдида ҳеч нарсага арзимас бу дунёи дунни пастга урма. Зеро, Аллоҳ ҳузуридагилар бу дунё нарсаларидан яхшидир. Илмга юз тутмоқлигинг учун баъзи юмушларингни бошқаларга топшириб қўй. Бу ҳожатингни раво қилиш учун ишончлироқ йўлдир. Ақли норасолар билан

гаплашишдан ўзингни сақла. Шунингдек, баҳсу мунозара қилиш одобини билмайдиган ва далилу ҳужжатларни эътироф қилмайдиган ва фақатгина сохта обрў орттиришни мақсад қилиб олган, одамлар олдида турли-туман масалалар сўраб, сени ҳижолат қилишни истаган, сенинг ҳақ эканингни билатуриб, инобатга олмайдиган баъзи бир аҳли илмлар билан гаплашиб ўтиришдан ўзингни тий. Одамлар орасида обрў-эътиборга эга бўлганлар ҳузурига кирганингда, ўзлари ўтказишмаса улардан олдинга ўтма, токи улардан сенга озор етиб қолмасин. Бегона одамлар орасига кирсанг, сени ҳурмат юзасидан намозга ўтказмасалар, сен ўзингча уларга пешволик қилма. Эрта тонгда ва қиём вақтида ҳаммомга кирма. Илмий мажлисда зинҳор газабланма. Одамларга қисса ва ҳикоялардан сўзлама. Чунки уларнинг муаллифлари одатан ёлғонсиз ижод қила олмайдилар. Бирорта илмий мажлисга боришни қасд қилсанг, фикҳга бағишланган мажлисгагина бор. Одамлар сенинг ҳозир бўлишингдан ғурурланиб кетмасликлари ё сени хўжақўрсингагина илмий сифатга эга экан ёки сохта олим экан, деб гумон қилмасликлари учун илмий мажлисда билганларингдан гапириб бер. Мажлисда сўз фатвога оид бўлганидагина у ҳақда сўзла. Акс ҳолда, жим ўтир.

Ҳузурингда бошқа одамнинг дарс олиши учун ўтирма. Балки, унинг сўзлаш кайфияти ва илм даражасини сенга айтиши учун ёронларингдан бирини унинг олдида қолдир.

Зикр мажлисларига ёки сенинг шарафинг сабабли, мақташинг учун йиғин қилганникига маҳалла аҳлингни ва ўзинг суянадиган одамларни ва уларга яқин бирор биродарингни юбор. Никоҳ маросимларини ўтказишни, жаноза намозини ва икки ийд намозларини адо этиб беришни маҳалла имомига топшириб қўй ва мени дуои хайрингдан дариф тутма.

Ушбу ўғитларимни мендан қабул эт. Мен фақат сенинг ва мусулмонларнинг манфаати учун насихат қилмоқдаман. Тамом.

ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ЮСУФ ИБН ХОЛИДГА ЎГИТЛАРИ

У зотнинг шогирдларидан Юсуф ибн Холид ўз юрти Басрага қайтиш учун изн сўраганида, Имоми Аъзам шундай дедилар:

— Йўқ, мен сенга одамлар билан муомалада, аҳли илмининг мартабаларида, нафснинг тарбиятида, раияни бошқаришда, хос ва умумий ахлоқда, омма ҳолини ўрганишда зарур нарсалар ҳақида панду насиҳатлар қилмагунимча ватанингга қайтишингга ижозат беролмайман. Ўйлайманки, менинг ўғитларимни илминг билан бирга олиб кетсанг, улар кундалик ҳаётингга сенга қурол бўлиб хизмат қилади, сенга зеб бериб турса-турадики, аммо зарари тегмайди.

Шуни билгинки, агар сен одамлар билан ёмон муомалада бўлсанг, нафақат улар ва ҳатто ўз ота-онанг ҳам сенга душман бўлиб қолади. Агарда сен халқ билан хуш муомалада бўлсанг, улар сенга хешу ақрабога айланадилар.

Сўнгра Имоми Аъзам менга дедилар:

— Сен бир кун сабр қил, мен сенга вақтимни ажратман, фикрларимни тўплаб, нима қилишинг лозим эканини тушунтириб бераман. Мендан миннатдор бўласан. Тавфиқ фақат Аллоҳдандир.

Ваъда берган кун етиб келгач, Имоми Аъзам шундай дедилар:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Мен сенга қилган ниятимни ошкор этайин. Тасаввур қилгинки, сен Басрага кирдинг ва муҳолифларинг билан зиддиятга учрадинг, ўзингни улардан юқори қўйдинг. Улар олдида илминг билан мағрурландинг ва улар билан муносабат ва борди-келдини тўхтатдинг. Улар ҳам тўхтатишди. Сен уларни, залолатдалар, деб айбладинг, улар эса, сени

залолатда, деб айблашди ва сендан юз ўгирдилар. Ва бу кулфат бизга ва сенга етди. Сен қочишга ва улардан узоқлашишга муҳтож бўлдинг. Аллоҳ таоло нажот бергунича, муомала қилмасликнинг иложи йўқ киши билан муомала қилмаган киши оқил эмас!

(Юсуф ибн Халид: устозим айтганларидек бўлган эди, деб эътироф этган.)

Сўнгра Имом Аъзам дедилар:

— Агар Басрага кирсанг, сени одамлар кутиб оладилар, сени зиёрат қиладилар, мартабангни ўз ўрнига қўядилар. Сен ҳам ҳар бир одамнинг ҳурматини ўрнига қўй, аҳли илмни эъзозла, обрўли одамларнинг иззатини жойига қўй, қарияларни қадрла, ёшларга яхши муносабатда бўл, оммага яқинлаш, савдогарлар билан муомала қил, яхшилар билан юр, султонларнинг мартабаларини ўрнига қўй, сенга интиланларнинг бирортасидан нафратланма, мурувватингни улардан дариф тутма, зинҳор-базинҳор ўз сирингни бировга ошкор қилма, синамасдан туриб, бирор кимсанинг дўстлигига ишонма, хасис ва пасткаш кимсаларни хизматингга қўйма, ўзингга зарари тегадиган гапларни сўзлашдан ўзингни тий, бадхулқ кишилардан ўзингни узоқроқ тут, гаразли мақсад билан ташкил этиладиган зиёфатларга борма, одамлардан ҳадялар ола кўрма. Сабру қаноатли, хуш хулқли ва кенг юракли бўл. Кийим-кечакларингни янгилаб тур, хушбўй нарсаларни тез-тез истеъмол қил, одамлар билан бот-бот мулоқот қилишга вақт белгилаб қўй. Бундай учрашувлар тайин қилинган вақтида амалга оширилиши лозим. Шахсий юмушларингни қилишинг учун ҳам ўзингга вақт ажратиб қўй. Одамларга насиҳат қилишингдан олдин, айтмоқчи бўлганларингга ўзинг риоя қил. Шундай бўлганидагина ўгитларинг сенга обрў келтиради. Намозларингни қолдирма. Таомингни эҳсон қил. Зеро, бахил асло улуғ бўлмагандир. Яхши дўстлар орттир, одамлар улар орқали сени танисинлар. Бузуқликни кўрганингда яхшиликни кўпайтир, яхшиликни билганингда унга рағбат ва эътиборни кучайтир. Сени зиёрат

қилганларни ҳам, зиёрат қилмаганларни ҳам кўриб туришга интил. Сенга яхшилик қилганларга ҳам, ёмонлик қилганларга ҳам яхшилик қил. Кечиримли бўл, эзгуликка даъват қил. Кераксиз нарсалардан ўзингни олиб қоч, сенга озор берадиганлардан ўзингни узоқ тут. Ҳуқуқларни танишга шошил. Биродарларингдан бирортаси бемор бўлиб қолса, албатта, уни шахсан ўзинг бориб, кўриб тур ва унинг ҳузурига тез-тез ўз вакилингни юбориб туришни унутма. Кўзингга кўринмай қолган биродаринг ҳолидан хабар ол. Улардан бирортаси сени кўрмай қўйган бўлса ҳам, сен уни бориб кўр. Жафо қилганга вафо қил, ҳузурингга келганларнинг ҳурматларини ўрнига қўй, сенга ёмонлик қилганнинг гуноҳидан ўт. Улардан бирортаси сен тўғрингда ёмон сўзлаган бўлса, сен у тўғрисида яхши сўзла, улардан бирортаси вафот этса, унинг ҳаққини адо эт, хурсандчиликни нишонлаётганни табриклаб қўй, бошига мусибат тушганга таъзия билдир, унга ҳамдард бўл, сендан бирор юмуш талаб қилса, унга дарҳол кўмаклаш, ёрдам сўраган одамга ёрдам бер, қўлингдан келганича одамларга меҳр-муҳаббат кўрсат ва ҳатто уларнинг энг ёмонига ҳам саломингни ошқора бер.

Агар бирор мажлисда ёки хонадондаги йиғилишда ёки масжидда одамлар билан бирга бўлиб қолсанг-у, суҳбатда ихтилофли масалалар кўтарилиб қолса ва улар сенингча нотўғри бўлса ҳам сукут сақла. Мабодо, сендан сўраб қолишса, қавм билганини айтсанг, сўнг, бу хусусда бошқача фикрлар ҳам бор, деб қўйгин ва далил-ҳужжатлар билан уларга тушунтир. Одамлар сендан эшитишса, қадру қимматингни билишади. Сендан, бу кимнинг сўзи, деб сўрасалар, уларга, «бу баъзи бир фуқаҳоларнинг фикрларидир», деб жавоб бергин. Агар бунга қаноатланиб, фикрларини ўзгартирсалар, улар сени чуқур билимга эга эканлигингдан хабар топадилар ва сени осмонга кўтарадилар. Ҳузурингга кам келадиган кимсага ҳам одамлар муҳокама қилаётган илмдан бирор билим ўргат. Уларнинг ҳар бири ундан бирор маълумот олади. Уларга тушунарли илм-

ни ўргат. Гоҳо улар билан ҳазил қилиб, суҳбатлашиб тур. Бу ўзаро меҳр ва муҳаббат пайдо бўлишига ва уларнинг илм олишда бардавом бўлишларига сабабчи бўлади. Гоҳо уларга меҳмоннавозлик кўрсат, уларнинг баъзи бир ҳожатларини раво қил, уларни қадрла, уларнинг хатоларини билмасликка ол, уларга нисбатан шафқатли ва кечиримли бўл, юрагинг сиқилганини, хафалигингни уларга билдирма, ўзингни гўё уларнинг биридек тут, одамлар сенга қандай муомалада бўлишларини истасанг, сен ҳам уларга шундай муомалада бўл, ўзингга нимани раво кўрсанг, уларга ҳам шуни раво кўр, нафсингни тийиб юр, уни тергаб тур, уни ўз ҳолига ташлаб қўйма, сенга ғазаб қилмаганга ғазаб тошини отма, ёмонликка боис бўладиган бақириқ-чақириқдан четда бўл, сени тингламаганни сен тингла. Модомики, одамлар сенга масъулият юкламас эканлар, сен ҳам уларга масъулият юклама, уларга ўзлари нимани истаса шуни иста. Холис ниятли ва ростгўй бўл. Кибр-ҳаволи бўлма, уни тарк эт. Сенга жафо қилсалар ҳам, сен одамларга жафо қилма. Бировнинг омонатига хиёнат қилма, сени алдасалар ҳам, сен уларни алдама. Тақвони маҳкам тут, бошқа дин аҳллари билан улар сенга муносабат қилганларига мувофиқ муносабат қил.

Агар сен ушбу ўғитларимга амал қилсанг, умид қиламанки, иншааллоҳ, омонликда умргузаронлик қиласан.

Имоми Аъзам Нўъмон ибн Собит, Аллоҳ у зотдан рози бўлсин ва марқадларини мунаввар айласин, таржимаи ҳолларининг хотимасига оид ушбу маълумот «Аълом ал-Ахёр» китобидандир.

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Имом Қози Абдул Уло Саид ибн Муҳаммад «Китоб ал-Ақида» асарида Сулаймон Мусо Журжонийдан шундай ривоят қилган:

Бир одам Имоми Аъзам (р.а.) ҳузурларига келиб:

— Одамлар ўртасида гаплар турли-туман, уларни эшитиб ҳайрон бўламан, улардан қайси бири тўғрилигини билмай қолдим. Муҳтарам имом жаноблари, менга шундай йўл кўрсатингки, эртага мен Дўзахдан нажот топайин ва ўзингизга ўзингиз раво кўрадиган йўлни менга тушунтириб берингки, мен унга эргашсам маломатга қолмайдиган бўлайин, — деди.

Абу Ҳанифа дедилар:

— Одамлар, Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига ва Муҳаммад (с.а.в.) Унинг бандаси ва расули эканлигига ва Аллоҳ бутун борлиқнинг Хожаси эканлигига иқрор бўлиб, Аллоҳдан ўзгага сиғинадиганлардан йироқ бўлиб, Аллоҳ тенги ва ўхшаши йўқ зот эканлигини эътироф қилганларидан сўнг, уларга намоз, рўза, закот, ҳаж (имкони бўлган бандага) амалларининг фарзлигига иқрор бўлишлари ва шунингдек, куфр ва ширклардан холи бўлишлари ва фарз бўлган амалларни бажаришлари вожибдур. Мазкур ишларни қилиб, вафот этган банда Аллоҳнинг валий бандаларидандир. Агар банда Аллоҳнинг бирлигига ва Пайгамбарнинг (с.а.в.) барҳақлигига гувоҳлик берса-ю, фарз амалларини тугал бажармаса, у вақтда унинг холи Аллоҳга ҳаволадир. Аллоҳ истаса, бундай бандани фарз амалларини бажармагани учун азоблайди ва истаса, уни афв қилади.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) саҳобаларидан бирорталарини ҳақорат қилишдан ўзингни сақла. Уларнинг сиру асрорларини Аллоҳга ҳавола қил. Аллоҳ: **«Улар ўтиб кетган уммат(лар)дир. Уларнинг аъмоллари ўзларига ва сизларнинг аъмолларингиз ўзларингизга. Сизлар уларнинг қилган ишлари учун жавоб бермайсиз»**, — деган (*Бақара, 134, мазмуни*).

Тақдирнинг барчасига имон келтиришинг, Аллоҳ шаънига ҳақдан бўлагини айтмаслигинг, ўзингга раво кўрган нарсани одамларга раво кўришинг, ўзингга хоҳламаганингни уларга ҳам хоҳламаслигинг, Аллоҳ динида ўз раъйинг билан сўзламаслигинг, Унга зид таъвил ва эътироз қилмаслигинг лозим. Чунки Аллоҳ: **«У ўзи қила-**

диган бирор нарса ҳақида жавобгар эмас, балки улар (бандалар) жавобгардирлар», — деган (*Анбиё*, 22, мазмуни).

Абу Исмаил Нух ибн Жомеъ Марям: «Мен Абу Ҳанифадан (р.а.) аҳли Қибла вал жамоа ҳақида сўрадим ва у зот қуйидагича жавоб қилдилар, деди:

— Абу Бакр ва Умарни бошқалардан (бошқа саҳобалардан) афзал кўрган, Усмон ва Алини севган (Аллоҳ улардан рози бўлсин), оёқ кийимига масҳ тортишни этироф этган, ҳеч кимни гуноҳи учун кофир деб атамаган, яхшилик ва ёмонлик Аллоҳ таолонинг иродаси билан бўлишига имон келтирган, Аллоҳ ҳақида, яъни, Унинг зоти тўғрисида ўз раъйи билан сўзламаган банда аҳли Қибла вал Жамоадандир.

(*Ушбу маълумотлар*
«Китоб ал-Ақида» асаридан олинди.)

Имом ал-Арзинжоний (раҳматуллоҳи алайҳ) Баздавийга ёзган шарҳида шундай деган:

— Имом Абу Ҳанифа қуйидаги китобларни тасниф қилган:

1. «Ал-Олим ва ал-Мутааллим»;
2. «Китоб ар-Рисола» (*Ушбу рисола Имом Абзамнинг биродарларидан бири Усмон ал-Бустийга юборган мактубларидир*);
3. «Китоб ал-Фикҳ ал-Акбар»;
4. Сарф фанига оид «Китоб ал-Мақсуд».

ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ЎҒЛИ ҲАММОДГА НАСИҲАТЛАРИ

— Эй бўтам! Аллоҳ сени рушди ҳидоятга бошласин ва сенг а У доимо мададкор бўлсин! Мен сенга панду насиҳат қилмоқчиман. Менинг ўғитларимни хотирангда сақласанг ва қулоғингга қуйиб олсанг, дининг ва дунёинг йўлида сенга, иншааллоҳ, бахту иқбол ёр бўлишини тилайман.

1. Аллоҳдан кўрқиб, жисмингдаги барча аъзоларни гуноҳу маъсиятдан сақлаган ҳолда Унга бандачилик қил! Унинг буйруқларини сўзсиз адо эт!

2. Эҳтиёжинг тушадиган илмни ўрганишдан ўзингни олиб қочма!

3. Дину дунёнинг йўлида асқотадиган кишилар билангина ошначилик қил!

4. Нафсингдан ҳаққингни ол. Зарурат бўлганидагина унга инсоф қил.

5. Мусулмонга ҳам, зиммийга ҳам душманчилик қила кўрма!

6. Аллоҳ берган ризқу рўзингга қаноат қил!

7. Бошқаларга муҳтож бўлмаслигинг учун қўлингдаги бор бисотингдан тадбиркорлик билан фойдалан!

8. Одамлар сенга таҳқир назари билан боқишларига сабабчи бўладиган юмушни қилма!

9. Эҳтиёжингдан ортиқча бўладиган нарсаларга берилишдан нафсингни тий!

10. Одамлар билан учрашганигда гапни салом беришдан бошла, сўзлаганда майин ва мулойим сўзла, яхшиларга ёқимли бўл, ёмонлар билан мурсою мадора қил!

11. Аллоҳга кўп зикр айт, Унинг Пайғамбарига бисёр салавотлар йўлла!

12. Пайғамбаримиз, алайҳиссалом, марҳамат қилган қуйидаги саййидул истиффор билан машғул бўл!

«Аллоҳумма анта раббий, ла илаҳа илла анта, холақтаний ва ана абдука ва ана ʔала аҳдика ва ваъдика маста-тоъту, аъзузу бика мин шарри ма сонаъту, абуу лака би-ниъматика алайя ва абуу бизанбий фағфирлий фаиннаҳу ла яғфируз зунуба илла анта».

Ушбу саййидул истиғфорни тунда ўқиган банда, мабо-до ўша кеча вафот этса, жаннатга киради, кундузи ўқиган банда, мабодо ўша куни оламдан ўтса, жаннатга киради.

Маъноси: *«Парвардигоро, Сен менинг Раббимсан, Сендан ўзга илоҳ йўқ, Сен мени яратдинг ва мен Сенинг қулинг-ман, Сенинг аҳдинг ва ваъданга қўлимдан келганича со-бит бўламан. Қилган ишларимнинг ёмонлигидан Ўз пано-ҳингда асрашингни сўрайман, менга берган инъомингга ва гуноҳимга иқрорман, мени мағфират қил. Зеро, Сендан бошқа гуноҳларни мағфират қиладиган зот йўқ!»*

Саҳобалардан Абу Дардога, уйингга ўт кетди, дедилар. У зот, мени уйимга ўт тушмайди. Пайғамбаримиз алай-ҳиссаломдан, кимки қуйидаги ибораларни тонгда ўқиса, кечга қадар унга ҳеч қандай мусибат етмайди ва агарда уларни кун қорайиши билан ўқиса, тонг отгунгача унга ҳеч қандай бахтсиз ҳодиса йўлиқмайди, деганларини эшит-ганман, деб жавоб берган экан.

Мазкур ибора қуйидагидир:

«Аллоҳумма анта Раббий, ла илаҳа илла анта, алайка таваккалту, ва анта Раббул Аршил азийм, ма ша-аллоҳу кана ва ма лам яша лам яқун. Ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳи-л-ʔалийийи-л-ʔазийм».

Маъноси: *«Парвардигоро, Сен менинг Раббимсан, Сендан ўзга илоҳ йўқ, Сенга таваккал қилдим, Сен буюк Арш-нинг Парвардигорисан. Аллоҳ истаган нарсаси бўлади ва истамаган нарсаси бўлмайди. Куч ва қудрат Буюк ва Улуғ Аллоҳ биландир»,*

(Аниқ хабарларда нақл қилинишича, Абу Дардо (р.а.) хо-надонларини ўт тушишидан Аллоҳ асраган экан.)

13. Ҳар куни Куръон ўқишни одат қил ва ўқиганла-

рингнинг савобини Пайғамбаримиз алайҳиссаломга, ота-онанг, устозларингга ва барча мусулмонларга бахшида қил!

14. Душманларингдан кўра ҳам дўстларингдан эҳтиёт бўл. Одамлар орасида фисқу фасод зиёда бўлган вақтида душманинг дўстингдан фойдаланиши мумкин.

15. Сиру асрорингни, моддий имкониятингни, мазҳабингни ва борар жойингни махфий тут!

16. Қўшничиликни яхши қил ва қўшнингдан келадиган азиятларга сабру бардошли бўл!

17. Аҳли Суннат вал Жамоат йўлини маҳкам тут, заллат ва жаҳлат аҳлидан ўзингни четга ол!

18. Барча ишларингда холис ниятли бўл, ҳар бир ҳолатда ҳам фақат ҳалол нарсаларни истеъмол қилишга жидду жаҳд қил!

19. Беш юз ҳадис орасидан танлаб олганларим бўлмиш куйидаги беш ҳадисга амал қил:

а) Барча ишлар, албатта, ниятга боғлиқ бўлади. Ҳар бир кишига ният қилгани бўлади.

б) Кераксиз нарсалар билан шуғулланмаслик кишининг диёнати ҳуснидандир.

в) Ўзи хуш кўрган нарсани бошқага ҳам раво кўрмаган банданинг имони баркамол бўлмайди.

г) Ҳалол ҳам маълум ва ҳаром ҳам маълум. Аммо улар ўртасида шубҳали нарсалар ҳам мавжуд. Кўпчилик уларни билмайди. Улардан ўзини сақлаган банда динини ва шарафини ҳимоя қилган бўлади. Шубҳали нарсалардан ўзини тиймаган банданинг ҳаромга ўтиб қолиши ҳеч гап эмас. Бундай банда кўриқхона атрофида қўй боқаётган қўйчивонга ўхшайдик, у ҳар лаҳзада кўриқхонага ўтиб кетиши мумкин. Ҳар бир ҳукмдорнинг кўриқхонаси бўлганидек, Аллоҳнинг ҳам кўриқхонаси бор. У Аллоҳнинг ҳаром қилган нарсаларидир. Ҳар бир баданда бир парча гўшт борки, у соғлом бўлса, бадан ҳам соғлом бўлади ва агар у касал бўлса, бадан ҳам бемор бўлади. У — қалбдир.

д) Бировларга тили ва қўли билан озор етказмайдиган мусулмон ҳақиқий мусулмондир.

20. Соғ ва саломат вақтингда доимо қўрқинч ва умид орасида бўл! Аллоҳ таоло хусусида яхши ўй, холис қалб, зафарли умид билан оламдан ўт!

ИМОМ АЪЗАМНИНГ УСМОН АЛ-БУСТИЙГА МАКТУБИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Абу Ҳанифадан Усмон ал-Бустийга! Саломун алайкум. Мен сен билан бирга танҳо Аллоҳга ҳамд айтаман. Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир.

Амма баъд:

Сенга Аллоҳдан қўрқишни ва Унга итоатда бўлишни тавсия қиламан. Зеро, Аллоҳ таолонинг ҳисоби ва жазоси бошқа ҳисоб ва жазога ўрин қолдирмайди.

Мактубинг менга етиб келди. Унда битилган насиҳатинг ва бизга бўлган ғамхўрлигингни тушундим. Мактуб ёзишга туртки бўлган нарса, менинг билишимча, эзгулик ва панду насиҳат қилишга интилишдир. Шундан бўлса керак, мактубингда менинг «Муржиалар»дан эканлигим, «мўмин золл» дейишим сенга етиб борганини ва булар сенга оғир ботганини эслатасан.

Қасам ичаманки, Аллоҳдан йироқлаштирувчи амални қилганга узр йўқ. Шунингдек, одамларнинг динга киргизган янгиликлари — бидъатлари ҳидоятга етакловчи амаллардан эмас. Фақат Қуръон келтирган, Пайғамбаримиз, алай-ҳиссалом, даъват этган ва одамлар тоифаларга бўлиниб кетгунича саҳобалар ушлаган йўл ҳақ ва тўғри йўлдир. Улардан бошқаси бидъат ва хурофотлардир. Сенга юбораётган мактубимни яхшилаб англаб ол. Билгинки, ушбу мактубим сенга фойда келтиришидан умидим бўлмаганида эди, уни ёзишга ўзимни мажбурламаган бўлар эдим. Ўз тўғрингдаги раъйингдан огоҳ бўл, ичингга шайтон кириб

олишидан кўрк. Аллоҳ бизни Ўз паноҳида асрасин, шайтонга бўйсунидан эҳтиёт бўл, сенга ва ўзимизга Аллоҳдан Ўз карами билан тавфиқ беришини сўраймиз.

Сенга маълум қиламанки, Аллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар қилиб юборишидан илгари одамлар аҳли ширк эдилар. Аллоҳ уларни Исломга даъват қилиш учун Муҳаммад алайҳиссаломни юборди ва у зот одамларни Аллоҳдан ўзга илоҳ мавжуд эмаслигига, У танҳо ва шериксиз эканлигига имон келтириб ва Аллоҳ томонидан келтирган таълимотларига иқдор бўлишга даъват қилди.

Исломга кирган банда мўмин ва ширкдан холи бўлди. Унинг молию жони дахлсиз бўлди. Унга мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқи берилди. Унинг молига, қонига тажовуз қилиш ҳаром бўлди.

Исломга даъват этилган пайтда уни қабул қилмаган банда кофир, яъни, имонсиз бўлди. Унинг моли ҳам, жони ҳам мусулмонларга ҳалол қилинди. Ундан Исломни қабул қилиши талаб этилди, акс холда ўлдирилиши ё Аллоҳнинг кўрсатмаси билан жизя бериши айтилди.

Сўнгра аҳли тасдиқлар учун фарзлар буюрилди.

Фарзларни ушлаш имон билан амал бўлди. Шунинг учун Аллоҳ: **«Имон келтирган ва солиҳ амаллар қилган...»**, **«Ким Аллоҳга имон келтирса ва солиҳ амал қилса...»** — деб амр этади. Ушбу ва уларга ўхшаш оятлар мазмунидан кўриниб турибдики, амални йўқотган, яъни, уни тарк этган банда имонни йўқотган бўлмайди. Зеро, у имонга амалсиз эришган. Агарда амал қилмаган бандани имонини йўқотган, деб ҳисобланганида эди, у имон номидан ҳам, унинг ҳурматидан ҳам ажралган бўлур эди. Шунга ўхшаш одамлар имондан ажралсалар, бу йўқотиш билан улар имон номидан, унинг ҳурматидан ва ҳуқуқидан чиқиб, ширк давридаги эски ҳолатларига қайтиб қолган бўлур эдилар. Имон ва амалнинг фарқи шундан англанадики, одамлар имонда бир-бирларидан фарқ қилмайдилар ва бир-бирларига нисбатан афзалликка ҳам эга бўлмайдилар, аммо

улар фарзларни бажаришда, яъни, амалда бир-бирларидан устунликка эга бўлишлари мумкин. Фаришталарнинг ва Пайғамбарларнинг дини бирдир. Шунинг учун Аллоҳ таоло амр этади: **«Эй, имон келтирганлар, (Аллоҳ) сизлар учун дин бўйича Нухга буюрган нарсани ва Биз сизга (Муҳаммадга) ваҳий қилган нарсани, (шунингдек,) Биз Иброҳим, Мусо ва Исога буюрган нарсани — шариат қилди: «Динни барпо қилинглар ва унда фирқа-фирқага бўлинмангизлар!..» (Шуро, 13, мазмуни).**

Билгинки, Аллоҳ ва унинг Пайғамбарига (с.а.в.) имон келтиришга йўллаш фарз амалларни бажаришга йўллаш сингари эмас. Буни англаш шунчалар мушкулми?! Фарзларни билмаганидан жоҳил бўлса-да, уни мўмин деб атайсан. Уни имони учун, Аллоҳ таоло Қуръони каримда атаганидек, мўмин деб аташдан қочиб бўладими? Фарз амалларни билмагани учун уни жоҳил, деб атасанг-да, у билмаганини ўрганиб олади. Аллоҳ таолони ва Унинг Расулини (с.а.в.) билишдан адашган одам мўмин ҳолда одамлар биладиган нарсани билишдан адашган одам каби бўладими? Аллоҳ таоло фарз амалларини таълим бериш хусусида: **«Янглишиб кетмасликларинг учун Аллоҳ сизларга баён этади. Аллоҳ ҳар бир нарсани билувчидир» (Нисо, 176, мазмуни),** деб буюради.

«...бири (унутиб) адашганда, иккинчиси эслатади...» (Бақара, 282, мазмуни). **«Мусо деди: Уни қилдим. Демак, мен адашганларданман» (Шуаро, 20, мазмуни).** Яъни, мен жоҳилларданман, дейилмоқда.

Қуръони карим ва Суннати набавияда бунинг далиллари сенга ўхшаганларга тушуниш қийин бўлмайдиган даражада очиқ ва равшандир.

Сен мўминларни зулмкор мўмин, гуноҳкор мўмин, хато қилувчи мўмин, осий мўмин, жабр қилувчи мўмин демайсанми?!

Киши имонда тўғри бўлиши билан бирга зулм ва хато қилган нарсада ҳам тўғри бўладими ё хато қилгани ҳақиқатдан адашгани бўладими?

Яъкуб алайҳиссалом фарзандларининг оталарига: «**Сен эски залолатингдасан**», деганларини сен: «Сен эски куфрингдасан», деб гумон қиласанми? Бундай деб тушунишингдан сени Аллоҳнинг ўзи асрасин. Сен Қуръони каримни ўта билувчироқ одамсан. Агар масала сен бизга ёзганингдек, одамлар фарз амаллари буюрилмасдан илгари аҳли тасдиқ эдилар, фарз амаллари келгач, буюрилган пайтда уни бажариб, тасдиқларини амал билан исбот қилишлари лозим бўлди. Амалга буюрилганларида, тасдиқларини амал билан исбот қилмасалар, динлари нима, ўзлари ким, наздингдаги ўрни қанақа бўлади, буларни менга баён қилмагансан. Агар сен уларни мўминлар ва уларга мусулмонларнинг аҳкомлари ва ҳақ-ҳуқуқлари жорий этилади деб ўйласанг, у вақтда тўғри айтасан ва сенга ёзганимдек тўғри бўлади. Агар сен уларни тасдиқларини амал билан исбот қилмаганликлари учун кофир деб атасанг, бидъат қилган ва Пайғамбаримиз алайҳиссалом ва Қуръон таълимотларига хилоф қилган бўласан. Агар сен бидъат аҳлидан саркашларининг сўзини айтиб, у мўмин ҳам, кофир ҳам эмас, деб ўйласанг, билгинки, бундай сўз бидъат ва Пайғамбаримиз алайҳиссалом ва у зотнинг саҳобаларининг сўзларига хилофдир. Ҳазрати Али ва Ҳазрати Умар (Аллоҳ улардан рози бўлсин), мўминларнинг амирлари деб аталганлар. Ёки улар фарз амалларининг ҳаммасини бажарувчиларнинг амирлари деб аталганларми?! Ҳатто Ҳазрати Али («Ал-Қазия» китобида) ўзларига қарши жанг қилган шомликларни мўминлар деб атаганлар. Пайғамбаримизнинг (с.а.в) саҳобалари ўзаро жанг қилганлар. Икки томоннинг ҳаммаси бирваракайига ҳидоятда бўлмаганлар. Сенинг назарингда бузғунчининг номи нима? Мен аҳли қиблаларнинг гуноҳлари ичида одам ўлдиришдан, хусусан, саҳобаларнинг қонларини тўкишдан кўра каттароқ гуноҳни билмайман. Сенинг назарингда мазкур ўзаро жанг қилган икки тарафнинг номи нима? Уларнинг ҳаммаси тўғри бўлмаганлар. Агар сен икки тарафни ҳам тўғри бўлганлар, деб ўйласанг, бидъат қилган бўласан. Агар уларнинг ик-

калаларини ҳам залолатда бўлганлар, деб ҳукм чиқарсанг ҳам, бидъат қилган бўласан. Агар сен уларнинг бирлари ҳидоятда бўлганлар десанг, қолган иккинчи тарафни нима деб атайсан? Агар сен Аллоҳ билувчироқдир десанг, бизнинг сенга ёзган мактубимиз мазмунига етган бўласан.

Билгинки, мен аҳли қиблаларни мўминлар деб атайман. Фарз амалларидан бирортасини бажармаганликлари учун уларни имондан чиқди, демайман. Фарз амалларининг ҳаммасини имон билан бажарган банда, бизнинг назаримизда, жаннат аҳлидандир. Имон ва амални тарк этган банда кофир ва дўзах аҳлидан. Имони бор ва аммо фарз амаллардан бирини бажармаган банда гуноҳкор мўминдир. Унинг тақдири Аллоҳга ҳаволадир. Хоҳласа, Аллоҳ уни азоблайди ва хоҳласа, уни мағфират қилади. Агар Аллоҳ уни азобласа, амални тарк этганига яраша азоблайди, унинг гуноҳини мағфират қилса, гуноҳи мағфират қилинади. Мен Пайғамбаримиз (с.а.в.) саҳобалари ўрталаридаги бўлган хилоф ҳақида: уларни Аллоҳ билгувчироқ, дейман. Мен ўйлайманки, аҳли қиблалар хусусида сенинг ҳам раёинг шундай. Чунки бу Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) саҳобаларига, суннат ва фикҳга дахлдор масаладир. Бизнинг фикримизни сенинг бир қанча биродарларинг ҳам (уларнинг номларини бирма-бир зикр қилишни лозим топмадик. Акс ҳолда ўқувчиларда малоллик тугдирishi мумкин — Тарж.) қўллаб-қувватлайдилар. Абдулкарим Товусдан Ибн Умарга Ҳазрат Али (Аллоҳ чеҳраларини мунаввар қилсин), ўзларининг «ал-Қазия» номли китобларида мазкур икки тарафкаш тоифаларни мўминлар деб атаганлари маълумлигини ривоят этган. Халифа Умар ибн Абдулазиз бу хусусда бир китоб ёзишни илтимос қилгани ва у китоб асосида ўғилларига таълим бергани ва уларнинг ҳамнишинларига ҳам ўша китоб асосида таълим беришга буюргани ривоят қилинган.

Билгинки, Суннат сиз ўрганган ва одамларга ўргатаётган билимларнинг энг афзалидир. Аммо уни ўрганиши керак бўлган одамларни билишинг лозимдир.

Сен мактубингда зикр қилган Муржиа номига келсак, адолат билан сўзлаган одамларнинг айби нима, уларни бидъат аҳли шундай атаган, улар аҳли адолат ва аҳли суннатдирлар. Уларни ёмон кўрганлар «муржиалар» деб атаганлар. Қасам ичаманки, ёмон кўрганлар шундай атасада, бундай номнинг ўзи бидъатдир. Бу сенинг аҳли адолатга эргашганингни айбга чиқарадими?

Жавобни чўзиб юбориш ва кўп тафсир қилиш кароҳияти бўлмаганида эди мактубингда битган масалаларни батафсил шарҳлаб берган бўлур эдим. Сенга бирор нарса мушкул бўлса ёки аҳли бидъатлар бирор янгиликни ўйлаб чиқарсалар, дарҳол менга маълум қил ва мен сенга жавоб бераман, иншааллоҳ.

Сенга ва ўзимга яхшиликни аямайман. Аллоҳ мададкор. Саломимни етказгин ва машғул бўлмасанг, ёзиб туришни тарк этмагин. Аллоҳ бизни яхши ўзгариш ва фаровон турмуш билан сийласин.

Вас салому алайка ва раҳматуллоҳи ва баракотух.

Ҳамд оламларнинг Парвардигори Аллоҳга бўлсин.

Дурудү салом хожамиз Муҳаммадга ва унинг барча авлоду саҳобаларига Қиёмат кунигача мунтазам бориб турсин!

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Имом Абу Ҳанифа	9
Фикҳ ҳақида қисқача маълумот	19
Имоми Аъзамнинг васиятлари	32
Ал-Олим ва ал-Мутааллим	38
Ал-Фикҳ ал-Акбар	78
Ал-Фикҳ ал-Абсат	86
Имоми Аъзамнинг Абу Юсуфга насиҳатлари	112
Имоми Аъзамнинг Юсуф ибн Холидга ўғитлари	117
Имоми Аъзамнинг ўғли Ҳаммодга насиҳатлари	123
Имоми Аъзамнинг Усмон ал-Бустийга мактуби	126

الحمى يوشك ان يقع فيه ألا وان لكل ملك حمى الا وان حمى
الله محارمة الا وان في الجسد مضغة اذا صلحت صلح الجسد
كله واذا فسدت فسد الجسد كله الا وهى القلب.

٥) المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده.

والعشرون ان تكون بين الخوف والرجاء في حال صحتك
وتموت بحسن الظن بالله وغلبة الرجاء بقلب سليم ان الله غفور
رحيم.

فهرست

مقدمة	٣
كتاب العالم والمتعلم	٥
كتاب الفقه الاكبر	٤٧
كتاب الفقه الايسر	٥٧
وصايا الامام الاعظم	٧٧
رسالة الامام الاعظم	٨٣

مقروء باللسنة محفوظ في الصدور غير حال فيها، والخبر والكاغد والكتابة مخلوقة، لأنها افعال العباد. وكلام الله سبحانه غير مخلوق، لأن الكتابة والحروف والكلمات والايات دلالات القرآن لحاجة العباد اليها. وكلام الله تعالى قائم بذاته ومعناه مفهوم هذه الاشياء. فمن قال بان كلام الله تعالى مخلوق فهو كافر بالله العظيم. والله تعالى معبود لا يزال عما كان، وكلامه مقروء ومحفوظ من غير مزايلة عنه.

فصل: والخامس نقرّ بان افضل هذه الامة بعد نبينا محمد صلي الله عليه وسلّم أبو بكر الصديق، ثم عمر، ثم عثمان، ثم علي رضوان الله تعالى عليهم اجمعين. لقوله تعالى "والسابقون السابقون أولئك المقربون في جنّات النعيم" (الواقعة/ ١٢-١٠) وكلّ من كان اسبق فهو افضل ويحبّهم كلّ مؤمن تقيّ ويغضّهم كلّ منافق شقيّ.

فصل: والسادس نقرّ بان العبد مع اعماله واقاراره ومعرفته مخلوق، فلمّا كان الفاعل مخلوقا فاعماله اولى ان تكون مخلوقة.

فصل: والسابع نقرّ بان الله تعالى خلق الخلق ولم يكن لهم طاقة، لانهم ضعفاء عاجزون والله تعالى خالقهم ورازقهم لقوله تعالى "الله الذي خلقكم ثم رزقكم ثم يميتكم ثم يحييكم" (الروم/ ٤٥). والكسب حلالاً وجمع المال من الحلال حلال، وجمع المال من الحرام حرام، والناس على ثلاثة اصناف، المؤمن المخلص في ايمانه، والكافر الجاحد في كفره، والمنافق المداهن في نفاقه، والله تعالى فرض على المؤمن

العمل وعلى الكافر الإيمان وعلى المنافق الإخلاص. لقوله تعالى "يا أيها الناس اتقوا ربّكم" (النساء/ ١) يعني يا أيها المؤمنون اطيعوا، ويا أيها الكافرون آمنوا، ويا أيها المنافقون اخلصوا.

فصل: والثامن نقرّ بان الاستطاعة مع الفعل لا قبل الفعل، ولا بعد الفعل، لانه لو كان قبل الفعل لكان العبد مستغنيا عن الله تعالى وقت الحاجة فهذا خلاف حكم النص لقوله تعالى "والله الغنيّ وانتم الفقراء" (محمد/ ٣٨) ولو كان بعد الفعل لكان من المحال لانه حصول بلا استطاعة ولا طاقة.

فصل: والتاسع نقرّ بان المسح على الخفين واجب للمقيم يوماً وليلة، وللمسافر ثلاثة ايام ولياليتها، لان الحديث ورد هكذا فمن انكر فإنه يخشى عليه الكفر لانه قريب من الخبر المتواتر. والقصر، والافطار في السفر رخصة لنصّ الكتاب لقوله تعالى "واذا ضربتم في الارض فليس عليكم جناح ان تقصروا من الصلاة" (النساء/ ١٠١) وفي الافطار قوله تعالى: "فمن كان مريضاً او على سفر فعدة من ايام اخر" (البقرة/ ١٨٤).

فصل: والعاشر نقرّ بان الله تعالى امر القلم بان يكتب فقال القلم ماذا كتب يا ربّ، فقال سبحانه اكتب ما هو كائن الى يوم القيامة لقوله تعالى: "وكلّ شيء فعلوه في الزّبر وكلّ صغير وكبير مستطر" (القمر/ ٥٢-٥٣).

فصل: والحادي عشر نقرّ بان عذاب القبر كائن لا محالة، وسؤال منكر و نكير حقّ لورود الاحاديث. والجنة والنار حقّ وهما

انت فيقول لا ادري فيقال له قولك لا ادري اعدل ام جور، فان قال عدل فقل ارايت ما كان في الدنيا عدلا اليس في الاخرة عدلا. فان قال نعم فقل اتؤمن بعذاب القبر ومنكر ونكير وبالقدر خيره وشره من الله تعالى فان قال نعم فقل له امؤمن انت فان قال لا ادري، فقل له لا دريت ولا فهمت ولا افلحت. قلت من قال ان الجنة والنار ليستا بمخلوقتين، قال فقل له هما شئ او ليستا بشئ وقد قال الله تعالى "الله خالق كل شئ" (الرعد/١٦) وقال الله تعالى "اذا كل شئ خلقناه بقدر" (القمر/٤٩) وقال الله تعالى "النار يعرضون عليها غدوا وعشيا" (غافر/٤٦) فان قال انهما تفيان فقل له وصف الله نعيمها بقوله "لا مقطوعة ولا ممنوعة" (الواقعة/٣٣) ومن قال هما تفيان بعد دخول اهلها فيهما فقد كفر بالله تعالى لانه انكر الخلود فيها. قال ابو حنيفة رحمه الله تعالى لا يوصف الله تعالى بصفات المخلوقين، وقال في المختصر غضبه ورضاه صفتان من صفاته بلا كيف، وهو قول اهل السنة والجماعة ويغضب ويرضى ولا يقال غضبه عقوبته ورضاه ثوابه، ونصفه كما وصف نفسه احد صمد لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احد. حتى قادر سميع بصير عالم يد الله فوق ايديهم ليست كايدي خلقه ليست بجارحة، وهو خالق الايدي، ووجهه ليس كوجوه خلقه، وهو خالق كل الوجوه، ونفسه ليست كنفس خلقه وهو خالق النفوس ليس كمثله شئ وهو السميع البصير.

قلنا ارايت لو قيل اين الله تعالى، فقال يقال له كان الله ولا مكان كان الله تعالى قيل ان يخلق الخلق، ويقال كان الله تعالى ولم يكن اين ولا شئ وهو

خالق كل شئ فان قيل الشئى شاء بالمشيئة فقل بالصفة وهو قادر يقدر بالقدرة، وعالم يعلم بالعلم، ومالك يملك بالملك، فان قيل شاء بالمشيئة وقدر بالمشيئة وشاء بالعلم، فقل نعم.

*باب في الايمان. فان قيل اين مستقر الايمان يقال معدنه ومستقره القلب، وفرعه في الجسد فان قيل هو في اصبعك فقل نعم فان قيل فان قطعت اين يذهب الايمان منها قال فقل الى القلب فان قال هل يطلب الله من العباد شيئا فقل لا ائما هم يطلبون منه. فان قال ما حق الله تعالى عليهم فقل ان يبسدوه ولا يشركوا به شيئا، فاذا فعلوا ذلك فحقهم عليه ان يغفر لهم ويثيبهم عليه، فان الله تعالى يرضى عن المؤمنين لقوله تعالى "لقد رضى الله عن المؤمنين اذ يبايعونك تحت الشجرة" (الفتح/١٨) ويسخط على ابليس ومعنى قوله تعالى "اعملوا ما شئتم" (فصلت/٤٠) فهو وعيد منه وقوله تعالى "وقضى ربك ان لا تعبدوا الا آياه" (الاسراء/٢٣) اى امر ربك. وقوله تعالى "واما ثمود فهديناهم فاستحبوا العمى على الهدى" (فصلت/١٢) اى نصرناهم وبنيناهم وقوله تعالى "فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر" (الكهف/٢٨) وهو وعيد وقوله تعالى "وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون" (الذاريات/٥٦) اى ليؤحدوني ولكن كلها بتقدير الله تعالى خيرها وشرها حلوها ومرها وضرها ونفعها. وقال الله تعالى "ولو ائنا نزلنا اليهم الملائكة وكلمهم الموتى وحشرنا عليهم كل شئ قبلا ما كانوا ليؤمنوا الا ان يشاء الله" (الانعام/١١١) قال الله تعالى "ولو شاء ربك لآمن من في الارض كلهم

لأنه يعدّهم على الكفر ورضى ان يخلق الكفر ولم يرضى الكفر بعينه قلت
قول الله تعالى "ولا يرضى لعباده الكفر" (الزمر/٧) قال يشاء لهم ولا يرضى
به. قلت لم قال لانه خلق ابليس فرضى ان يخلق ابليس ولم يرض نفس
ابليس، وكذلك الخمر والخنازير فرضى ان يخلقهن ولم يرض انفسهن، قلت
لم. قال لانه لو رضى الخمر بعينها لكان من شرها فقد شرب ما رضى الله
ولكنه لا يرضى الخمر ولا الكفر ولا ابليس ولا افعاله ولكن رضى محمداً
صلى الله عليه وسلم. قلت ارايت اليهود حيث قال يد الله مغلولة غلّت
ايديهم ارضى الله لهم ان يقولوا ذلك، قال لا.

*باب اخر في المشيئة. قيل لهم ارايت لو شاء الله ان يخلق الخلق كلهم
مطيعين مثل الملائكة هل كان قادرا فإن قال لا وقد وصف الله تعالى بغير ما
وصف به نفسه لقوله تعالى "وهو القاهر فوق عباده" وقوله تعالى "قل هو
القادر على ان يبعث عليكم عذابا من فوقكم" فإن قال هو قادر، فقل ارايت
لو شاء الله ان يكون ابليس مثل جبرائيل في الطاعة أما كان قادراً فإن قال لا
فقد ترك قوله، ووصف الله تعالى بغير صفته فان قال لو اذنى او سرق او
قذف ليس هو بمشيئة الله تعالى قيل نعم فإن قال فلم تجرى عليه الحدود فقل
الحدود تجرى بما امر الله تعالى لانه امر بالحدود فلا يترك ما امر الله تعالى به
لانه لو قطع يد غلامه كان بمشيئة الله تعالى وذمه الناس ولو اعتقه حمدوه عليه
وكلاهما وجدا بمشيئة الله تعالى وقد عمل بمشيئة الله تعالى لكن من عمل
بمشيئة المعصية فإنه ليس بما رضى ولا عدل في فعله وقوله فلم تجرى عليه

الحدود سؤال فاسد على اصلهم لانهم لا يأتون مشيئة الله تعالى في كثير من
المعاصي فلا نلزمه الحدود مثل شرب الخمر وغيره على فعله وقد فعلها جميعا
بمشيئة الله تعالى.

*باب الردّ على من يكفر بالذنب. قلت ارايت لو ان رجلا يقول من
اذنب ذنبا فهو كافر ما النقض عليه. فقال يقال له قال الله تعالى "وذا النون اذ
ذهب مغاضبا فظن ان لن نقدر عليه فنادى في الظلمات ان لا اله الا انت
سبحانك انى كنت من الظالمين" (الانبياء/٨٧) فهو ظالم مؤمن وليس بكافر
ولا بمنافق. واخوة يوسف "قالوا يا ابانا استغفر لنا ذنوبنا انا كنا خاطئين"
(يوسف/٩٧) وكانوا مذنبين لا كافرين. وقال الله تعالى لحمد صلى الله عليه
وسلم "ليغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما تاخر" (الفتح/٢) ولم يقل من
كفرك، وموسى حين قتل الرجل كان في قتله مذنباً لا كافراً. قال واذا قال انا
مؤمن ان شاء الله تعالى يقال له قال الله تعالى "ان الله وملائكته يصلون على
النبي يا ايها الذين امنوا صلوا عليه وسلموا تسليماً" (الاحزاب/٥٦) فان
كنت مؤمناً فصلّ عليه وان كنت غير مؤمن فلا تصلّ عليه. وقال الله تعالى
"يا ايها الذين امنوا اذا نودى للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله
وذروا البيع" (الجمعة/٩) الآية. قال معاذ من شك في الله فان ذلك يبطل
جميع حسناته ومن آمن وتعاطى المعاصي يرجي له المغفرة ويخاف عليه العقوبة.
قال السائل لمعاذ، اذا كان الشك يهدم الحسنات فإن الايمان اهدم واهدم
للسيئات. قال معاذ والله ما ارايت رجلاً اعلم من هذا الرجل يسأل امسلم

عز وجل لا تنزلوا عبادي جنة ولا ناراً حتى اكون انا الذي احكم فيهم يوم القيمة وانزلهم منازلهم. قلت فاخبرني عن القاتل والصلوة خلفه. فقال الصلوة خلف كل امام برّ وفاجر جائزة فلك اجرک وعليه وزره. قلت اخبرني عن هؤلاء الطبقة الذين يخرجون على الناس بسيفهم فيقاتلون وينالون منهم، قال هم اصناف شتى وكلهم في النار. قال روى ابو هريرة قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم افتقرت بنو اسرائيل اثنتين وسبعين فرقة، وستفرق امتي ثلاثاً وسبعين فرقة كلهم في النار، الا السواد الاعظم. قال وحدثني حماد عن ابراهيم عن ابن مسعود قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم من احدث حدثاً في الاسلام فقد هلك، ومن ابتدع بدعة فقد ضلّ ومن ضلّ ففي النار. حدثنا ميمون عن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما ان رجلاً اتى الى النبي صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله علمني قال فاذهب فتعلم القرآن ثلاثاً ثم قال له في الرابعة اقبل الحق ممن جاءك به حبيبا كان او بغيطاً، وتعلم القرآن ومل معه حيث مال. قال وحدثنا حماد عن ابراهيم عن ابن مسعود انه كان يقول ان شرّ الامور محدثاتها وكلّ محدثة بدعة وكل بدعة ضلالة وكلّ ضلالة في النار. وقال الله تعالى "فالهمها فجورها وتقواها" (الشمس/٨) وقال الله تعالى لموسى على نبينا وعليه الصلوة والسلام "انا قد فتنا قومك من بعدك واضلهم السامري" (طه/٨٥).

باب المشيئة* قلت هل امر الله تعالى بشئ ولم يشأ خلقه وشأ شيئاً ولم يأمر به خلقه، قال نعم. قلت فما ذاك؟ قال امر الكافر بالاسلام ولم يشأ وشأ

الكفر للكافر ولم يأمر به، قلت هل رضى الله شيئاً ولم يأمر به، قال نعم كالعبادات النافلة. قلت هل امر الله بشئ ولم يرض به قال لا قلت لم قال لان كل شئ امر به فقد رضى به قلت يعذب الله العباد على ما يرضى او على ما لا يرضى، قال يعذبهم الله على ما لا يرضى لانه يعذبهم على الكفر والمعاصي ولا يرضى به، قلت فيعذبهم على ما يشاء او على ما لا يشاء، قال بل يعذبهم على ما يشاء لهم لانه يعذبهم على الكفر والمعاصي وشأ للكافر الكفر وللعاصي المعصية، قلت هل امرهم بالاسلام ثم شاء لهم الكفر، قال نعم. قلت سبقت مشيئته امره او سبق امره مشيئته، قال بل سبقت مشيئته امره. قلت فمشيئة الله الرضى ام لا؟ قال هو الله رضاء فمن عمل بمشيئته وبرضاءه ومن عمل بمشيئة الله وطاعته وبما امر به فقد عمل برضاءه وعدله، ومن عمل بمشيئة الله وبغير ما امر به فلم يعمل برضاءه لكن عمل بمعصيته، ومعصيته غير رضاءه، قلت يعذب الله العباد على ما يرضى او على ما لا يرضى، قال يعذبهم على ما لا يرضى من الكفر، ولكن يرضى ان يعذبهم وينتقم منهم بتركهم الطاعة واخذهم بالمعصية. قلت شاء الله للمؤمنين الكفر، قال لا ولكنه شاء للمؤمنين الايمان كما شاء للكافرين الكفر، وكما شاء لاصحاب الزنا الزنا، وكما شاء لاصحاب السرقة السرقة، وكما شاء لاصحاب العلم العلم، وكما شاء لاصحاب الخير الخير لان الله تعالى شاء للكفار قبل ان يخلقهم ان يكونوا كفاراً ضلالاً. قلت يعذب الله الكفار على ما يرضى ان يخلق ام على ما لا يرضى ان يخلق، قال بل يعذبهم على ما يرضى ان يخلق، قلت لم، قال

حصص اجتمعوا اليه وسأله شاب فقال ما تقول فيمن يصلى ويصوم ويحج البيت ويجاهد في سبيل الله تعالى ويعتق ويؤدى زكوته، غير أنه يشك في الله ورسوله؟ قال هذا له النار. قال فما تقول فيمن لا يصلى ولا يصوم ولا يحج البيت ولا يؤدى زكوته غير أنه مؤمن بالله ورسوله؟ قال ارجو له، واحاف عليه. فقال الفتى يا ابا عبد الرحمن كما انه لا ينفع مع الشرك عمل، فكذلك لا يضر مع الايمان شيء، ثم مضى الفتى. فقال معاذ ليس في هذا الوادى احد افقه من هذا الفتى. قال ابو حنيفة فقاتل اهل البغي بالبغي لا بالكفر، وتكون مع الفئة العادلة والسلطان الجائر، ولا تكن مع اهل البغي. فان كان في اهل الجماعة فاسدون ظالمون فان فيهم ايضا صالحين يعينونك عليهم. فان كانت الجماعة باغية فاعتزلهم واخرج الى غيرهم. قال الله تعالى "الم تكن ارض الله واسعة فتهاجروا فيها" (النساء/ ٩٧) وقال ايضا "ان ارضى واسعة فايتاي فاعبدون" (العنكبوت/ ٥٦). قال ابو حنيفة حدثنا حماد بن ابراهيم عن ابن مسعود رضى الله تعالى عنهم قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم اذا ظهرت المعاصى في ارض فلم تطق ان تغيرها فتحول عنها الى غيرها فاعبد بها ربك. قال حدثني بعض اهل العلم عن رجل من اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال. قال: رسول الله عليه وسلم من تحول من ارض الى ارض يخاف الفتنة فيها كتب الله له اجر سبعين صديقا. قال ابو حنيفة من قال لا اعرف ربى افي السماء او في الارض فقد كفر، لان الله تعالى قال "الرحمن على العرش استوى" (طه/ ٥). فان قال انه تعالى على العرش استوى، ولكنه

يقول لا ادري العرش افي السماء او في الارض، قال هو كافر. لانه انكر كون العرش في السماء لان العرش في اعلى عليين وانه تعالى يدعى من اعلى لا من اسفل، لان الاسفل ليس من وصف الربوبية والالوهية في شيء، وعليه ما روى في الحديث ان رجلا اتى الى النبي صلى الله عليه وسلم بامة سوداء فقال وجب على عتق رقبة مؤمنة افتجرت هذه، فقال لها النبي صلى الله عليه وسلم امؤمنة انت؟ قالت نعم. فقال اين الله؟ ف اشارت الى السماء، فقال اعتقها فانها مؤمنة. قال ابو حنيفة من قال لا اعرف عذاب القبر فهو من الطبقة الخبيثة الجهمية الهالكة، لانه انكر قوله تعالى "سنعذبهم مرتين" (التوبة/ ١٠١) يعنى عذاب القبر وقوله تعالى "وان للذين ظلموا عذابا دون ذلك" (النجم/ ٤٧) يعنى في القبر. فان قال او من بالآية ولا او من بتأويلها وتفسيرها قال هو كافر لان من القرآن ما هو تنزيله وتأويله فان جحدتها فقد كفر. قال ابو حنيفة رحمه الله حدثني رجل عن المنهال بن عمر وعن ابن عباس رضى الله تعالى عنهم قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم شرار امتي يقولون انا في الجنة دون النار. قال وحدثت عن ابي صبيان قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم ويل للمثاليين من امتي قيل يا رسول الله وما المثاليون، قال الذين يقولون فلان في الجنة وفلان في النار. وحدثت عن نافع عن بن عمر قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تقولوا امتي في الجنة ولا في النار دعوهم حتى يكون الله يحكم بينهم يوم القيمة. قال وحدثني ابان عن الحسن قال. قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول الله

الحارث قوموا الى هذه الدعوة حقا لكل مؤمن سمعه ان يجيبه، فنظروا اليه فقالوا له ائتك المؤمن؟ قال نعم اني مؤمن. فتغامزوا به فلما خرج عبد الله قيل له ذلك فقال للحارث مثل قولهم، فنكس الحارث رأسه وبكى وقال رحم الله معاذا فاخبر به بن مسعود فقال له ائتك المؤمن قال نعم اني مؤمن قال فتقول ائتك من اهل الجنة قال رحم الله معاذا فانه اوصاني ان احذر زلة العالم ولا اخذ بحكم المنافق قال فهل من ذلة رأيت. قال نشدتك بالله اليس النبي صلى الله عليه وسلم كان والناس يومئذ على ثلاث فرق مؤمن في السر والعلانية، وكافر في السر والعلانية، ومنافق في السر فمن اى الثلاثة انت؟ قال اما انا فاذا نشدتنى بالله فأتى مؤمن في السر والعلانية قال فلم لتنى حيث قلت اني مؤمن، قال اجل هذه زلتى فادفونها على فرحم الله معاذا. قلت لابي حنيفة فمن قال انى من اهل الجنة، قال كذب لا علم له به، قال والمؤمن من يدخل الجنة بالايمان فيعذب في النار بالاحداث، قلت فان قال انه من اهل النار؟ قال كذب لا علم له به، قد آيس من رحمة الله تعالى. قال ابو حنيفة ينبغي ان يقول انا مؤمن حقا لانه لا يشك في ايمانه، قلت ايكون ايمانه كايما الملائكة؟ قال نعم، قلت فان قصر عمله فانه مؤمن حقا. قال فحدثني حديث حارثة ان النبي صلى الله عليه وسلم قال له كيف اصبحت قال اصبحت مؤمنا حقا، قال انظر ما تقول فان لكل حق حقيقة فما حقيقة ايمانك، فقال يا رسول الله عرفت نفسى عن الدنيا حتى اظلمات نهارى واسهرت ليلي فكأنى انظر الى عرش ربى وكأنى انظر الى اهل الجنة يتزاورون فيها، وكأنى انظر الى اهل

النار حين يتعادون فيها. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم اصبحت فالزم اصبحت فالزم ثم قال من سره ان ينظر الى رجل نور الله قلبه فلينظر الى حارثة ثم قال يا رسول الله ادع الله لى بالشهادة، فدعا له بها فاستشهد. قلت فما بال اقوام يقولون لا يدخل المؤمن النار؟ قال لا يدخل النار الا كل مؤمن. قلت والكافر، قال هم يؤمنون يومئذ. قلت وكيف ذلك؟ قال لقوله تعالى "فلما رأوا بأسنا قالوا امنا بالله وحده وكفرنا بما كنا به مشركين فلم يك ينفعهم ايمانهم لما رأوا بأسنا" (غافر/٨٥) الآية. قال ابو حنيفة من قتل نفسا بغير حق، او سرق، او قطع الطريق، او فجر او فسق، او زنى، او شرب الخمر او سكر فهو مؤمن فاسق، وليس بكافر، وانما يعذبهم بالاحداث في النار ويخرجهم منها بالايمان. قال ابو حنيفة من آمن بجميع ما يؤمن به الا انه قال لا اعرف موسى وعيسى امرسلين هما ام غير مرسلين فهو كافر، ومن قال لا ادري الكافر في الجنة او في النار، فهو كافر لقوله تعالى "والذين كفروا لهم نار جهنم لا يقضى عليهم فيموتوا" (فاطر/٥٦) وقال "ولهم عذاب الحريق" (البروج/١٠) وقال الله تعالى "ولهم عذاب شديد". قال ابو حنيفة بلغنى عن سعيد ابن المسيب انه قال من لم ينزل الكفار منزلتهم من النار فهو مثلهم. قلت فاخبرنى عن من يؤمن ولا يصلى ولا يصوم لا يعمل شيئا من هذه الاعمال هل يغنى ايمانه شيئا؟ قال هو في مشيئة الله تعالى ان شاء عذبه وان شاء رحمه. وقال من ليس يجحد شيئا من كتابه فهو مؤمن. قال ابو حنيفة حدثنى بعض اهل العلم ان معاذ بن جبل رحمه الله تعالى لما قدم مدينة

وقد امر الله تعالى ورسوله بالامر بالمعروف والنهي عن المنكر وهي فريضة واجبة. فقال هو كذلك لكن ما يفسدون من ذلك يكون اكثر مما يصلحون من سفك الدماء واستحلال الحرام وانتهاج الاموال، وقد قال الله تعالى "وان طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فاصلحوا بينهما فان بغت احدهما على الاخرى فقاتلوا التي تبغى حتى تفيى الى امر الله" (الحجرات/٩) قلت فنقاتل الفئة الباغية بالسيف. قال نعم تأمر وتنهى فان قيل والا قاتلته فتكون مع الفئة العادلة. وان كان الامام جائراً لقول النبي عليه الصلوة والسلام "لا يضركم جور من جار ولا عدل من عدل لكم اجرکم وعليه وزره". قلت له ما تقول في الخوارج المحكمة؟ قال هم اخبث الخوارج. قلت له انكفرهم؟ قال لا، ولكن تقاتلهم على ما قاتلهم الائمة من اهل الخير عليّ وعمر بن عبد العزيز. قلت فان الخوارج يكبرون ويصلون ويتلون القرآن. اما تذكر حديث ابي امامة رضى الله تعالى عنه حين دخل مسجد دمشق فاذا فيه رؤوس ناس من الخوارج فقال لابي غالب الحمصي يا ابا غالب هو الا ناس من اهل ارضك فاجبت ان اعرفك من هؤلاء، فقال ابو غالب يا كلاب اهل النار، يا كلاب اهل النار، يا شر قتلى تحت اديم السماء وابو امامة في ذلك يبكي فقال يا ابا امامة ما يبكيك قال اهم كانوا مسلمين وانت تقول لهم ما اسمع، قال اولا يقول الله تعالى "يوم تبيض وجوه وتسود وجوه فاما الذين اسودت وجوههم اكفرتم بعد ايمانكم فذوقوا العذاب بما كنتم تكفرون واما الذين ابيضت وجوههم ففي رحمة الله هم فيها خالدون" (العمران - ١٠٧ - ١٠٦). فقال

سمعنا من رسول الله عليه وسلم قال: سبحان الله مرة او مرتين، حتى قال سبع مرات فكفر الخوارج. كفر المنعم كفر بما انعم الله تعالى عليهم، قلت الخوارج اذا خرجوا او حاربوا واغاروا ثم صالحوا فهل يتبعون بما فعلوا؟ قال لا، غرامة عليهم بعد سكون الحركة ولا حدّ عليهم والدم، كذلك لا قصاص فيه، قلت ولم ذلك؟ قال الحديث الذي جاء انه لما وقعت الفتنة بين الناس في قتل عثمان رضى الله تعالى عنه فاجتمعت الصحابة على من اصاب دماً بتأويل فلا قود عليه، ومن اصاب فرجا حراما بتأويل فلا حدّ عليه، ومن اصاب مالا بتأويل فلا تبعة عليه الا ان يوجد المال بعينه فيردّ على صاحبه. قلت فان قاتل لا اعرف الكافر كافرا قال هو مثله، قلت فان قال لا ادري اين مصير الكافر؟ قال هو جاحد لكتاب الله تعالى وهو كافر. قلت له فما تقول لو ان رجلا قيل له امؤمن انت؟ قال الله اعلم، قال هو شك في ايمانه، قلت فهل بين الكفر والايمان منزلة الا النفاق وهو احد الثلاثة اما مؤمن، او كافر، او منافق. قال لا ليس بمنافق من يشك في ايمانه، قلت لم؟ قال الحديث صاحب معاذ بن جبل وابن مسعود حدثني حماد ان حارث بن مالك كان مع معاذ بن جبل الانصارى فلما حضره الموت بكى قال معاذ ما يبكيك يا حارث؟ قال ما يبكي موتك قد علمت ان الاخرة خير لك من الاولى لكن من المعلم بعدك ويروى من العالم بعدك. قال مهلا، وعليك بعبد الله بن مسعود فقال له اوصني فاوصى ماشاء الله ثم قال احذر زلة العالم. قال فمات معاذ وقدم الحارث الكوفة الى اصحاب عبد الله بن مسعود فنودي بالصلوة فقال

او هي مما اكتسبت وليست هي مما ابتلاني الله بها ايكفر؟ قال لا. قلت ومم؟
 قال لان الله تعالى قال "وما اصابكم من مصيبة فيما كسبت ايديكم"
 (الشورى/ ٣٠) اى بذنوبكم، وقال تعالى "ما اصابك من حسنة فمن الله وما
 اصابك من سيئة فمن نفسك" (النساء/ ٧٩) اى بذنوبك وانا قدرته عليك.
 وقال "يضل من يشاء ويهدى من يشاء" (ابراهيم/ ٤) قال الا انه اخطأ في
 التأويل ومعنى قوله "يجول بين المرء" (الانفال/ ٢٤) اى بين المؤمن والكفر
 وبين الكافر والايمان. قال ابو حنيفة ان الاستطاعة التى يعمل بها العبد الممصية
 هى بعينها تصلح لان يعمل بها الطاعة وهو معاقب فى صرف الاستطاعة التى
 احدثها الله تعالى فيه، وامر بان يستعملها فى الطاعة دون المعصية قلت فان قال
 ان الله تعالى لم يجبر عباده على ذنب ثم يعذبهم عليه فما تقول له؟ قال قل له
 هل يطيق العبد لنفسه ضرًا او نفعًا فان قال لا، لانهم مجبورون فى الضر والنفع
 ما خلا الطاعة والمعصية، فقل له هل خلق الله الشر فان قال نعم خرج من
 قوله، وان قال لا كفر لقوله تعالى "قل أعوذ برب الفلق من شر ما خلق"
 (الفلق/ ٢٠١). اخبر ان الله تعالى خالق الشر قلت فإن قال الستم تقولون ان
 الله تعالى شاء الكفر وشاء الايمان فان قلنا نعم يقول اليس الله تعالى يقول "هو
 اهل التقوى واهل المغفرة" (المدثر/ ٥٦) فنقول نعم فيقول هو اهل الكفر
 فما نقول له، قال تقول هو اهل لمن يشاء من الطاعة وليس هو باهل لما يشاء
 من المعصية فان قال ان الله تعالى لم يشأ ان يقال عليه الكذب ويروى ان
 يفترى، فقل له القربة على الله من الكلام والمنطق ام لا؟ فان قال نعم فقل من

علم آدم الاسماء كلها فان قال الله، فقل الكفر من الكلام ام لا؟ فان قال نعم
 فقل من انطق الكافر فان قال الله، خصموا انفسهم لان الشرك من المنطق
 ولوشاء الله لما انطقهم به. قلت فان قال ان الرجل ان شاء فعل وان شاء لم
 يفعل، وان شاء اكل وان شاء لم يأكل، وان شاء شرب وان شاء لم يشرب،
 قال فقل له هل حكم الله على بنى اسرائيل ان يعبروا البحر وقدر على
 فرعون الغرق فان قال نعم، قل فهل يقع من فرعون ان لا يسير فى طلب
 موسى وان لا يغرق هو واصحابه، فان قال نعم فقد كفر وان قال لا نقص
 قوله السابق.

*باب فى القدر: قال حدثنا علي بن احمد عن نصير بن يحيى قال سمعت ابا
 مطيع يقول قال ابو حنيفة رضى الله تعالى عنه حدثنا حماد عن ابراهيم عن
 عبد الله بن مسعود رضى الله تعالى عنهم قال: قال رسول الله صلى الله تعالى
 عليه وسلم ان خلق احدكم يجمع فى بطن امه اربعين يوما نطفة، ثم علقه مثل
 ذلك، ثم مضغه مثل ذلك، ثم يبعث الله اليه ملكا يكتب عليه رزقه واجله
 وشقيا ام سعيدا والذى لا اله غيره ان الرجل ليعمل بعمل اهل النار حتى ما
 يكون بينه وبينها الا ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل من اعمال اهل
 الجنة فيموت فيدخلها، وان الرجل ليعمل بعمل اهل الجنة حتى ما يكون بينه
 وبينها الا ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل من اعمال اهل النار
 فيموت فيدخلها. قلت له فما تقول فيمن يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر
 فيتبعه على ذلك ناس فيخرج على الجماعة هل ترى ذلك؟ قال لا. قلت ولم؟

كيف هو؟ فقال: والشيخ كان ممن شهد بدمراً مع رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ابن عمر كنت الى جنب رسول الله صلى الله عليه وسلم وهذا الشيخ معي اذ دخل علينا رجل حسن اللّمة متعمّماً نحسبه من رجال البادية فتخطى رقاب الناس فوقف بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله ما الايمان؟ قال شهادة ان لا اله الا الله وان محمدا عبده ورسوله وتؤمن بملائكته وكتبه ورسله واليوم الاخر، وبالقدر خيره وشره من الله تعالى فقال صدقت، فتعجبنا من تصديقه رسول الله صلى الله عليه وسلم مع جهل اهل البادية فقال يا رسول الله ما شرائع الاسلام؟ فقال اقام الصلوة، وابتداء الزكوة، وصوم شهر رمضان، وحج البيت من استطاع اليه سبيلا، والاعتسال من الجنابة. فقال صدقت فتعجبنا لقوله بتصديقه رسول الله صلى الله عليه وسلم كانه يعلمه، فقال يا رسول الله وما الاحسان؟ قال ان تعمل لله كائك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك. فقال صدقت فقال يا رسول الله متى الساعة؟ فقال ما المسئول عنها باعلم من السائل ثم قفى، فلما توسط الناس لم نره فقال النبي عليه الصلوة والسّلام ان هذا جبريل اتاكم ليعلمكم معالم دينكم. قال ابو مطيع قلت لابي حنيفة فاذا استيقن بهذا او اقرّ به فهو مؤمن، قال نعم اذا اقرّ بهذا فقد اقرّ بجملة الاسلام فهو مؤمن. فقلت له اذا انكر بشئ من خلقه فقال لا ادري من خالق هذا، قال فانه قد كفر لقوله تعالى "خالق كل شئ" (الانعام - ١٠٢) فكائه قال له خالق غير الله. وكذلك لو قال لا اعلم ان الله فرض على الصلوة والصيام والزكوة فانه قد كفر لقوله

تعالى "اقيموا الصلوة واتوا الزكوة" (البقرة - ٤٣) ولقوله تعالى "كتب عليكم الصيام" (البقرة - ١٨) ولقوله تعالى "فسبحان الله حين تمسون وحين تصبحون" (الروم - ١٧) فان قال مؤمن بهذه الآية ولا اعلم تأويلها ولا اعلم تفسيرها فانه لا يكفر، لانه مؤمن بالتنزيل ومخطى في التفسير. قلت له لو اقرّ بجملة الاسلام في ارض الشرك ولا يعلم شيئا من الفرائض والشرائع ولا يقرّ بالكتاب ولا بشئ من شرائع الاسلام، الا انه مقرّ بالله تعالى وبالايان، ولا يقرّ بشئ من شرائع الاسلام صحّ فمات اهو مؤمن؟ قال نعم قلت له ولو لم يعلم شيئا ولم يعمل به الا انه مقرّ بالايان فمات، فقال هو مؤمن.

قلت لابي حنيفة اخبرني عن الايمان؟

قال ان تشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له وتشهد بملائكته وكتبه ورسله وجنته وناره وقيامته وخيره وشره، وتشهد انه لم يفوض الاعمال الى احد والناس صائرون الى ما خلقوا له والى ما جرت المقادير، فقالت له ارايت ان اقرّ بهذا كله لكنه قال المشيئة الى ان شئت آمنت وان شئت لم تؤمن، لقوله تعالى "فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر" (الكهف/٢٩). فقال كذب في زعمه الا ترى الى قوله تعالى "كلا انها تذكرة فمن شاء ذكره وما يذكرون الا ان يشاء الله" (المدثر/٥٣-٥٦) وقال الله تعالى "وما يشاؤون الا ان يشاء الله" وقوله سبحانه "فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر". هذا وعيد وبهذا لم يكفر، لانه لم يرد الآية وانما اخطأ في تأويله ولم يرد به تنزيلها. قلت له ان قال ان اصابني مصيبة اهي ثما ابتلاي الله بها

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله حق حمده والصلوة والسلام على سيدنا محمد رسول
وعبده واله وصحبه وعترته. يقول احقر الخليفة بل لا شئ في الحقيقة
مصطفى عاشر غفر الله له اروي بحمده وعونه الفقه الابطسط للامام
الاعظم ابو حنيفة رضى الله عنه عن شيخى واستاذى الشيخ الحاج
حسين بن محمد الميمى البصرى رحمه الله عن شيخه وشيخى باجازته
الشيخ جمال الدين محمد طاهر بن برهان الدين ابراهيم الكوراني ثم المدنى
عن مفتى الرملة خير الدين بن احمد الايوبي العلمى الفاروقى عن محمد بن
سراج الدين الخانوتى عن والده سراج الدين الخانوتى عن محب الدين
محمد بن جرباش اوشرباش الحنفى عن ابى الخير محمد بن محمد الرومى
الحنفى عن المجد ابى الفتح محمد بن محمد الحريرى عن والده محمد
الحريرى عن قوام الدين امير كاتب بن امير عمر الاتقانى صاحب غاية البيان
عن مفتى الانام حسام الدين حسين بن علي بن الحجاج السغناقى عن الامام
حافظ الدين محمد بن محمد بن نصر البخارى عن الامام شمس الائمة محمد بن
عبد الستار بن محمد الكردى عن الامام برهان الدين ابى الحسن علي بن
ابى بكر بن عبد الجليل الرشدانى المرغينانى صاحب الهداية عن الامام ضياء

الدين محمد بن الحسين بن ناصر النوسوخى عن الامام علاء الدين ابى بكر
محمد بن احمد السمرقندى عن الامام سيف الحق ابى المعين ميمون ابن محمد
بن محمد المكحولى النسفى قال اخبرنا الامام ابو عبد الله حسين ابن الحسين
الكاشغرى الملقب بالفضل قال اخبرنا ابو مالك النصران بن نصر الختلى قال
حدثنا ابو الحسن على بن الحسين بن محمد الغزالى قال حدثنا ابو الحسين علي
بن احمد بن موسى الفارسى قال حدثنا نصر بن يحيى الفقيه البلخى قال سمعت
ابا مطيع الحكم بن عبد الله البلخى قال سألت ابا حنيفة التّعمان بن ثابت
رضى الله عنه وعنهم عن الفقه الاكبر الابطسط فقال ان لا تكفر احدا بذنب
ولا تنفى احدا من الايمان وان تأمر بالمعروف وتنهى عن المنكر وتعلم ان ما
اصابك لم يكن ليخطئك وان ما اخطأك لم يكن ليصيبك ولا تتبرأ عن احد من
اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا توالى احدا دون احد وان ترد
امر عثمان وعلي الى الله تعالى. وقال ابو حنيفة رضى الله تعالى عنه، الفقه فى
الدين افضل من الفقه فى الاحكام، ولان يتفقه الرجل كيف يعبد ربه خير له
من ان يجمع العلم الكثير. قال ابو مطيع قلت فاخبرنى عن افضل الفقه. قال
ان يتعلم الرجل الايمان بالله تعالى والشرائع والسنن والحدود واختلاف الامة.
قلت فاخبرنى عن الايمان. فقال حدثنى حماد عن ابراهيم عن علقمة بن مرشد
عن يحيى بن يعمر قال قلت لابن عمر رضى الله عنهما اخبرنى عن الدين ما
هو؟ قال عليك بالايمان تعلمه. قلت فاخبرنى عن الايمان ما هو؟ قال قاخذ
بيدى فانطلق بي الى شيخ فاقعدنى الى جنبه فقال له ان هذا يسألنى عن الايمان

تفاوت بينها ووالدا رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم ما ماتا
على الكفر، وابوطالب عمه مات كافرا، وفاطمة ورقية وام كلثوم
وزينب كن جميعاً بنات رسول الله عليه الصلوة والسلام. واذا
اشكل على الانسان شئ من دقائق علم التوحيد فانه ينبغي له ان
يعتقد في الحال ما هو الصواب عند الله تعالى الى ان يجد عالما
فيسأله ولا يسعه تاخير الطلب ولا يعذر بالتوقف فيه ويكفر ان
وقف. وخبر المعراج حق ومن رده فهو مبتدع ضال، وخروج
الدجال وأجوج ومأجوج وطلوع الشمس من المغرب ونزول
عيسى عليه السلام من السماء وسائر علامات يوم القيامة على ما
وردت به الاخبار الصحيحة حق كائن، والله يهدي من يشاء الى
صراط مستقيم، والحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على
سيدنا محمد واله وصحبه اجمعين.

كتاب

الفقه الاوسط

والتوحيد، متفاضلون في الاعمال. والاسلام هو التسليم والانقياد
لامرالله تعالى. فمن طريق اللغة يفرق بين الايمان والاسلام ولكن لا
يكون ايمان بلا اسلام ولا اسلام بلا ايمان وهما كالظهر مع البطن.
واما الدين فهو اسم واقع على كل من الايمان والاسلام والشرائع
كلها نعرف الله تعالى على ما عرف حق معرفته وكما وصف الله
سبحانه نفسه في كتابه بجميع صفاته وليس يقدر احد ان يعبد الله
حق عبادته كما هو اهل له او يعبده كما امره، فاستوى المؤمنون
في المعرفة واليقين والتوكل والخوف والرجاء والايمان، ويتفاوتون
فيما دون الايمان من الاعمال في ذلك كدله والله تعالى متفضل على
عباده وعادل على عباده يعطى اضعاف ما يستوجب العبد تفضلا
منه، وقد يعاقب العبد على الذنب عدلا منه وقد يعفو فضلا منه.
وشفاعة الانبياء عليهم الصلوة والسلام حق، وشفاعة النبي محمد
صلى الله عليه وسلم للمؤمنين المذنبين حق، ولاهل الكبائر منهم
المستوجبين للعقاب، ووزن الحسنات بالميزان يوم القيامة حق،
وحوض النبي عليه الصلوة والسلام حق، والقصاص فيما بين
الخصوم يوم القيامة حق، فان لم تكن لهم الحسنات فطرح السيئات
عليهم حق، والجنة والنار مخلوقتان الآن لا يفنيان ابدا، ولا يموت
الخور ولا يفنى عقاب الله تعالى ولا ثوابه سرمدا والله تعالى يهدى
من يشاء فضلا منه، ويضل من يشاء عدلا منه، واضلاله خذلانه.

وتفسير الخذلان ان لا يوفق العبد على ما يرضاه عنه وهو عدل
منه وهو عقوبة المخذول على المعصية ولا يجوز ان نقول يسلب
الله الايمان من عبد مؤمن قهرا ولكن العبد يدع الايمان، فاذا ترك
فحينئذ يسلب منه الشيطان. وسؤال منكر ونكير في القبر حق
كائن، واعادة الروح الى العبد في قبره وضغطة القبر وعذابه حق
جائز كائن للكفار كلهم ولبعض العصاة من المسلمين وكل شئ
ذكره العلماء بالفارسية من صفات الهارى تعالى فجائز.

القول به ذكر اليد يجوز بالفارسية ويجوز ان يقول بروى
خدای بلا تشبيه وليس قرب الله ولا بعده من طريق طول المسافة
وقصرها ولا على معنى الكرامة والهوان والمطبع قريب منه تعالى
بلا كيف والمعاصى بعيد منه تعالى بلا كيف والاقبال يقع على
المناجى وكذلك جواره تعالى في الجنة والوقوف بين يديه بلا كيف.
والقرآن منزل على رسوله عليه الصلاة والسلام هو في
المصاحف مكتوب، وآيات القرآن في معنى الكلام كلها مستوية
في الفضيلة الا ان لبعضها فضيلة الذكر وفضيلة المذكور مثل اية
الكرسى لان المذكور فيها جلال الله تعالى وعظمته وصفاته
فاجتمعت فضيلتان فضيلة الذكر وفضيلة المذكور. واما في قصة
الكفار فضيلة الذكر فحسب وليس للمذكور فضيلة وهم الكفار،
وكذلك الاسماء والصفات كلها مستوية في العظم والفضل لا

اشخاصا. والايمان والكفر فعل العباد، ويعلم الله تعالى من يكفر في حال كفره كافراً او اذا آمن بعد ذلك علمه مؤمناً في حال ايمانه واحبه. وجميع احوال العباد من الحركة والسكون كسبهم على الحقيقة والله تعالى خالقها وهي كلها بمشيئته وعلمه وقضائه وقدره. والطاعات كلها ما كانت واجبة بامر الله تعالى وبمحبتته ورضائه وعلمه وبقدره وقضائه، والمعاصي كلها واقعة بعلمه وقضائه وتقديره ومشيئته لا بمحبتته ولا برضائه ولا بامره. والانبيا عليهم الصلوة والسلام كلهم منزهون عن الصغائر والكبائر والكفر. وقد كانت منهم زلات وخطايا. ومحمد صلى الله عليه وسلم حبيبه وعبيده ورسوله ونبيه وصفيه ونقيه لم يعبد الصنم ولم يشرك بالله طرفة عين قط ولم يرتكب صغيرة ولا كبيرة قط. وافضل الناس بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم ابو بكر الصديق، ثم عمر بن الخطاب الفاروق، ثم عثمان بن عفان ذو الثورين، ثم علي بن ابي طالب رضى الله عنهم عابدين على الحق مع الحق نتولاهم جميعا ولا نذكر احدا من اصحاب رسول الله عليهم الصلوة والسلام الا بخير ولا نكفر مسلما بذنوب من الذنوب وان كانت كبيرة اذا لم يستحلها، ولا يزيل عنهم اسم الايمان ونسبته مؤمناً حقيقة، ويجوز ان يكون مؤمناً فاسقاً غير كافر. والمسح على الخفين سنة، والترابيح في شهر رمضان سنة،

والصلوة خلف كل بر وفاجر من المؤمنين جائزة، ولا نقول ان المؤمن لا تضربه الذنوب وانه لا يدخل النار ولا انه يخلد في النار وان كان فاسقاً بعد ان يخرج من الدنيا مؤمناً. ولا نقول ان حسناتنا مقبولة، وان سيئاتنا مغفورة كقول المرجئة، ولكن نقول من عمل حسنة بجميع شرائطها خالية عن العيوب المفسدة ولم يبطلها حتى خرج من الدنيا مؤمناً فان الله تعالى لا يضيعها بل يقبلها ويثيبه عليها، وما كان من السيئات دون الشرك والكفر ولم يتب عنها صاحبها حتى مات مؤمناً فانه بمشيئة الله ان شاء عذبه بالنار، وان شاء عفى عنه ولم يعذبه بالنار. والرياء اذا وقع في عمل من الاعمال فانه يبطل اجره وكذلك العجب. والآيات للانبيا، والكرامات للاولياء، واما الذي يكون لاعدائه مثل ابليس وفرعون والدجال كما روى في الاخبار لا نسميها آيات ولا كرامات ولكن نسميها قضاء حاجتهم وذلك لان الله تعالى يقضى حاجات اعدائه استدراجاً لهم وعقوبة عليهم فيفترون فيزدادون طغياناً وكفراً وذلك كله جائز. وكان الله تعالى خالفاً قبل ان يخلق ورازقاً قبل ان يرزق والله تعالى يرى في الآخرة يراه المؤمنون في الجنة بعين رؤوسهم بلا تشبيه ولا كيفية ولا يكون بينه وبين خلقه مسافة. والايمان هو الاقرار والتصديق. وايمان اهل السماء والارض لا يزيد ولا ينقص، والمؤمنون مستوون في الايمان

اشخاصا. والايمان والكفر فعل العباد، ويعلم الله تعالى من يكفر في حال كفره كافرًا او اذا آمن بعد ذلك علمه مؤمنا في حال ايمانه واحبته. وجميع احوال العباد من الحركة والسكون كسبهم على الحقيقة والله تعالى خالقها وهي كلها بمشيئته وعلمه وقضائه وقدره. والطاعات كلها ما كانت واجبة بامر الله تعالى وبمحبتته ورضائه وعلمه وبقدره وقضائه، والمعاصي كلها واقعة بعلمه وقضائه وتقديره ومشيئته لا بمحبتته ولا برضائه ولا بامرهِ. والانبيا عليهم الصلوة والسلام كلهم منزّهون عن الصغائر والكبائر والكفر. وقد كانت منهم زلات وخطايا. ومحمد صلى الله عليه وسلم حبيبه وعبيده ورسوله ونبيه وصفيه ونقيّه لم يعبد الصنم ولم يشرك بالله طرفة عين قطّ ولم يرتكب صغيرة ولا كبيرة قطّ. وافضل الناس بعد رسول الله صلى الله عليه وسلم ابو بكر الصديق، ثم عمر بن الخطاب الفاروق، ثم عثمان بن عفان ذو التورين، ثم علي بن ابي طالب رضى الله عنهم عابدين على الحق مع الحق نتولاهم جميعا ولا نذكر احدا من اصحاب رسول الله عليهم الصلوة والسلام الا بخير ولا نكفر مسلما بذنب من الذنوب وان كانت كبيرة اذا لم يستحلّها، ولا يزيل عنهم اسم الايمان ونسّميه مؤمنا حقيقة، ويجوز ان يكون مؤمنا فاسقا غير كافر. والمسح على الحفّين سنة، والتراويح في شهر رمضان سنة،

والصلوة خلف كل برّ وفاجر من المؤمنين جائزة، ولا نقول ان المؤمن لا تضرّه الذنوب وانه لا يدخل النار ولا ائنه يخلد في النار وان كان فاسقا بعد ان يخرج من الدنيا مؤمنا. ولا نقول ان حسناتنا مقبولة، وان سيئاتنا مغفورة كقول المرجئة، ولكن نقول من عمل حسنة بجميع شرّائها خالية عن العيوب المفسدة ولم يبطلها حتى خرج من الدنيا مؤمنا فانّ الله تعالى لا يضيّعها بل يقبلها ويشبهه عليها، وما كان من السيئات دون الشرك والكفر ولم يتب عنها صاحبها حتى مات مؤمنا فانه بمشيئة الله ان شاء عذبه بالنار، وان شاء عفى عنه ولم يعذبه بالنار. والرياء اذا وقع في عمل من الاعمال فانه يبطل اجره وكذلك العجب. والآيات للانبيا، والكرامات للاولياء، واما الذي يكون لاعدائه مثل ابليس وفرعون والدجالّ كما روى في الاخبار لا نسّميه ايات ولا كرامات ولكن نسّميه قضاء حاجتهم وذلك لانّ الله تعالى يقضى حاجات اعدائه استدراجا لهم وعقوبة عليهم فيغترون فيزدادون طغيانا وكفرا وذلك كلّه جائز. وكان الله تعالى خالقا قبل ان يخلق ورازقا قبل ان يرزق والله تعالى يرى في الاخرة يراه المؤمنون في الجنة بعين رؤوسهم بلا تشبيه ولا كيفية ولا يكون بينه وبين خلقه مسافة. والايمان هو الاقرار والتّصديق. وايمان اهل السّماء والارض لا يزيد ولا ينقص، والمؤمنون مستوون في الايمان

والفعل صفته في الازل والفاعل هو الله تعالى وفعله صفته في الازل
والمفعول مخلوق وفعل الله غير مخلوق وصفاته في الازل غير محدثة
ولا مخلوقة ومن قال انها مخلوقة او محدثة او توقف فيها او شك
فيها فهو كافر. والقرآن في المصاحف مكتوب وفي القلوب محفوظ
وعلى الالسن مقروء وعلى النبي صلى الله عليه وسلم منزل.
ولفظنا بالقرآن مخلوق وكتابتنا وقرائتنا مخلوق والقرآن غير مخلوق،
وما ذكر الله تعالى عن موسى وغيره وفرعون وابليس لعنهما الله
تعالى فان ذلك كلام الله تعالى.

اخبارا عنهم وان كلام موسى عليه السلام وغيره من
المخلوقين مخلوق وسمع موسى كلام الله سبحانه كما في قوله تعالى
"وكلم الله موسى تكليما" (النساء-١٦٤) وقد كان الله تعالى
متكلما ولم يكن كلم موسى وقد كان الله تعالى خالقا ولم يخلق
الخلق فلما كلم موسى كلمه بكلامه الذي هو له صفة في الازل
وصفاته كلها خلاف صفات المخلوقين، يعلم لا كعلمنا ويقدر لا
كقدرتنا ويرى لا كرؤيتنا الاشياء ويتكلم لا ككلامنا ونحن نتكلم
بالالات من المخارج والحروف والله تعالى متكلم بلا الة ولا حرف.
والحروف مخلوق وكلام الله تعالى غير مخلوق وهو شئ لا كالايشاء
ومعنى الشئ الثابت لا جسم ولا عرض ولا حد له ولا ضد له ولا
ند له ولا مثل له وله يد ووجه كما ذكر الله تعالى في القران بلا

كيف ولا يقال ان يده قدرته ونعمته لان فيه ابطال الصفة وهو
قول اهل القدر والاعتزال، ولكن يده صفته بلا كيف وغضبه
ورضاه من صفاته تعالى بلا كيف وكان الله تعالى عالما في الازل
بالاشياء قبل كونها وهو الذي قدر الاشياء وقضاها ولا يكون في
الدنيا والاخرة شئ الا بمشيئته وعلمه وقضائه وقدره وكتبه في
اللوحة المحفوظ. ولكن كتبه بالوصف لا بالحكم والقضاء والقدر
والمشيئة صفاته في الازل بلا كيف يعلم الله المعدوم في حال عدمه
معدوما ويعلم انه كيف يكون اذا اوجده ويعلم الموجود في حال
وجوده موجودا ويعلم انه كيف يكون فناؤه، ويعلم القائم في
حال قيامه قائما فاذا قعد فقد علمه قاعدا في حال قعوده من غير
ان يتغير علمه او يحدث له علم لكن التغير والاختلاف والاحوال
يحدث في المخلوقين، خلق الله الخلق سليما من الكفر والايان ثم
خاطبهم وامرهم ونهاهم فكفر من كفر بفعله وانكاره وجحوده
وهو بخذلان الله تعالى آياه، وآمن من آمن بفعله واقاراه وتصديقه
كل ذلك بتوفيق الله تعالى آياه ونصرته له اخرج ذرية آدم من
صلبه فجعلهم عقلاء فخاطبهم فاقروا بربوبيته وكان ذلك منهم
ايانا فهم يولدون على تلك الفطرة. فمن كفر بعد ذلك فقد بدل
وغير ومن آمن فقد ثبت عليه وداوم ولم يجبر احدا من خلقه على
الكفر ولا على الايمان، ولا خلقه مؤمنا ولا كافرا ولكن خلقهم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين وصلّى الله على سيّدنا محمد واله
وصحبه اجمعين. بعون الله عز اسمه اروي الفقه الاكبر عن شيخى
واستاذى الشيخ حسين بن محمد الميمى البصرى رحمه الله عن
شيخه ابي سليمان موسى بن فرهاد الشهرزورى ثم البصرى
باجازته عن البرهان ابراهيم ابن حسن الكورائى ثم المدنى عن
الشيخ صفى الدين بن احمد القشاشى عن ابي المواهب احمد بن
علي الشناوى ثم المدنى عن عبد الرحمن بن عبد القادر عن الحافظ.
عز الدين ابن عبد العزيز بن سراج الدين عمر بن محمد بن فهد
مكى عن جده تقى الدين محمد بن فهد مكى عن شرف الدين عبد
الرحيم الجرهى الصديقى عن اكمل الدين محمد بن محمود
البايبرى عن الامام قوام الدين محمد بن الكاكي البخارى عن
الامام علاء الدين عبد العزيز بن محمد البخارى عن الامام حافظ
الدين محمد بن محمد البخارى عن الامام شمس الائمة محمد بن عبد
الستار الكردرى عن الامام برهان الدين ابي الحسن المرغينانى
صاحب الهداية عن الامام ضياء الدين محمد بن الحسن النوسوخى
عن الامام علاء الدين ابي بكر محمد بن احمد السمرقندى عن

الامام سيف الحق ابي المعين ميمون بن محمد المكحولى النسفى عن
الامام ابي عبد الله الفضل حسين بن الحسين الكاشغرى عن الامام
ابى مالك نصران بن نصر الختلى عن الامام ابي الحسن على بن
الحسين الغزالى عن الامام ابي الحسين على بن احمد الفارسى عن
الامام الفقيه نصر بن يحيى البلخى عن الامام مقاتل بن حيان
البلخى وعن الامام ابي عصمة عصام بن يوسف البلخى وحماد بن
الامام الاعظم ابي حنيفة رضى الله عنه وعنهم. انه قال قال الامام
الاعظم رضى الله عنه فى الفقه الاكبر اصل التوحيد وما يصح
الاعتقاد عليه يجب ان يقول امنت بالله واليوم الآخر وملائكته
وكتبه ورسله والبعث بعد الموت والقدر خيره وشره من الله تعالى
والحساب والميزان والجنة والنار حق كله والله تعالى واحد لا من
طريق العدد ولكن من طريق انه لا شريك له لم يلد ولم يولد ولم
يكن له كفوا احد لا يشبه شيئا من خلقه ولا يشبهه شئ من خلقه
لم يزل ولا يزال بأسمائه وصفاته الذاتية والفعلية. اما الذاتية
فالحياة والقدرة والعلم والكلام والسمع والبصر والارادة، واما
الفعلية فالتخليق والانشاء والابداع والصنع وغير ذلك، لم يزل
ولا يزال بصفاته واسمائهم لم يحدث له صفة ولا اسم لم يزل عالما
بعلمه. والعلم صفته فى الازل وقادرا بقدرته والقدرة صفته فى
الازل، وخالقا بتخليقه والتخليق صفته فى الازل، وفاعلا بفعله

شئ وهو السميع البصير، واليه يرجع الامر كله، وهو على كل شئ
قدير. فهذا ما سألت عنه والله المستعان وهو حسبنا ونعم الوكيل،
والحمد لله رب العالمين، وصلى الله على سيدنا ومولانا محمد وعلى اله
وصحبه اجمعين وسلم تسليماً كثيراً الى يوم الدين.

كتاب

الفقه الاكبر

"فالذين لا يؤمنون بالآخرة قلوبهم منكرة وهم مستكبرون"
(النحل/٢٢).

قال المتعلم رحمه الله: هو كما وصفت، ولكن اخبرني عن الرسول امن قبل الله تعالى عرفته او تعرف الله من قبل الرسول فان زعمت انك انما تعرف الرسول من قبل الله فكيف يكون ذلك والرسول هو الذي يدعوك الى الله تعالى؟

قال العالم رحمه الله: نعم نعرف الرسول من قبل الله تعالى، لأن الرسول وان كان يدعو الى الله تعالى لم يكن احد يعلم بان الذي يقول الرسول حق، حتى يقذف الله في قلبه التصديق والعلم بالرسول، ولذلك يقول الله عز وجل "انك لا تهدى من احببت ولكن الله يهدي من يشاء" (القصص - ٥٦) ولو كانت معرفة الله من قبل الرسول، لكانت المنة على الناس في معرفة الله من قبل الرسول، لا من قبل الله، ولكن المنة عن الله على الرسول في معرفة الرب عز وجل، والمنة لله على الناس بما عرفهم الله من التصديق بالرسول، ولذلك لا ينبغي لاحد ان يقول ان الله يعرف من قبل الرسول، بل ينبغي ان يقول ان العبد لا يعرف شيئاً من الخير الا من قبل الله.

قال المتعلم رحمه الله: قد فرجت عني، ولكن اخبرني عن تفسير الولاية والبراءة هل يجتمعان في انسان واحد؟

قال العالم رحمه الله: الولاية هي الرضاء بالعمل الحسن، والبراءة هي الكراهة عن العمل السيئ، وربما اجتمعا في انسان واحد، وربما لم يجتمعا، فاما الذي يجتمعان فيه فهو المؤمن الذي يعمل صالحا وسيئا، وانت تجامعه وتوافقه على العمل الصالح وتحبه عليه، وتخالفه وتفارقه على ما يعمل من السيئ وتكره له ذلك، فهذا ما سالت عن الولاية والبراءة يجتمعان في انسان واحد، والذي فيه الكفر ليس فيه شيء من الصالحات وانك تبغضه وتفارقه في جميع ذلك، والذي تحبه ولا تكره منه شيئاً فهو الرجل المؤمن الذي قد عمل بجميع الصالحات واجتنب القبيح، فانت تحب كل شيء منه ولا تكره منه شيئاً.

قال المتعلم رحمه الله: ما احسن ما قلت، ولكن اخبرني عن كفر النعم ما هو؟

قال العالم رحمه الله: كفر النعم ان ينكر الرجل ان تكون النعم من الله، فان انكر شيئاً من النعم فزعم انها ليست من الله فهو كافر بنعم الله، لانه من كفر بالله كفر بالنعم. قال الله تعالى "يعرفون نعمة الله ثم ينكرونها" يقول ان الكفار يقولون ان الليل ليل، والنهار نهار، ويعرفون الصحة والغنا، وجميع ما يتقبلون فيه من السعة والراحة انها نعمة غير، انهم ينسبون ذلك الى معبودهم الذي يعبدونه، ولا ينسبونه الى الله تعالى الذي منه النعم. ولذلك قال الله تعالى "يعرفون نعمة الله ثم ينكرونها" (النحل - ٨٣) اي ينكرون ان تكون من الله الواحد الذي ليس كمثله

قال المتعلم رحمه الله: هذا لعمرى ما يعرف من العدل، ولكن اخبرني من اين صار كفر الكفار واحدا وعبادتهم كثيرة مختلفة؟

قال العالم رحمه الله: صار كفر الكفار واحدا وعبادتهم كثيرة مختلفة من حيث صار ايمان اهل السماء، ومن آمن من اهل الارض ايمانا واحدا وفرائضهم كثيرة مختلفة، وذلك بان فرائض الملائكة غير فرائضنا، وفرائض الاولين غير فرائضنا، وايمان اهل السماء وايمان الاولين وايماننا واحد، لاننا امتنا وعبدنا الرب عز وجل وحده وصدقنا جميعا، فكذلك الكفار كفرهم وانكارهم واحد وصفاتهم كثيرة مختلفة، وذلك بانك لو سألت اليهودي من تعبد، يقول الله اعبد، واذا سألته عن الله قال هو الذى عزيز ولده وهو الذى على مثال البشر، ومن كان بهذه الصفة لم يكن بالله مؤمنا. واذا سألت النصراني من تعبد قال الله اعبد، وان سألته عن الله قال هو الذى فى جسد عيسى وفى بطن مريم يجتنى فى شئ ويحيط به شئ ويلج فى شئ، ومن كان بهذه الصفة لم يكن مؤمنا بالله. وان سألت الجوسى من تعبد يقول الله اعبد، فان سألت عن الله قال هو الذى له الشريك والولد والصاحبة، ومن كان بهذه الصفة لم يكن مؤمنا بالله، فجهالة هؤلاء كلهم بالرب عز وجل وانكارهم واحد، ونعوتهم وصفاتهم وعبادتهم كثيرة مختلفة. كمثل ثلاثة نفر قال احدهم ان عندى لؤلؤة بيضاء ليس فى العالم مثلها، فاخرج حبة من عنب سوداء فحلف انها لؤلؤة، وخاصم الناس فى ذلك. وقال اخر عندى اللؤلؤة المرتفعة التى ليس

فى العالم مثلها، فاخرج سفرجلة، فحلف على ذلك وخاصم الناس انها لؤلؤة. وقال الثالث اللؤلؤة اليتيمة هى التى عندى، واخرج قطعة مدر فجعل يحلف على ذلك، وخاصم الناس عليها بانها لؤلؤة، فكل هؤلاء اجتمعت جهالتهم باللؤلؤة جهالة واحدة، لانه ليس منهم احد يعرف اللؤلؤة وصفاتهم كثيرة مختلفة. وتعرف ذلك بانك لا تعبد موصوفهم ولا معبودهم، لانهم يصفون الثلاثة والاثنين، وانما يعبدون الذى يصفونه، وانت تصف الواحد وتعبد الواحد فمعبودك غير معبودهم، ومعبودهم غير معبودك، ولذلك قال الله تعالى "قل يا ايها الكافرون لا اعبد ما تعبدون ولا انتم عابدون ما اعبد" (الكافرون - ٣-١).

قال المتعلم رحمه الله: قد عرفت الذى وصفت انه كما وصفت، ولكن اخبرني اين يكونون هؤلاء جهال بالرب لا يعرفون وهم يقولون الله ربنا.

قال العالم رحمه الله: قد اعرف الذى يقولون انهم يقولون الله ربنا وهم فى ذلك لا يعرفونه، لقول الله تعالى "ولئن سألتهم من خلق السموات والارض ليقولن الله قل الحمد لله بل اكثرهم لا يعلمون" (لقمان - ٢٥) يقول تعالى اكثرهم، يقول هذا القول بغير علم كالصبي الذى ولدته امه اعمى فيذكر الليل والنهار، والصفرة والحمرة من غير ان يعرف شيئا من ذلك، كذلك الكفار قد سمعوا اسم الله تعالى من المؤمنين، وهم يقولون ما سمعوا من غير ان يعرفوه، ولذلك قال الله تعالى

ينزل به المرض الشديد في جسمه، او تنزل به المصيبة الموجهة من الله، فلا يقول في سر ولا علانية بنس ما صنعت يا رب ولا يحدث نفسه بذلك ولا يزداد له الا ذكرا، ولو نزل به عشر عشر ذلك من بعض ملوك الدنيا لتناوله وجوره بقلبه ولسانه عند اهل الثقات حيث لا يسمع ذلك الملك كلامه، فالمؤمن يراقب الله تعالى في السر والعلانية في الحر والبرد، وملوك الدنيا لا يراقبون في السر والعلانية ولا في الكره والرضا، ولا لانه ربما اصابته الجنابة في ليلة باردة فهو يقوم على كره منه حيث لا يعلم احد ما نزل به غير الله تعالى، فيغتسل من مخافة الله سبحانه، او يصوم في الحر الشديد وقد اصابه الجهد من العطش وليس بحضورته احد فهو يراقب الله تعالى ويتصبر ولا يجزع من مخافته، والرجل اما يهاب الملك ما دام بحضورته فاذا تورى عنه لم يهبه، فمن ههنا عرفنا انه ليس شئ باهيب الى المؤمن من الله تعالى.

قال المتعلم رحمه الله: تعالى قلت لعمرى ما نعرفه من انفسنا، ولكن اخبرني عن جهل الايمان والكفر ما هو؟

قال العالم رحمه الله: ان الناس انما يكونون مؤمنين بمعرفتهم وتصديقهم بالرب جل وعلا، ويكونون كفارا بانكارهم بالرب تعالى، فاما اذا اقرؤا الرب بالعبودية وصدقوا بوحدانيته وبما جاء منه ولم يعلموا ما اسم الايمان واسم الكفر، فانهم لا يكونون بهذا كفارا بعد ان يعلموا ان الايمان خير والكفر شر، كالرجل الذي

يؤتى بالعسل والصبر فيذوق منهما، ويعلم ان العسل حلو، والصبر مر من غير ان يعلم ما اسم العسل واسم الصبر، ولا يقال له جاهل بالحلاوة والمرارة، ولكن يقال له جاهل باسمهما. كذلك الرجل الذي لا يعلم ما اسم الايمان والكفر، غير انه يعلم ان الايمان خير والكفر شر، فلا يقال له جاهل بالله، ولكن يقال جاهل باسم الايمان والكفر.

قال المتعلم رحمه الله: اخبرني عن المؤمن ان عذب هل ينفعه ايمانه، وهل يعذب بعد ايمانه وفيه الايمان؟

قال العالم رحمه الله: سألت عن المسائل لم تسأل مثلهن في مسألتك، وانا افتيكم فيهن ان شاء الله تعالى، اما قولك ان عذب المؤمن فهل ينفعه ايمانه وفيه الايمان، ان عذب نعم ينفعه ايمانه لانه يرفع عنه اشد العذاب، واشد العذاب انما يكون على الكافر، لانه لا ذنب اعظم من الكفر، وهذا المؤمن لم يكفر بالله ولكن عصاه في بعض ما امره به فيعذبه ان عذب على ما عمل، ولا يعذب على ما لم يعمل، كالرجل الذي قتل ولم يسرق فانما يؤخذ بالقتل ولا يؤخذ بالسرق، ولذلك قال الله تعالى "ولا تجزون الا ما كنتم تعملون" والمريض ما كان اقل من مرضه كان اهون عليه، والذي يعذب في الدنيا ويرفع عنه اشد العذاب، ويعذب بلون واحد فهو اهون عليه من ان يعذب بلونين، كذلك المؤمن ان عذب على ذنب واحد فهو عليه اهون عليه من ان يعذب على ذنين.

ابراً من دينك لأن دينك هو الكفر بالله، وبرا مما تعبد لآنك تعبد الشيطان فأتى لا اسميه كافرا، لانه انما يكذب على.

قال المتعلم رحمه الله: هذا لعمرى هو قول اهل الورع والتثبت، ولكن اخبرني اليس من اطاع الشيطان وطلب مرضاته فهو كافر وعابد للشيطان؟

قال العالم رحمه الله: او علمت ما اردت بهذه المسألة، ان المؤمن اذا عصى الله تعالى اليس يكون بمعصيته تلك مطيعا للشيطان طالبا لمرضاته يتعمد ذلك، وان وافق عمله للشيطان طاعة ورضاء.

قال المتعلم رحمه الله: اخبرني عن العبادة ما تفسرها؟

قال العالم رحمه الله: اسم العبادة جامع يجتمع فيها الطاعة والرغبة والاقرار بالربوبية، وذلك بانه اذا اطاع الله العبد في الايمان دخل عليه الرجاء والخوف من الله تعالى، واذا دخل عليه هذه الخصال الثلاثة عبده ولا يكون مؤمنا بغير رجاء ولا خوف، ولكنه رب مؤمن يكون خوفه من الله اشد، واخر يكون خوفه اقل، وكذلك من اطاع احدا رجاء ثوابه او مخافة عقابه من دون الله فقد عبده ولو كان العمل بالطاعة وحدها في كل شئ عبادة، لكان كل من اطاع غير الله تعالى فقد عبده.

قال المتعلم رحمه الله: ما احسن ما قلت، ولكن اخبرني ارايت من خاف شيئا او رجاء منفعة شئ، هل يدخل عليه الكفر؟

قال العالم رحمه الله: الخوف والرجاء على منزلتين احدى المنزلتين من كان يرجو احدا او يخافه يرى انه يملك له من دون الله ضرا او نفعا فهو كافر، والمنزلة الاخرى من كان يرجو احدا او يخافه برجائه الخير او مخافة البلاء من الله تعالى عسى الله ان ينزل به على يد آخر او من سبب شئ فان هذا لا يكون كافرا، لان الوالد يرجو ولده ان ينفعه، ويرجو الرجل دابته ان تحمل له، ويرجو جاره ان يحسن اليه، ويرجو السلطان ان يدفع عنه، فلا يدخل عليه الكفر، لانه انما رجاءه من الله عسى الله ان يرزقه من ولده او من جاره، ويشرب الدواء عسى الله ان ينفعه به فلا يكون كافرا، وقد يخاف الشر ويفر منه مخافة ان يبتليه الله تعالى به، والقياس في ذلك موسى عليه السلام الذي اصطفاه الله تعالى برسالته وخص بكلامه اياه حيث لم يجعل بينه وبين موسى رسولا قال انى اخاف ان يقتلون، ومحمد صلى الله عليه وسلم حيث فر الى الغار فلم يدخل عليهما الكفر، وكذلك ايضا يخاف الرجل من السبع، او الحية، او العقرب، او هدم بيت، او سبيل، او اذى طعام يأكله او شراب يشربه، فلا يدخل عليه الكفر ولا الشك، ولكن انما يدخل عليه الجبن.

قال المتعلم رحمه الله: لقد علمت ما تعرف ولكن اخبرني عن المؤمن ما شأنه يهاب هذا المخلوق ما لا يهاب الله تعالى.

قال العالم رحمه الله: ليس شئ باهيب الى المؤمن من الله، وذلك انه

الآ ما كنتم تعملون" وقال "فمن يعمل مثقال ذرة خيراً يره ومن يعمل مثقال ذرة شراً يره" وقد سمي نفسه شكوراً لانه يشكر الحسنة وهو ارحم الراحمين.

وقال رحمه الله: اما الحسنات فانه لا يهدمها شئ غير ثلاث خصال اما الواحدة فالشرك بالله لان الله تعالى قال "ومن يكفر بالله فقد حبط عمله" (المائدة - ٥) والاخرى ان يعمل الانسان فيعتق نسما او يصل رحماً او يتصدق بما لا يريد بهذا كله وجه الله ثم اذا غضب او قال في غير الغضب امتنانا على صاحبه الذي كان المعروف منه اليه لم اعتق رقيبتك او يقول لمن وصله لم اصلك وفي اشباه هذا يضرب به على رأسه ولذلك قال الله تعالى "لا تبطلوا صدقاتكم بالمن والاذى" (البقرة - ٢٤) والثالثة ما كان من عمل يراني به الناس فان ذلك العمل الصالح الذي راي به الناس لا يتقبله الله منه فما كان سوى هذه السيئات فانه لا يهدم الحسنات.

قال المتعلم رحمه الله: لقد وصفت الذي هو العدل ولكن اخبرني عن من يشهد عليك بالكفر ما شهادتك عليه؟

قال العالم رحمه الله: شهادتي عليه انه كاذب ولا اسميه بذلك كافراً ولكن اسميه كاذباً لان الحرمة حرمتان: حرمة تنتهك من الله تعالى وحرمة تنتهك من عبيد الله سبحانه. فالحرمة التي تنتهك من الله عز وجل هي الاشرار بالله والتكذيب والكفر، والحرمة التي تنتهك

من عبيد الله فذلك ما يكون بينهم من المظالم ولا ينبغي ان يكون الذي يكذب على الله وعلى رسوله كالذي يكذب على لان الذي يكذب على الله وعلى رسوله ذنبه اعظم من ان لو كذب على جميع الناس فالذي يشهد على بالكفر فهو عندي كاذب ولا يحل لي ان اكذب عليه لكذبه على لان الله تعالى قال "ولا يجرمكم شنان قوم على ان لا تعدلوا اعدلوا هو اقرب للتقوى" (المائدة - ٨) قال لا يحملتكم عداوة قوم ان تتركوا العدل فيهم.

قال المتعلم رحمه الله: هذه صفة معروفة ولكن كيف تقول في رجل يشهد على نفسه بالكفر؟

قال العالم رحمه الله: اتى اقول ليس ينبغي لي ان احقق كذبه على نفسه وذلك لانه لو قال لنفسه انه حمار لا ينبغي لي ان اقول انه صدق غير انه قال هو برئ من الله او قال لا اؤمن بالله ولا برسوله سميته كافراً وان سمي نفسه مؤمناً وكذلك اذا وحّد الله وآمن بما جاء من عند الله سميته مؤمناً وان سمي نفسه كافراً.

قال المتعلم رحمه الله: اراك فيه احسن قولاً منه في نفسه وانت احق بذلك ولكن ارايت ان قال اتى برئ من دينك ومما تعبد؟

قال العالم رحمه الله: ان قال لي هذا لم اعجل عليه ولكني اسأله عند ذلك ابرأ من دين الله او تبرأ من الله فاي القولين قال سميته كافراً مشركاً، فان قال لا ابرأ من الله ولا ابرأ من دين الله، ولكن

يأتيها منكم" (النساء-١٦) فقله منكم لم يعن به اليهود ولا
 التصارى وانما عني به المسلمين فردّ كل رجل يحدث عن النبي عليه
 الصلوة والسلام بخلاف القرآن ليس ردّا على النبي عليه السلام ولا
 تكديبا له ولكن ردّ على من يحدث عن النبي عليه الصلوة والسلام
 بالباطل والتهمة دخلت عليه ليس على النبي عليه السلام وكذلك
 كل شئ تكلم به نبيّ الله صلى الله عليه وسلم سمعناه اولم نسمعه
 فعلى الرأس والعينين قد امنا به ونشهد انه كما قال نبيّ الله ونشهد
 ايضا على النبي صلى الله عليه وسلم انه لم يأمر بشئ هوى الله تعالى
 عنه ولم يقطع شيئا وقد هوى الله ولا وصف امرا وصف الله تعالى ذلك
 الامر بغير ما وصف به النبيّ عليه الصلوة والسلام ونشهد انه كان
 موافقا لله في جميع الامور لم يبتدع ولم يتقول على الله غير ما قال الله
 ولا كان من المتكلفين ولذا قال الله تعالى "من يطع الرسول فقد
 اطاع الله" (النساء-٨٠).

قال المتعلم رحمه الله: لحسن ما فسرت ولكن اخبرني عن من
 يزعم ان شارب الخمر لا يقبل منه صلوة اربعين ليلة واربعين يوما
 وبين لي هذا الذي يبطل الحسنات ويهدمها؟

قال العالم رحمه الله: انى لست ادري تفسير الذى يقولون ان
 الله لا يقبل من شارب الخمر صلوة اربعين ليلة او اربعين يوما قلت
 اكذبهم ما داموا لا يفسروونه تفسيراً لا نعرفه مخالفا للعدل لانا قد

نعرف ان من عدل الله ان يؤاخذ العبد بما ركب من الذنب او
 يعفو عنه ولا يؤاخذ به بما لم يرتكب من الذنب وان يحتسب له ما
 ادى اليه من الفرائض ويكتب عليه ذنبه ومثل ذلك لو ان رجلا
 ادى من زكوة ماله خمسين درهما وقد كان عليه اكثر من ذلك
 فانما يؤاخذ الله بما لم يؤده ويحسب له ما ادى. وكذلك اذا صام
 وصلّى وحج وقتل فائه يحسب له حسناته ويكتب عليه سيئاته
 ولذلك قال الله تعالى "لها ما كسبت" يعنى من الخير "وعليها ما
 اكتسبت" (البقرة - ٢٨٦) يعنى من الشرّ وقال "انى لا اضيع
 عمل عامل منكم من ذكر او انثى" (العمران-١٩٥). وقال "انا
 لا نضيع اجر من احسن عملا" (الكهف - ٣٠) وقال "ولا تجزون
 الا ما كنتم تعملون" (يسن - ٥٤) وقال "انما تجزون ما كنتم
 تعملون" (الطور-١٦) وقال "فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره
 ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره" (الزلزلة - ٨،٧) وقال "وكلّ
 صغير وكبير مستطر" (القمر- ٥٣) فهو تبارك وتعالى يكتب
 الصغير من الحسنات والسيئات وقال تعالى "ونضع الموازين القسط.
 ليوم القيامة فلا تظلم نفس شيئا وان كان مثقال حبة من خردل
 اتينا بها وكفى بنا حاسبين" (الانبياء - ٤٧) فمن قال لا بهذا
 القول فائه يصف الله تبارك وتعالى بالجور. وقد آمن الله تعالى
 الناس من الظلم والجور حيث قال "فلا تظلم نفس شيئا ولا تجزون

بعضهم على بعض فينبغي لك ان تقف عليهم ولا تقول لواحد من الفريقين انه هو الظالم او المظلوم غير انه ينبغي لك ان تعلم انهما ليس كلاهما بمصيبين وقد قتل بعضهم بعضا فاما ان يكونا مخطئين او مخطئ ومصيب ومن الارجاء ان ترجى اهل الذنوب ولا تقول انهم من اهل النار او من اهل الجنة فانّ الناس عندنا على ثلاثة منازل: الانبياء من اهل الجنة. ومن قالت له الانبياء انه من اهل الجنة فهو من اهل الجنة والمنزلة الاخرى المشركون تشهد عليهم انهم من اهل النار والمنزلة الثالثة هم الموحدون تقف عليهم ولا تشهد عليهم انهم من اهل النار ولا من اهل الجنة ولكننا نرجو لهم ونخاف عليهم ونقول كما قال الله تعالى عزّ وجلّ "خلطوا عملا صالحا وآخر سيئا عسى الله ان يتوب عليهم" (التوبة- ١٠٢) فترجو لهم لانّ الله تعالى قال "انّ الله لا يغفر ان يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء" (النساء - ٤٧) ونخاف عليه بذنوبهم وخطاياهم.

قال المتعلم رحمه الله: ما اعدل هذا القول وايينه واقرب به من الحق ولكن اخبرني هل احد من الناس توجب له الجنة ان رأيت صواما قواما غير الانبياء صلوات الله على نبينا وعليهم ومن قالت له الانبياء؟

قال العالم رحمه الله: لا.

قال المتعلم: فما قولك في اناس رووا ان المؤمن اذا زنى خلعت

الايمان من رأسه كما يخلع القميص ثم اذا تاب اعيد اليه ايمانه اتشكّ في قولهم او تصدّقهم فان صدقت قولهم دخلت في قول الخارج وان شككت في قولهم شككت في اهل الخوارج ورجعت عن العدل الذي وصفت وان كذبت قولهم قالوا انت تكذب بقول نبيّ الله عليه الصلوة والسلام فائهم رووا ذلك عن رجال حتى ينتهي الى رسول الله عليه الصلوة والسلام؟

قال العالم رحمه الله: اكذب هؤلاء ولا يكون تكذبي هؤلاء وردى عليهم تكذبا للنبيّ عليه الصلوة والسلام انما يكون التكذيب لقول النبيّ عليه الصلوة والسلام ان يقول الرجل انا مكذب لقول نبيّ الله عليه الصلوة والسلام فاما اذا قال الرجل انا مؤمن بكلّ شئ تكلم به النبيّ عليه السلام غير انّ النبيّ عليه السلام لم يتكلم بالجور ولم يخالف القرآن فانّ هذا القول منه هو التصديق بالنبيّ وبالقرآن وتنسزيه من الخلاف على القرآن ولو خالف النبيّ القرآن وتقول على الله غير الحقّ لم يدعه الله حتى يأخذه باليمين ويقطع منه الوتين كما قال الله تعالى في القرآن "ولو تقول علينا بعض الاقاويل لاخذنا منه باليمين ثمّ لقطعنا منه الوتين" (الحاقة - ٤٤-٤٧) الى قوله حاجزين ونبيّ الله لا يخالف كتاب الله تعالى ومخالف كتاب الله لا يكون نبيّ الله وهذا الذي رووه خلاف القرآن لانه قال الله تعالى في القرآن الزانية والزاني ولم ينف عنهما اسم الايمان وقال تعالى "واللذان

يصلون سميّناهم مؤمنين وسلمنا عليهم وعسى ان يكونوا يهودا او نصارا. وكذلك كان المنافقون على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم كان المسلمون يسموهم مؤمنين بما يظهرون لهم من الاقرار وهم عند الله تعالى ككفار بما في القلوب من التكذيب فمن ههنا زعمنا انا نسمي اناسا مؤمنين بما يظهر لنا منهم وعسى ان يكونوا عند الله كفارا وآخرين نسميهم كفارا بما يظهرون لنا من زى الكفار من غير ان يكون فيهم من زى المؤمنين شئ وعسى ان يكونوا عند الله تعالى مؤمنين من قبل ايمانهم بالله ويصلون من غير ان نعلم ذلك منهم فلا يؤاخذنا الله سبحانه بذلك لانه لم يكلفنا علم القلوب والسرّاتر واما كلّفنا ربنا ان نسمي الناس مؤمنين ونحبّهم ونبغضهم على ما يظهر لنا منهم والله اعلم بالسرّاتر، وهكذا امر الله الكرام الكاتبين ان يكتبوا ما يظهر لهم من الناس وليسوا من القلوب بسبيل لان علم القلوب لا يعلمه احد الا الله تعالى او رسول يوحى اليه فمن ادعى علم القلوب بغير وحى فقد ادعى علم رب العالمين، ومن زعم انه يعلم من القلوب وغير القلوب بما يعلم رب العالمين فقد اتى بعظيمة واستوجب النار والكفر.

قال المتعلم رحمه الله: قد وصفت العدل ولكن اخبرني من اين جاء اصل الارجاء وما تفسيره ومن الذي يؤخر ويرجى امره؟
قال العالم رحمه الله: جاء اصل الارجاء من قبل الملائكة حيث

عرض عليهم الاسماء ثم قال لهم "انبتوني باسماء هؤلاء" فخافت الملائكة الخطاء ان يتكلّموا بغير علم تعسفا فوقفت وقالت "سبحانك لا علم لنا الا ما علمتنا" ولم يبتدعوا كالرجل الذي يسئل عن الامر الذي هو به جاهل فيتكلم فيه ولا يبالي فان لم يصب فهو مخطئ وان اصاب فهو غير محمود لانه قال تعسفا بغير علم، ولذلك قال الله تعالى لنبيّه عليه الصلوة والسلام "ولا تقف ما ليس لك به علم" (الاسراء - 36) اى لا تقل ما لم تعلمه يقينا وعاديا "ان السمع والبصر والفؤاد كل اولئك كان عنه مسؤولا" فلم يرخص لرسوله ان يتكلم او يعادى او يقذف انسانا بالبهتان بالظن من غير يقين ولا علم فكيف يصنع الناس بما يعادون ويعيبون اخرين بالظن من غير يقين وتفسير. الوقوف اذا سئلت عن امر لا تعلمه من حرام او حلال او ايتاء من كان قلنا قلت الله اعلم به واذا جاء ثلاثة نفر بجديث لا تعلمه ولا تطيق علم ذلك بالتجارب والمقاييس ان ترد علم ذلك الى الله تعالى وتقف ومن تفسير الارجاء اذا كنت في قوم على امر حسن جميل وفارقتهم على ذلك ثم بلغك انهم صاروا فريقين يقاتل بعضهم بعضا فانتهيت اليهم وهم على اصل الذي فارقتهم عليه وقد قتل بعضهم بعضا فتسألهم فيقول كل واحد من الفريقين انه هو المظلوم وليس عليهم ولا لهم شهود من غيرهم وقد ترى القتل بينهم وليس المظلوم منهم يبين وهما خصمان لا يجوز شهادة

يوحد الله تعالى ويؤمن بمحمد يتناول رسول الله صلى الله عليه وسلم بمنقصة في ان يزعم انه كان اعرابيا وكان فقيرا يريد به عيبه وانتقاصه لو كان يعرف الله ويعرف ان محمدا رسوله لكان الله ورسوله اجل في عينيه من ان يتناول رسوله بذكر شئ يريد به عيبه وانتقاصه، وقد قال الله عز وجل في تعظيم منزلة الرسول "من يطع الرسول فقد اطاع الله" (النساء - ٧٠) لانه جعل الرسول قائدا لجميع خلقه من الجن والانس وامينا على فرائضه وسنته ولذلك قال الله تعالى "وما اتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا" (الحشر ٨-).

قال المتعلم رحمه الله: تعالى لقد اتيتني بالنور فنور الله طريقك يوم القيمة ولكن اخبرني عن من يزعم انه يعرف الله ويقول انا اشتهد بان ازعم ان الله ولد؟

قال العالم رحمه الله: سبحان الله فهل كان هذا وذا بواحدة هذا واشباه ما قد سئلت من قبل من مسائل المتعنتين ولكن كيف تقول في ميت يحتلم فكما لا يكون ميت يحتلم فكذلك لا يكون موحد يشتهي ان يقول الله ولد.

قال المتعلم رحمه الله: هذا لعمرى كما قلت انه من مسائل المتعنتين وهذا محال من الكلام ولكن اخبرني عن التفاق اليوم اليس هو التفاق الاول والكفر اليوم هو الكفر الاول وكيف التفاق الاول؟

قال العالم رحمه الله: نعم التفاق اليوم هو التفاق الاول والكفر اليوم هو الكفر الاول كما ان الاسلام اليوم هو الاسلام الاول فاخبرك عن ذلك التفاق الاول انما كان التكذيب والجحود بالقلب واطهار التصديق والاقرار باللسان، وكذلك هو اليوم فيمن كان وقد نعتهم الله في كتابه فقال تعالى "اذا جاءك المنافقون قالوا نشهد انك لرسول الله" (المنافقون-١) فقال الله تعالى ردا عليهم وتكديبا لهم "والله يعلم انك لرسوله والله يشهد ان المنافقين لكاذبون" وليس تكذبيهم بان ما قالوا كذب ولكن انما كذبهم بانهم ليس في الاقرار والتصديق كما يظهرون بالسنتهم وفيهم قال الله عز وجل "واذا لقوا الذين امنوا قالوا امنا واذا خلوا الى شياطينهم قالوا انا معكم انما نحن مستهزون" (البقرة-١٤) اى محمد واصحابه بما تظهر لهم بالسنتنا من الاقرار والتصديق.

قال المتعلم رحمه الله تعالى: هذا لعمرى عدل معروف ولكن اخبرني من اين سمى الله الناس مؤمنين وكفاراً من اين نحن نسميهم مؤمنين وكفاراً؟

قال العالم رحمه الله: يسميهم مؤمنين وكفاراً بما في القلوب لانه تعالى يعلم ما في القلوب ونحن نسميهم مؤمنين وكفاراً بما يظهر لنا من السنتهم من التصديق والتكذيب والزى والعبادة، وذلك باننا لو انتهينا الى قوم لا نعرفهم غير انهم في المساجد مستقبلين القبلة

ذلك اذا كان للرجل على اخر دراهم وقد حلت فتقاضها فان اقر
بالحق ولم يقضه قال صاحبه ماطلني ولا يقول كافرني وان هو انكرها
وجحدتها قال كافرني ولم يقل ماطلني. كذلك المؤمن اذا ترك فريضة
من غير ان يكفر بها سُمى مسيئا وان تركها كفراً بها سُمى كافرا
جاحدا بفرائض الله تعالى.

قال المتعلم رحمه الله: هذا عدل معروف ان يسمى الرجل جاحدا
بما يجحد ومصداقا بما يصدق ومسيئا بما يسيئ ومحسنا بما يحسن ولكن
اخبرني عن من يصف التوحيد غير انه يقول انا كافر بمحمد صلى الله
عليه وسلم؟

قال العالم رحمه الله: هذا لا يكون وان كان سميته كافرا بالله
كاذبا بما يقول انه يعرف الله تعالى ويستدل على كفره بالله بكفره
بمحمد لان من كفر بالله كفر بمحمد وليس من قبل كفره بمحمد
كفره بالله كما ان التصاري من كفرهم بالواحد الذي ليس له ولد،
زعموا ان الله تعالى ثالث ثلاثة وكذلك اليهود من كفرهم بالغنى
الذى لا يفتقر والجواد الذى لا يبخل والرب الذى ليس له ولد
والملك الذى ليس له شبيه، زعموا ان الله تعالى فقير ويد الله مغلولة
وعزير ابن الله والله تعالى على مثال صورة بن آدم وكذلك الذين
اتخذوا التيران وسجدوا للشمس والقمر وقد قال الله تعالى "وما
يجحد باياتنا الا الكافرون" (النكبت 48-) وقال "فلا وربك

لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم ثم لا يجدوا في انفسهم
حرجا مما قضيت ويسلموا تسليما" (النساء - 65) فمن زعم انه
يعرف الله ويكفر بمحمد عليه الصلوة والسلام استدللنا على انكاره
للرب بكفره بمحمد. ومثل ذلك لو ان رجلا زعم انه يطيق ان يحمل
عشرين قفيزا ونحن نراه يعجز عن القفيزين يحمله عرفنا انه اذا عجز
عن القفيزين يحمله فهو في العشرين اعجز. ومثل هذا لو ان رجلا
قال اتى اعرف ان الله تعالى حق غير اتى لا اقر بان هذا الانسان
مخلوق لعرفنا انه كاذب في ما يزعم لانه لو كان يعرف الله لعرف ان
كل شئ سوى الله مخلوق. ومثل ذلك رجل بحضرته سراج وناز
ضحمة وهما عنده واحدة في الذنوب فزعم انه يبصر السراج ولا يبصر
النار المشتعل في الحطب الصّحح لعرفنا انه كاذب اذ لو كان يبصر
السراج لكان لتلك النار الصّححه ابصر.

قال المتعلم رحمه الله: قد فرجت عنى ولكن اخبرني عن من يزعم
لرسول الله صلى الله عليه وسلم انا اعرف انك رسول الله ولكن
اشتهدى ان اقتلك؟

قال العالم رحمه الله: هذه من مسائل المعتنين وهذا محال لو كان
يعرف انه رسول الله لم يشته قتله ولا موته ولا اذاه ومثل ذلك
كالرجل الذى يزعم لآخر انك احب الى من جميع الناس ولكن
اشتهدى ان اقتلك بيدى واكل لحمك وليس احد يزعم من الناس انه

على عدوّهم، غير أنّ بعضهم يفوق بعضا في العلم بالقتال والحرب
والمكايده وبذل السّلاح والمال والتحريض للاصحاب على القتال.

قال المتعلم رحمه الله: هذا لعمرى ما اعرف من القياس، ولكن
اخبرني هل يكون المؤمن اذا ركب الكبائر لله عدوّا؟

قال العالم رحمه الله: ان المؤمن لا يكون لله عدوّا وان ركب جميع
الذنوب بعد ان لا يدع التوحيد، وذلك بانّ العدو يبغض عدوّه
ويتناول عدوّه بالنقصة والمؤمن قد يرتكب الذنب العظيم من الذنب
والله تعالى في ذلك احبّ اليه ممّا سواه، وذلك أنّه لو خيّر بين ان
يحرق بالنار او يفترى على الله من قلبه لكان الاحتراق بالنار اليه من
ذلك احبّ.

قال المتعلم رحمه الله: ان كان الله تعالى احبّ اليه ممّا سواه فلم
يعصيه وهل يكون احدا يجبّ احدا فيعصيه فيما يامره؟

قال العالم رحمه الله: نعم قد يجبّ الولد والده وربما عصاه وهذا
المؤمن الله احبّ اليه ممّا سواه وان عصاه وانما يعصيه لانّ الشهوة
ظاهرة غالبية وانما تغلب عليه الشهوات فانه ربّما كان الرّجل عاملا
لسلطان فينزع عن عمله فيعذب بانواع من العذاب ثمّ اذا ترك
رجع الى عمله ان قدر عليه والمرأة تلقى ما تلقى في نفاسها ثمّ اذا
قامت طلبت الولد.

قال المتعلم رحمه الله: قلت ما يعرف من غلبة الشهوة لانه كم

من عابد قد صرعت الشهوة وادم وداود عليهما الصلوة والسلام
منهم ولكن اخبرني عن هذا المؤمن ايركب المعصية وهو يعلم انه
يعذب عليها؟

قال العالم رحمه الله: ما يركبها وهو يعلم انه يعذب عليها ولكنّه
يركبها الخصلتين: اما واحدة فانه يرجو المغفرة واما الاخرى فانه
يامل التوبة قبل المرض والموت.

قال المتعلم رحمه الله: او يقدم الرّجل على ما يخاف ان يعذب
عليه؟

قال العالم رحمه الله: نعم ربما يقدم الرّجل على ما يخاف ان يضره
من طعام او شراب او قتال او ركوب البحر ولولا ما يرجو من
التّجاة من الغرق اذا ركب البحر او الظفر اذا قاتل ما اقدم على
القتال ولا ركب البحر.

قال المتعلم رحمه الله: قد صدقت لاني اعرف من نفسي اني ربما
اكلت الطّعام فكان يؤذيني فاذا فرغت ندمت ووطنت نفسي على
ان لا اعود اليه فاذا رايته لم اصبر عنه. ولكن اخبرني عن الكفر فان
الكفر له اسم وله تفسير؟

قال العالم رحمه الله: انّ الكفر له اسم وله تفسير وتفسير الانكار
والجحود والتكذيب وذلك بانّ الكفر بالعربيّة، والعرب وضعوا اسم
الكفر على الانكار والله تعالى انما انزل الكتاب بلسان عربيّ. ومثل

قال المتعلم رحمه الله: ما احسن ما تقيس، ولكن اخبرني ان الاستغفار لصاحب الكبيرة افضل، او الدعاء عليه، او انت باختيار فيما بين الدعاء عليه باللعة والاستغفار له، فيبين لي هذا كله.

قال العالم رحمه الله: الذنب على منزلتين غير الاشراك بالله تعالى فإى الذنوب ركب هذا العبد فإن الدعاء له بالاستغفار افضل، وان دعوت عليه باللعة لم تأثم، وذلك بانه ان ركب ذنبا منك وعفوت عنه ولم تدع عليه كان افضل، وان ركب ذنبا فيما بينه وبين خالقه بعد ان كان لم يشرك بالله. فرحمته ودعوت له بالمغفرة لحرمة الشهادة كان هذا افضل، وان دعوت عليه بالهلاك لم تأثم وذلك بانك تقول يا رب خذ بذنبي، وانما تكون اثما اذا انت قلت يا رب خذ بغير ذنب، فالاستغفار له افضل الخصلتين اما واحدة فلائه مؤمن، والاخرى لانتك لا تستيقن ان الله تعالى معذبه، ولو استيقنت ان الله معذبه لكان حراما عليك الاستغفار له، وقد نهي الله تعالى ان يستغفر لمن اوجب له، والذى يستغفر الله لمن قال الله انه يعذبه يسأل ربه ان يخلف قوله كالذى يقول يا رب لا تمتنى بواحدة، وقد قال الله تعالى عز وجل "كل نفس ذائقة الموت" (العمران- ١٧٥) والدعاء لاهل هذه الشهادة بالمغفرة افضل لحرمة هذه الشهادة والاقرار بها، لانه ليس شئ يطاع الله فيه افضل من الاقرار بهذه الشهادة، وجميع ما امر الله تعالى به من فرائضه في

جنب الاقرار بهذه الشهادة اصغر من البيضة في جنب السموات السبع والارضين السبع وما بينهن، فكما ان ذنب الاشراك اعظم، كذلك اجر الشهادة اعظم. وقد ذكر الله تعالى في تعظيم ذنب الاشراك ما لم يذكره في تعظيم شئ من الاعمال السيئة، لانه تعالى قال "ان الشرك لظلم عظيم" (لقمان- ١٣) ولم يقل مثل ذلك في شئ من الاعمال السيئة. وقال تعالى "ومن يشرك بالله فكأنما خر من السماء فتخطفه الطير او تهوى به الريح في مكان سحيق" (الحج - ٣١) وقال تعالى "تكاد السموات يتفطرن به وتنشق الارض وتخر الجبال هداً ان دعوا للرحمن ولداً" (مريم - ٩١، ٩٠) ولم يقل شيئاً من هذه الآيات في القتل وما هو دونه.

قال المتعلم رحمه الله: ما تزيدني الا رغبة في مذاكرتك فجزاك الله تعالى عن جميع المؤمنين خيراً ما احسن قولك ورأيك وسيرتك في محبتهم وميبتهم واعرفك بفضلهم وارحمك بهم، ولكن اخبرني هل يفضل اهل العدل بعضهم بعضاً في قولهم في اهل القبلة.

قال العالم رحمه الله: اما اهل العدل فقولهم في تعظيم حرمت الامّة واحد، غير ان بعضهم افضل من بعض في العلم والحجج في تعظيم حرمت الله تعالى والدعاء اليه وتحمل المؤنات فيه، وشدة الاهتمام بفساد الامّة والبحث عن تعظيم حرمتهم والذب عنهم، كمثل اهل عسكر بحضرة العدو وقد اجتمعت كلمتهم وايديهم

وصلاتهم وصومهم وبيوتهم ومساكنهم وجميع امورهم على غيرها من الاشياء، ولم يظلمنا ربنا اذ لم يجعل لنا مثل ثوابهم، وذلك انه انما يكون الظلم لو نقصنا حقنا فاسخطنا، واما اذا زاد اولئك ولم ينقصنا حقنا واعطانا حتى ارضانا، فان ذلك ليس بظلم. وللانبياء والرسل الفضل في الدنيا على جميع الناس لانهم القادة وهم امتاء الرحمن، ولا يداينهم احد من الناس في عبادتهم وخوفهم وخشوعهم وتحملهم المؤنات في ذلك من الله تعالى، والاخرى انه انما ادرك الناس باذن الله الفضل بهم فلهم مثل اجور من يدخل الجنة بدعائهم.

قال المتعلم رحمه الله: لقد وصفت العدل فوضحت جزاك الله الجنة، ولكن اخبرني هل تعلم من المعاصي شيئا يعذب الله عليها غير الشرك، او تزعم انها كلها مغفورة، فان زعمت ان بعضها مغفور فما المغفور منها.

قال العالم رحمه الله: ما اعلم شيئا من المعاصي يعذب الله عليه غير الشرك، وما استطيع ان امضى الشهادة على احد من اهل المعاصي من اهل القبلة ان الله معذبه البتة عليها، غير الاشرار بالله، وقد علمت ان بعضها مغفور ولا اعرفها، لقول الله تعالى "ان تجتنبوا كبائر ما تنهون عنه نكفر عنكم سيئاتكم" (النساء ٣١-) فلست اعرف جميع الكبائر ولا السيئات التي تغفر، والتي لا تغفر، لاني لا ادري لعل الله يغفر ما دون الشرك من المعاصي كلها، لانه قال "ان

الله لا يغفر ان يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء" (النساء- ٤٧) فلست ادري لمن يشاء المغفرة منهم ولمن لا يشاء.

قال المتعلم رحمه الله: الست تدرى انه لعل الله يغفر للقاتل، ويعذب صاحب النظرة، او ليستا عندك بمنزلة واحدة في الرجاء لهما.

قال العالم رحمه الله: قد اعلم انه ان كان الله يغفر للقاتل، فان صاحب النظرة اجدر ان يغفر له، وان عذب على النظرة فهو على القتل اجدر ان يعذب، لانه تعالى قال "ان اكرمكم عند الله اتقاكم" (الحجرات- ١٣) وصاحب النظرة اذا لم يقتل كان اتقى من القاتل.

واما ما ذكرت من الرجاء لهما فانهما لا يستويان عندي، لاني لصاحب الذنب الصغير ارجى منى لصاحب الذنب الكبير، وانا في ذلك اخاف عليهما جميعا وانا على صاحب الذنب الكبير اخوف منى على صاحب الذنب الصغير، والقياس في ذلك رجلان ركب احدهما البحر، والاخر ركب فhra صغيرا، وانا اتخوف عليهما الغرق وارجو لهما النجاة جميعا غير اني على صاحب البحر اخوف ان يغرق منى على صاحب النهر الصغير وانا لصاحب النهر الصغير ارجى بالنجاة منى لصاحب البحر، كذلك انا على صاحب الذنب الكبير، اخوف منى لصاحب الذنب الصغير، وانا لصاحب الذنب الصغير ارجى منى لصاحب الذنب الكبير، وانا في ذلك ارجو لهما، واخاف عليهما على قدر اعمالهما.

ورسله وان ركب ما ركب، وانما نقيس امر الناس بامر انفسنا، لانه
رُبما كانت منا الزلة او الجذع عند المصيبة او جن من عدو فلا
يدخل علينا شك في الله ولا في شئ مما جاء من عند الله، فغيرنا عندنا
بمنزلة انفسنا، واما قولك من اين هم اشد خوفا واطوع لله منا،
يقيننا مثل يقينهم، نعم اشد هم خوفا واطوع لله منا بحصال، اما
واحدة فانهم كما فضلوا بالنبوة والرسالة فكذلك فضلوا بالخوف
الرغبة، وجميع مكارم الاخلاق على من سواهم، والخصلة الاخرى
انهم عابوا من الملائكة والعجائب ما لم نعاين، والخصلة الثالثة انهم
كانوا لا يمهلون عند المعصية، والرابعة انهم كانوا يعابون ما ينزل
بغيرهم من العقوبة على المعصية، فكان ذلك ايضا مما يحجزهم عن
المعاصي.

قال المتعلم رحمه الله: لقد وقفت على ما وصفت فلم تزل
تصف عدلا وتقول عرفا و لكن احب ان تأتيني بقياس فيما وصفت
من يقيننا ويقينهم وخوفنا وخوفهم وجرءتنا وجرءهم كيف ذلك،
فان الجاهل اذا كان مهتما بامر عاقبته ويريد ان يتعلم، وقد وصفت
له امرا لم يفتن له فائتته بقياس كان اجدر ان يفتن له.

قال العالم رحمه الله: نعم ما رايت في طلب القياس، وهكذا يصنع
من اراد ان ينتفع بالمذاكرة فيما بينه وبين صاحبه اذا لم يعرف ما قيل
له التمس القياس. واعلم ان القياس الصواب يحقق لطالب الحق

حقه، ومثل القياس مثل الشهود العدول لصاحب الحق على ما يدعى
من الحق، ولولا انكار الجهال للحق لم يتكلف العلماء القياس
والمقايسة. فاما ما طلبت من القياس في ان يقيننا ويقين الملائكة
والانبياء واحد وخوفهم اشد من خوفنا بانه كيف يكون ذلك،
اخبرك ان القياس في ذلك كرجلين عالين بالسباحة لا يفوق احدهما
صاحبه في شئ من الامور، فانتهاها الى نهر كثير الماء شديد الجرية
فاحدهما على دخوله اجرا، والآخر اجبن، او كرجلين بهما مرض
واحد واتيا بدواء واحد شديد المرارة، فاحدهما على شربه اجرا
والآخر اجبن.

قال المتعلم رحمه الله: لحسن ما فسرت، ولكن اخبرني ان كان
ايماننا مثل ايمان الرسل اليس ثواب ايماننا مثل ثواب ايمانهم، فان كان
ثواب ايماننا مثل ثواب ايمانهم فما فضلهم علينا قد استوينا في الدنيا
في الايمان، واستوينا في الاخرة في ثواب الايمان، وان كان ثواب
ايماننا دون ثواب ايمانهم اليس هذا ظلما اذا كان ايماننا مثل ايمانهم،
ولم يجعل لنا من الثواب مثل ما جعل لهم.

قال العالم رحمه الله: لقد اعظمت المسئلة ولكن تثبت في الفتيا
الست تعلم ايماننا مثل ايمانهم، لانا امنا بكل شئ امنت به الرسل
ولهم بعد علينا الفضل في الثواب على الايمان وجميع العبادات، لان
الله تعالى كما فضلهم بالنبوة على الناس كذلك فضل كلامهم

ولا تكونن كالذى يسمع الكلمة فيكرها ثم يتفوه بها ارادة الشين فيذيعها فى الناس، ولا يقول عسى ان يكون هذه الكلمة تفسير او وجه هو عدل ولا اعلمه افلا اسال صاحبي عن تفسيرها، او لعلها كلمة جرت على لسانه و لم يتعمد لها، فينبغى لى ان اثبتت ولا افصح صاحبي ولا اشينه حتى اعلم ما وجه كلامه.

قال المتعلم رحمه الله: ثبتك الله ووقفك وادام لك صالح الذى اعطاك، قد عرفت الذى قلت فلا تؤخذنى بما كان منى، ائى متعلم، ولكن اخبرنى عما وصفت من التصديق، والمعرفة، والاقرار، والاسلام، واليقين ما منزلتهن وتفسيرهن عندك.

قال العالم رحمه الله: ان هذه اسماء مختلفة ومعناها واحد هو الايمان وحده، وذلك بان يقر بالله ربه، ويصدق بان الله ربه، ويتيقن بان الله ربه، ويعرف بان الله ربه، فهذه اسماء مختلفة ومعناها واحد، كالرجل يقال له يا انسان، ويا فلان، ويا رجل، وبما يعنى به وحده وقد دعاه باسماء مختلفة.

قال المتعلم رحمه الله: رحمك الله لولا ما اعرف من نفسى من قلة العلم وعجز الراى لم اقصد اليك فان رأيت منى ما تكره ودخلت عليك منى مؤنة فلا تلمنى، فان مؤنة معالجة مرض المريض على الطيب، ومؤنة الاعمى على البصير. كذلك ينبغى للعالم ان يتحمل مؤنة الجاهل، وقد عرفت ان من الكلام كلاماً يقطع منه الجاهل اذا

سمعه، فاذا فسّر له اطمأن اليه، ولحسن ما فسرت الايمان والتصديق واليقين والاخلاص، ولكن اخبرنى من اين ينبغى لنا ان نقول ان ايماننا مثل ايمان الملائكة والرسل، وقد نعلم انهم كانوا اطوع لله تعالى منا.

قال العالم رحمه الله: قد علمت انهم كانوا اطوع لله منا، وقد حدثتك ان الايمان غير العمل، فايماننا مثل ايمانهم، لانا صدقنا بوحدانية الرب وربوبيته وقدرته وبما جاء من عنده، بمثل ما اقرت به الملائكة وصدقته به الانبياء والرسل، فمن ههنا زعمنا ان ايماننا مثل ايمان الملائكة والانبياء، لانا امنا بكل شى آمنتم به الملائكة مما عاينته الملائكة من عجائب ايات ولم نعاينه نحن.

قال المتعلم رحمه الله: جعلك الله تعالى من الفائزين ما احسن ما وصفت، وقد عرفت الان ان ايماننا مثل ايمان الملائكة وتصديقهم ويقيننا مثل يقينهم، ولكن اخبرنى من اين هم اشد خوفا واطوع لله منا ومن اين قالت الجهال اذا رأوا من انسان زلة او جزعا عند مصيبة، اوجبنا من عذق او حرصا على الى الهوى هذا من ضعف اليقين.

قال العالم رحمه الله: اما قول الجهال هذا من ضعف اليقين فانما قالوا ذلك لجهالتهم بتفسير اليقين، واليقين بالشى هو العلم بالشى حتى لا يشك فيه، فليس احد من اهل الشهادة يشك فى الله وكتبه

امنوا اذكروا الله" (الاحزاب-٤١) واشباه هذا، فلو كانت هذه الفرائض هي الايمان لم يسمّهم مؤمنين حتى يعملوا بها، وقد فصل الله تعالى الايمان من العمل، فقال الله تعالى "الذين امنوا وعملوا الصالحات" (البقرة-٢٥) وقال "بلى من اسلم وجهه لله وهو محسن" (البقرة-١١٢) اى مع ايمانه، وقال "ومن اراد الآخرة وسعى لها سعيها وهو مؤمن" (الاسراء-١٩) فجعل الايمان غير العمل، فالمؤمنون قبل ايمانهم بالله يصلّون ويزكّون ويصومون ويحجّون ويذكرون الله وليس من قبل صلاحهم وزكوتهم وصومهم وحجّهم بالله يؤمنون وذلك بانّهم امنوا ثم عملوا فكان عملهم بالفرائض من قبل ايمانهم بالله ولم يكن ايمانهم من قبل عملهم بالفرائض، ومثل ذلك ان الرجل اذا كان عليه الدين فهو يقرّ بالدين ثم يودى، وليس يودى ثم يقرّ، وليس اقراره من قبل ادائه، ولكن ادائه من قبل اقراره، والعييد من قبل اقرارهم لمواليهم بالعبودية يعملون لهم وليس من قبل اعمالهم يقرّون لهم بالعبودية، وذلك بانّكم من انسان يعمل لآخر ولا يكون بذلك مقرّ بالعبودية، ولا يقع عليه اسم الاقرار بالعبودية، وآخر قد يكون مقرّ بالعبودية ولا يعمل ولا يذهب عنه اسم اقراره بالعبودية.

قال المتعلم: رحمه الله لحسن ما فسّرت لكن اخبرني ما الايمان؟
قال العالم رحمه الله: الايمان هو التصديق والمعرفة واليقين

والاقرار والاسلام، والناس في التصديق على ثلاثة منازل، منهم من يصدّق بالله وبما جاء منه بقلبه ولسانه، ومنهم من يصدّق بقلبه ويكذب بلسانه، ومنهم من يصدّق بلسانه ويكذب بقلبه.

قال المتعلم رحمه الله: فتحت لي باب مسألة لم اهتد اليها، فاخبرني عن اهل هذه المنازل الثلاثة، اهم عند الله مؤمنون.

قال العالم رحمه الله: من صدّق بالله وبما جاء من عند الله بقلبه ولسانه فهو عند الله وعند الناس مؤمن، ومن صدّق بلسانه وكذب بقلبه كان عند الله كافرا وعند الناس مؤمنا، لانّ الناس لا يعلمون ما في قلبه وعليهم ان يسمّوه مؤمنا بما ظهر لهم من الاقرار بهذه الشهادة، وليس لهم ان يتكلّفوا علم القلوب، ومنهم من يكون عند الله مؤمنا وعند الناس كافرا، وذلك بانّ الرجل يكون مؤمنا بالله ويظهر الكفر في حال التقية بلسانه فيسمّيه من لا يعرف انه يتقى كافرا، وهو عند الله مؤمن.

قال المتعلم رحمه الله تعالى: لقد وصفت عدلا ولكنتى اراك قد كثرت الايمان في قولك، انّ الايمان هو التصديق والمعرفة والاقرار والاسلام واليقين.

قال العالم رحمه الله تعالى: لا تكوننّ منك العجلة وتثبت في الفتيا وان انكرت شيئا فما اذكره فسل عن تفسيره ان كنت مناصحا، فرب كلمة يسمعها الانسان فيكرهها فاذا اخبر بتفسيرها رضى بها،

فيحدثونهم بما قد علموا ان بعضها منسوخ والعمل بالمنسوخ اليوم ضلالة فيأخذ الناس به فيضلون. وقد نعلم ان رسول الله صلى الله وسلم لم يكن ليفسر الآية الواحدة على نوعين، فما كان من القرآن ناسخا فسره ناسخا لجميع الناس، وكذلك المنسوخ فسره لجميع الناس منسوخا، واما الاخبار والصفات التي قد كانت فانه ليس في شئ منه منسوخ، انما دخل الناسخ والمنسوخ في الامر والنهي.

قال المتعلم: رحمه الله جزاك الله الجنة فنعلم المعلم انك انت، فتحت لي بابا من العلم لم اهتم له، وقد بينت لي من اقاويل هؤلاء القوم ما لا ابالي ان لا ازداد بصيرة في ضعف قولهم وعجز رأيهم، ولكن اخبرني بالردة على الصنف الثاني في قولهم ان دين الله كثير، وهو العمل بجميع ما افترض الله، والكف عن جميع ما حرم الله تعالى.

قال العالم: رحمه الله الست تعلم ان الرسل صلوات الله وسلامه عليهم اجمعين، لم يكونوا على اديان مختلفة ولم يكن كل رسول منهم يامر قومه بترك دين الرسول الذي كان قبله، لان دينهم كان واحدا، او كان كل رسول يدعو الى شريعة نفسه وينهى عن شريعة الرسول الذي كان قبله، لان شرائعهم كانت كثيرة مختلفة، ولذلك قال الله تعالى: "لكل جعلنا منكم شرعة ومنهاجا ولو شاء الله لجعلكم امة واحدة" (المائدة-٤٨) اي شريعة واحدة، وواصاهم جميعا باقامة الدين وهو التوحيد، وان لا يتفرقوا فيه لانه جعل دينهم واحدا،

فقال "شرع لكم من الدين ما وصى به نوحا والذى اوحينا اليك وما وصينا به ابراهيم وموسى وعيسى ان اقيموا الدين ولا تتفرقوا فيه" (الشورى-١٣) وقال سبحانه "وما ارسلنا من قبلك من رسول الا نوحي اليه انه لا اله الا انا فاعبدون" (الانبياء-٢٢٥) وقال جل وعلا "لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم" (الروم-٣٠) اي لا تبديل لدين الله، فالدين لم يبدل ولم يحول ولم يغير، والشرايع قد غيرت وبدلت، لانه رب شئ قد كان حلالا لانا، قد حرم الله عز وجل على آخرين، ورب امر امر الله به اناسا، ونهى عنه آخرين، فالشرايع كثيرة مختلفة، والشرايع في الفرائض معه انه لو كان العمل بجميع ما امر الله به والكف عن جميع ما نهى الله عنه دينه لكان كل من ترك شيئا مما امر الله تعالى به او ركب شيئا مما نهى الله عنه تاركا لدينه وكان كافرا، واذا صار كافرا ذهب الذي بينه وبين المسلمين من المناكحة، والموارثة، واتباع الجنائز، واكل الذبايح، واشباه هذا لان الله اوجب ذلك كله بين المؤمنين من اجل الايمان الذي به حرم الله تعالى دماءهم واموالهم الا بحدوث، وانما امر الله تعالى المؤمنين بالفرائض بعد ما اقرؤوا بالدين، فقال سبحانه: "قل لعبادي الذين امنوا يقيموا الصلوة" (ابراهيم-٣١) وقال الله تعالى "يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم الصيام" (البقرة-١٨٣) وقال الله تعالى "يا ايها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص" (البقرة-١٨٧) "ويا ايها الذين

منهم، واذا مال القلب الى الحق واهله كان لهم وليا، وذلك بان تحقيق الاعمال والكلام لا يكون الا من قبل القلب، وذلك انه من آمن بلسانه ولم يؤمن بقلبه لم يكن عند الله مؤمنا، ومن آمن بقلبه ولم يتكلم بلسانه كان عند الله مؤمنا.

قال المتعلم: رحمه الله هو كما قلت ولكن بين لي هل يضرني اذا لم اعرف المخطئ من المصيب؟

قال العالم: رحمه الله لا يضرك في خصلته ويضرك بعد في خصال غير واحدة، فاما الخصلة التي لا يضرك فاتها اذك لا تؤاخذ بعمل المخطئ، واما الخصال التي تضرك فواحدة منها، اسم الجهالة يقع عليك، لاني لا تعرف الخطأ من الصواب. والثانية عسى ان ينزل بك من الشبهة ما نزل بغيرك ولا تدري ما المخرج منها لاني لا تدري امصيب انت ام مخطئ؟ فلا تنزع عنها، والثالثة لا تدري من تحب في الله ومن تبغض فيه لاني لا تدري المخطئ من المصيب.

قال المتعلم: رحمه الله تعالى لقد كشفت عني الغطاء وجعلت اري البركة في مذاكرتك، ولكن ارايت ان كان رجل يصف عدلا ولا يعرف جور من يخالفه ولا عدله ايسعه ذلك، وان يقال انه عارف بالحق او هو من اهله.

قال العالم: رحمه الله اذا وصف عدلا لم يعرف جور من يخالفه فانه جاهل بالجور والعدل، واعلم يا اخي ان اجهد الاصناف كلها

وارداهم منزلة عندي هؤلاء، لان مثلهم كمثل اربعة نفر يؤتون بثوب ابيض فيسألون جميعا عن لون ذلك الثوب فيقول واحد من هؤلاء الاربعة هذا ثوب احمر، ويقول الاخر هذا ثوب اصفر، ويقول الثالث هذا ثوب اسود، ويقول الرابع هذا ثوب ابيض، فيقال له ما تقول في هؤلاء الثلاثة اصابوا ام اخطأوا؟ فيقول اما انا فقد اعلم ان الثوب ابيض وعسى ان يكون هؤلاء قد صدقوا كذلك هذا الصنف من الناس يقولون انا نعلم ان الزاني ليس بكافر، وعسى ان يكون الذي يروي ان الزاني اذا زنى نزع منه الايمان كما ينزع السربال كان صادقا، فانا لا نكذبه، ويقولون من مات ولم يحج وقد اطاق الحج فنحن نسميه مؤمنا ونصلي عليه ونستغفر له ونقضى عنه حجه، ولا نكذب من يقول مات يهوديا او نصرانيا ينكرون قول الشيعة ويقولون قولهم، وينكرون قول الخوارج ويقولون قولهم، وينكرون قول المرجئة ويقولون قولهم، ويرون في تحقيق وتزيف اقاويل هؤلاء الاصناف الثلاثة يروون في ذلك روايات يزعمون ان نبي الله صلى الله عليه وسلم قالها وقد علمنا ان الله تعالى انما بعث رسوله رحمة للجميع به الفرقة، وليزيد به الالفه ولم يبعثه ليفرق الكلمة ويجرح المسلمين بعضهم على بعض، ويزعمون انه انما جاء الاختلاف بهذه الروايات لان منها ناسخا ومنسوخا فحن نروي كما سمعنا، فويح لهم ما اقل اهتمامهم بامر عاقبتهم حيث ينتصبون للناس

قال المتعلم: رحمه الله يعنى الشيخ الامام ابا مطيع البلخى تلميذ الامام، اتيتك ايها العالم لانتفع بمجالستك مما اتيقن من فضلك وارجو ان ينفعى الله تعالى بك فافتنى عافاك الله، انا سألتك لتستحق بذلك الثواب من الله سبحانه اتى ابتليت باصناف من الناس وسألوني عن اشياء لم اهتد لجوابها، ولم اترك الحق الذى فى يدي وان عجزت عن جوابهم وعرفت ان للحق من يعبر عنه وليس الحق بمنقوض، والباطل مزهوق به، وكرهت ايضا لنفس الجهالة بأصل الدين وما انتحل من الحق وان يكون منزلتي فى أصل ما ادعى كمنزلة الصبي المتعلم الذى لاعلم له بأصل ما يتكلم به او كمنزلة الميرسم او الجنون الذى يهدى بما ينقض على نفسه ويشين به نفسه، فاحب اصلحك الله تعالى ان اكون عالما بأصل ما انتحل من الحق واتكلم به كى ان جأنى ماردا يتمرد على او يريد ان يزيلنى عن الحق لم يطق، وان جأنى متعلم اوضحت له وأكون على بصيرة من امرى.

قال العالم: اى الامام الاعظم رضى الله تعالى عنه نعم ما رايت فى ابتحائك عما يغنيك، واعلم ان العمل تبع للعلم كما ان الاعضاء تبع للبصر، فالعلم مع العمل اليسير انفع من الجهل مع العمل الكثير، ومثل ذلك الزاد القليل الذى لا بد منه فى المفازة مع الهداية بها انفع من الجهالة مع الزاد الكثير، ولذلك قال الله تعالى "قل هل يستوى الذين يعلمون والذين لا يعلمون انما يتذكر اولوا الالباب" (سورة الزمر - ٩).

قال المتعلم: رحمه الله لقد زدتنى فى طلب العلم رغبة فاما قول الاصناف فانى سايدأ بادانهم منزلة عندي ان شاء الله تعالى، فاخبرنى بالحجج عليهم، رأيت اقواما يقولون لا تدخلن هذه المداخل فان اصحاب نبي الله عليه الصلوة والسلام لم يدخلوا فى شئ من هذه الامور وقد يسعك ما وسعهم وان هؤلاء قد زادوني عما وجدت مثلهم كمثلي رجل فى نهر عظيم كثير الماء كاد ان يغرق من قبل جهله بالمخاضة فيقول له آخر اثبت مكانك ولا تطلبن المخاضة.

قال العالم: رحمه الله اراك قد ابصرت بعض عيوبهم وتطلب الحجة عليهم، ولكن قل لهم اذا قالوا اليس يسعكم ما وسع اصحاب النبي عليه الصلوة والسلام فقل بل يسعنى ما وسعهم لو كنت بمنزلتهم وليس بحضرتى مثل الذى كان بحضرتهم وقد ابتلينا بمن يطعن علينا ويستحل الدماء منا فلا يسعنا ان لا نعلم من المخطئ منا والمصيب، وان نذب عن انفسنا وحرمانا فمثل اصحاب النبي عليه الصلوة والسلام كقوم ليس بحضرتهم من يقاتلهم فلا يتكلمون السلاح، ونحن قد ابتلينا بمن يطعن علينا ويستحل الدماء منا مع ان الرجل اذا كف لسانه عن الكلام فيما اختلف فيه الناس وقد سمع ذلك لم يطق ان يكف قلبه لانه لا بد للقلب من ان يكره احد الامرين او الامرين جميعا، فاما ان يجيبهما جميعا وهما مختلفان فهذا لا يكون واذا مال القلب الى الجور احب اهله، واذا احب القوم كان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله بنعمته تتم الصالحات، والصلوة والسلام على سيدنا
محمد سيد السادات، وعلى آله واصحابه وازواجه الطاهرات.
قال احقر الورى والخليقة بل لا شئ في الحقيقة مصطفى عاشر غفر
الله عز اسمه ذنوبه اروى كتاب العالم والمتعلم لامانا الاعظم ابي حنيفة
رضى الله عنه عن شيخى واستاذى الحاج حسين بن محمد بن حسن
الميمى البصرى رحمه الله عن شيخه وشيخى جمال الدين محمد طاهر بن
برهان الدين ابراهيم الكوراني ثم المدنى، عن مفتى الرملة خير الدين بن
احمد بن نور الدين الايوبى العلمى الفاروقى، عن محمد بن سراج الدين
الخانوتى الفقيه عن والده سراج الدين الخانوتى عن محب الدين محمد
بن جرياش اوشرياش الحنفى عن ابي الخير محمد بن محمد الرومى الحنفى
عن امجد ابي الفتح محمد بن محمد الحريرى عن والده محمد الحريرى عن
قوام الدين محمد بن امير كاتب ابن امير عمر بن امير غازى الاتقانى
المكنى بابى حنيفة صاحب غاية البيان عن مفتى الانام حسام الدين
حسين بن على بن الحجاج السغناقى، عن الامام حافظ الدين محمد بن
نصر البخارى، عن الامام شمس الائمة محمد بن عبد الستار بن محمد

الكردرى، عن الامام الهمام برهان الدين ابي الحسن علي بن ابي بكر
ابن عبد الجليل الرشدانى المرغينانى صاحب الهداية، عن الامام ضياء
الدين محمد بن الحسين بن ناصر النوسوخى، عن الامام علاء الدين ابي
بكر محمد بن احمد بن ابي احمد السمرقندى، عن الامام سيف الحق ابي
المعين ميمون بن محمد بن محمد المكحولى النسفى، عن والده محمد بن
محمد المكحولى النسفى، عن الامام عبد الكريم بن موسى اليزدوى
النسفى، عن الامام ابي منصور محمد الماتريدى السمرقندى، عن الامام
ابى بكر محمد بن اسحاق الجورجاني، عن الامام سليمان موسى بن
سليمان الجورجاني صاحب الامامين ابي يوسف ومحمد رضى الله عنهم،
وعن الامام محمد بن مقاتل الرازى عن الامامين ابي مطيع الحكم بن
عبد الله وابي عصمة عصام بن يوسف البلخيين، والامام ابي مقاتل
حفص بن مسلم السمرقندى، عن امام المسلمين ابي حنيفة رضى الله
عنه وعنهم انه قال:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الحمد لله رب العالمين وصلى الله على
محمد سيد المرسلين وخاتم النبيين وعلى عباد الله الصالحين. اما بعد:
اوصيك بتقوى الله وطاعته وكفى بالله حسيبا وجازيا، ورزقنا الله
حياة طيبة ومنقلبا كريما، وقد اجبتك فيما سألت عنه لولا كراهية
التطويل وان يكثر لك التفسير شرحت لك الامور التى اجبتك به، ثم
لا لوك ونفسى خيرا والله المستعان وعليه التكلان.

تطوير الفقه الاسلامى واطافة الى ذلك ذيلتها بالباب الخاص عن علم
الفقه واصوله والاصطلاحات الفقهية التي يحتاج اليها شبابنا الناشء في
فهم الآراء والافكار للامام الاعظم نغمده الله برحمته.

فامانا ابو حنيفة رضى الله عنه من خلال وصاياه المتضمنة ومحاوراته
المحتوية في هذا الكتاب يبصر القارئ بكثير من المزالق التي يقع فيها كثير
من الناس نتيجة سوء فهم او سوء عمل او سوء تقليد اعمى ولذلك
اهتم امامنا بما راه انحرافا في عصره فركز اهتمامه على مسائل اعتقادية
فكرر النظر فيها.

واستهدافا من النفع العام لقد قمنا بطبع هذا الكتاب باللغتين:
العربية والاوزبكية وذلك محاولة اولى في سبيل طبع كتب ائمتنا مع
ترجمتها مباشرة من اللغة العربية.

نرجو الله تعالى ان يتقبل منا ويجعل هذا الكتاب مفيدا لمن يطلع
عليه من طالب العلم وراغب المعرفة واكثر نفعا لمن يتعلم لغة القرآن من
اهل البلد ولمن يرغب مزيدا من العلوم الاسلامية والله الموفق والمستعان.

المفتى عبد الرشيد قارى بهراموف

رئيس ادارة المسلمين في اوزبكستان.

كتاب العالم والمتعلم

مقدمة

الحمد لله الذي انعم علينا بنور الايمان والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله وصحبه منابع العلم والعرفان ومن تبعه الى يوم الدين بالاحسان.

ان هذا الكتاب الذي نقدمه يحوى من مؤلفات احد ائمة الامة المحمدية الاجلاء امامنا وقادتنا ابى حنيفة نعمان بن ثابت رضى الله عنه صاحب المذهب الحنفى السائد فى بلاد ماوراء النهر عامة وفى جمهوريتنا خاصة.

اثناء اطلاعى على الكتب المحفوظة فى مكتبة ادارتنا وجدت نسخة من هذا الكتاب مطبوعة فى عهد غير معلومة بتركيا سيئة الحال وكثيرة الاخطاء فبذلت كل ما فى وسعى بقدر الامكان لاجراء هذه الطبعة بعد تصحيح الاخطاء وتخرىج الآيات القرآنية وتبويب الموضوعات وترجمة النصوص الى اللغة القومية ومنتهازا هذه الفرصة قد زدت على مقدمة ترجمة الكتاب معلومات كافية عن خدمات امامنا ابى حنيفة الجليلة فى

من مؤلفات
الامام الاعظم
تحقيق واعداد للنشر
عبد الرشيد قارى
بهراموف

دار النشر ماوراء النهر

من مؤلفات
الامام الاعظم

تحقیق واعداد للنشر

عبدالرشید قاری
بہار ہونو